

VERSLAGEN & MEDEDELINGEN

Jaargang 128, 2018, aflevering 3

DRIE VISIES OP DE FREQUENTSTE
KLANK VAN HET NEDERLANDS

Een postuum erbetoon aan Johan Taeldeman

Redactie:

Georges DE SCHUTTER

Inhoud

- 213** **Verantwoording**
Georges De Schutter
- 215** **Publicaties van Johan Taeldeman. Aanvulling over de jaren
2002-2017**
bijeengebracht door Georges De Schutter & Lieve De Swaef
- 221** **Is het Nederlands wereldkampioen sjwa?**
Jozef Van Loon
- 283** **De svarabhaktivocaal in de Nederlandse en Friese dialecten**
Georges De Schutter
- 317** **Over vlugge spraak en vluchtige sjwa's.
De relatie tussen spreektempo en de duur van Nederlandse
svarabhaktivocalen**
Hanne Kloots, Steven Gillis & Jo Verhoeven

Verantwoording

Georges De Schutter

In 2003 kreeg Johan Taeldeman ter gelegenheid van zijn emeritaat aan de Universiteit van Gent een imposant *Liber Amicorum* aangeboden: *Taeldeman, Man van de taal, schatbewaarder van de taal* (red. Johan De Caluwe, Georges De Schutter, Magda Devos, Jacques van Keymeulen). In de inleiding worden de pagina's xxiii tot xliii ingenomen door een bibliografie van het wetenschappelijk werk tussen 1968 en 2003, met bovendien de aankondiging van een paar titels die op dat ogenblik nog 'in druk' waren. Die artikelen zijn inderdaad verschenen, en ze vormen de voorhoede van een imposante reeks boeken en bijdragen gepubliceerd tussen 2003 en 2013. In dat laatste jaar laste Johan, na de krachttoer van de redactie (samen met Frans Hinskens) van *Language and Space – Dutch*, een wetenschappelijke pauze in. Die heeft door zijn snel verslechterende gezondheid veel langer geduurd dan oorspronkelijk gedacht. Het feit dat in 2017, het jaar van zijn overlijden, opnieuw drie bijdragen verschenen zijn, mag als een illustratie gelden van het feit dat hij zich opnieuw beter voelde. Dat bleek ook nog hieruit, dat hij een oude droom opnieuw had opgepakt: de realisatie van een lexicon van zijn thuisdialect, het Kleits, een onderneming die voorlopig uitgelopen is op een imposante verzameling geschreven kaartjes; want Taeldeman bleef tot zijn laatste snik gehecht aan papier en pen.

Johan had ook nog een wetenschappelijk project in zijn droomwereld opgeslagen: tussen 1998 en 2005 waren, op basis van de imposante databestanden van het Nederlands-Vlaamse Project-Goeman-Taeldeman (later aangeduid als GTRP (Goeman-Taeldeman-Van Reenen-Project)), vier delen verschenen van de FAND: deel I over het korte vocalisme van de Nederlandse dialecten, deel II over de verlengingsproducten van de Owg. korte vocalen, deel III over de oorspronkelijk lange klinkers, en deel IV over het consonantisme. Wat daarbij buiten beeld was gebleven, was de klank die zonder twijfel in elke Nederlandse taalvariëteit veruit de grootste frequentie heeft: de niet gespecificeerde vocaal sjwa. Ook die verdiende naar zijn oordeel een plaats in het panopticum van de Nederlandse klankgeografie. Het is natuurlijk wel zo dat in de verschenen FAND-delen hier en daar informatie te vinden is over sjwa in specifieke woorden, maar tot een systematische beschrijving is dat nooit uitgegroeid. Tijdens de laatste jaren van zijn leven heeft hij meer dan eens de hoop uitgesproken dat die lacune in onze kennis van de Nederlandse taalgeografie alsnog ingevuld zou worden, en in zijn laatste levensmaanden had hij ook dat weer voorzich-

tig als een mogelijk project naar voren geschoven. Het heeft niet meer mogen zijn, maar de artikelen die in dit herdenkingsnummer opgenomen worden gaan wel over diverse aspecten van de sjwa-problematiek. De aanzet tot dit bescheiden nummer gaat trouwens terug tot de periode dat wij Taeldeman nog onder ons hadden; de bedoeling was absoluut niet dat het sjwa-project in een herinneringsnummer voorgesteld zou worden, maar in een themanummer dat zijn volgende grote project zou uittekenen. Van die opzet is helaas niets meer gekomen. Aan het project hadden een zestal collega's uit Vlaanderen, Franstalig België en Nederland hun medewerking toegezegd. Na Taeldemans overlijden heb ik het project aangepast. Ik ben wel blij dat hier uiteindelijk drie ruime bijdragen kunnen verschijnen die ook de drie pijlers van zijn denken over taal representeren: de historische klankleer, de Nederlandse taalgeografie en de sociale variatielinguïstiek.

Publicaties van Johan Taeldeman.

Aanvulling over de jaren 2002-2017

bijgebracht door Georges De Schutter & Lieve De Swaef

In het volgende overzicht willen wij de taalkundige realisaties van de laatste 15 jaar van Taeldeman z'n wetenschappelijk leven inventariseren. Wij dalen af van de laatste artikelen, verschenen in 2017, tot de jaren 2002 en 2003. Voor die laatste jaren hebben wij, behalve de twee titels die al in het *Liber Amicorum* aangekondigd worden, nog twee toen niet vermelde of niet volledig gespecificeerde bijdragen toegevoegd. Als basis voor dit overzicht hebben de jaarlijkse overzichten gediend die Lieve De Swaef in naam van haar echtgenoot tot 2013 aan de redactie van *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde* bezorgd heeft. Waardevolle aanvullingen hebben wij nog gekregen van Filip Devos, een van zijn naaste intimi.

2017

De Swaef, Lieve & Taeldeman, Johan (2017). 'De situeerbaarheid van familienamen in een bepaalde regio.' *Over Taal*, 56(2), 6-18.

Taeldeman, Johan (2016 [2017]). 'Onbeklemd -ie(s) in plaats van -en(s) in enkele Zuid-Vlaamse dialecten (Een postuum eresaluut aan Willem Pée).' *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 126, 301-315.

Taeldeman, Johan (2017). 'Diminutieven van basissen op een vocaal of glijder in de centraal-zuidelijke en de zuidwestelijke dialecten. Een precisering.' *Taal en Tongval*, 69, 231-237.

2013

Hinskens, Frans & Taeldeman, Johan (eds.) (2013). *Language and Space – An International Handbook of Linguistic Variation – Volume 3: Dutch* (XXI + 937 pp.). Berlin: De Gruyter.

Hinskens, Frans & Taeldeman, Johan (2013). 'Introduction to the Volume.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 1-12). Berlin: De Gruyter.

Hinskens, Frans & Taeldeman, Johan (2013). 'Unravelling the complexities of variation and change in and beyond the present day dialects of Dutch: finding one's way through the woods.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 142-150). Berlin: De Gruyter.

Taeldeman, Johan (2013). 'The southwestern dialect area: Phonology.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 150-173). Berlin: De Gruyter.

Taeldeman, Johan (2013). 'East Flemish: Phonology.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 211-234). Berlin: De Gruyter.

Taeldeman, Johan (2013). 'Recent developments in the East Flemish dialect area.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 255-277). Berlin: De Gruyter.

Taeldeman, Johan & Hinskens, Frans (2013). 'The classification of the dialects of Dutch.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 129-142). Berlin: De Gruyter.

Taeldeman, Johan & Niebaum, Hermann (2013). 'History and development of Dutch dialect research.' In F. Hinskens, J. Taeldeman (eds.), *Language and Space: Dutch* (pp. 13-35). Berlin: De Gruyter.

Taeldeman, Johan (2013). 'Situering van de Zuidwest-Meetjeslandse dialecten.' In: T. De Pauw & E. Wille, *Dialectwoordenboek van Zuidwest-Meetjesland en omstreken* (pp. 27-37). Aalter: eigen beheer.

2012

Taeldeman, Johan (2012). 'Mijn (Willem) Pée.' In: Nico Van Campenhout (red.), *Een man, zijn vrouw en hun twee zonen. Een collectieve biografie van de familie Pée* (p. 263-273). Gent: Academia Press.

Taeldeman, Johan (2011[2012]). 'De vorming van het 'zwakke' preteritum in de zuidelijke Nederlandse dialecten: een tentatieve benadering van twee aspecten.' *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 121, 183-204.

Taeldeman, Johan (2012). '1974 Jan Goossens: Historische Phonologie des Niederländischen. Tübingen, Max Niemeyer.' *Neerlandica extra muros / Internationale Neerlandistiek*, 39-41.

2011

Taeldeman, Johan (2011). *Woordenboek van de Oosterzeelse dialecten* (XLVI + 260 pp.). Erfgoedcel Viersprong Land van Rode.

Taeldeman, Johan (2011). 'Recentere ontwikkelingen in de variatielinguïstiek.' *Over Taal*, 50, 104-106.

Taeldeman, Johan & De Tier, Veronique (2011). 'Van sliklap tot zjante. Vlaamse en Zeeuwse namen voor de fiets en zijn onderdelen.' *Nehalennia*, 173, 20-26.

2010

De Schutter, Georges & Taeldeman, Johan (2009 [2010]). 'Het genus van leenwoorden in de Vlaamse en Brabantse dialecten in België.' Themanummer 22 van *Taal en Tongval*, 38-83.

Taeldeman, Johan (2010). 'Linguistic stability in a language space.' In P. Auer & J.E. Schmidt (red.), *Language and Space: Theories and Methods. An International Handbook of Linguistic Variation* (pp. 354-374). Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Taeldeman, Johan (2010). 'Het *Land van Nevele* op de dialectkaart.' *Het Land van Nevele*, 41(1), 23-33.

Taeldeman, Johan & De Wulf, Chris (2010). 'Niet-suffigale eind-sjwa's in de Vlaamse dialecten.' In J. Decaluwe & J. van Keymeulen (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent* (pp. 591-611). Gent: Academia Press.

2009

Taeldeman, Johan (2009). 'Het meest (Oost-)Vlaamse dialect van Nederland, het Zuidoordps.' In *Fons Verborum. Feestbundel Fons Moerdijk* (pp. 509-517). Leiden: INL.

Taeldeman, Johan (2009). 'Inwonersnamen op *-aar*, *-naar* en *-enaar*.' In *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit* (pp. 117-122). Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden.

2008

Het Gentse dialect. Klank- en vormleer door dr. Jan Oscar De Gruyter (1907). Uitgegeven door J. Taeldeman, met medewerking van P. De Loore, J. Van Schoor en R. Wissaert (454 pp.). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Taeldeman, Johan (2007 [2008]). 'De plaatsnaam *Liekert* (= Liedekerke): een kwestie van fonotactische sturing.' *Taal en Tongval*, 59, 196.

Taeldeman, Johan (2008). Recensie van K. van der Waerden: Groot voetbalwoordenboek van de Nederlandse taal. *Over Taal*, 47, 51.

Taeldeman, Johan (2008). 'Het 'naturel' van *O julissi na jalyni*.' *Over Taal*, 47, 121.

Taeldeman, Johan (2008). 'Het Vlaamse taallandschap verschraalt.' In G. De Schutter, (red.), *Jaarboek van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 2008* (pp. 147-156). Gent: KANTL.

Taeldeman, Johan (2008). 'Zich stabiliserende grammaticale kenmerken in Vlaamse tussentaal.' *Taal en Tongval*, 60, 26-50.

2007

Barbiers, Sjef & Taeldeman, Johan (red.) (2006 [2007]). *Drie nieuwe atlassen van de Nederlandse dialecten*. Themanummer 18 van *Taal en Tongval*.

Rys, Kathy & Taeldeman, Johan (2007). 'Fonologische ingrediënten van Vlaamse tussentaal.' In D. Sandra e.a. (red.), *Tussen taal, spelling en onderwijs* (pp. 1-9). Gent: Academia Press.

Taeldeman, Johan (2006 [2007]). 'De fonologische atlas van de Nederlandse dialecten (FAND).' In S. Barbiers & J. Taeldeman, (red.), *Drie nieuwe atlassen van de Nederlandse dialecten*, Themanummer 18 van *Taal en Tongval*, 116-147.

- Taeldeman, Johan (2007). 'De opbouw van het AN: meer zuidelijke dan oostelijke impulsen.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 123, 97-107 [n.a.v. Nicoline van der Sijs (2004). *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*, Den Haag: Sdu Uitgevers].
- Taeldeman, Johan (2007). 'Het Vlaamse taallandschap verschaalt.' *De Standaard*, Weekendbijlage 7/7/2007, 20-21.
- Taeldeman, Johan (2007). 'Veurwoord bij *Reinoart de Vos* (E. Levis)', Gent: De Gentse Sosseteit, 9-13.
- Taeldeman, Johan & Colleman, Thimoty (2007). 'Ajax Amsterdam – Jupiter Nokere 7-1. Over de naamgeving van Belgische voetbalclubs.' In F. Moerdijk, A. Van Santen & R. Tempelaars (red.), *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg* (pp. 327-337). Leiden: Brill.

2006

- De Wulf, Chris & Taeldeman, Johan (2006). 'T-deletie in de Nederlandse dialecten, een globaal overzicht.' In *Het morfologisch landschap van het Nederlands*, Thema-nummer 19 van *Taal en Tongval*, 244-272.
- Taeldeman, Johan (2006). 'Oosterzeelse duivenmelkerstaal.' In *Een gevleugelde liefhebberij: de wondere wereld van de duivensportcultuur* (pp. 114-149). Balegem.
- Taeldeman, Johan (2006). 'Polarisation revisited.' In F. Hinskens (ed.), *Language Variation – European Perspectives* (pp. 233-248). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Taeldeman, Johan (2006). 'Tussentaal: tussen schip en wal.' *Wij vrouwen* 31(1), 2-4, en 31(2), 10-12.
- Taeldeman, Johan (2006). 'Verscherping van fricatieven in de Nederlandse dialecten.' *Taal en Tongval*, 58, 167-192.

2005

- Devos, Filip (2005). 'Interview met Johan Taeldeman: de taalbloemen moeten allemaal kunnen bloeien.' *Over Taal*, 44, 103-105.
- De Wulf, Chris, Goossens, Johannes & Taeldeman, Johan (2005). *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten Deel IV De consonanten* (XXVII, 446 pp.). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. [Reeks *Bouwstoffen op het gebied van de Nederlandse Naamkunde, Dialectologie en Filologie* 9, 216 kaarten].
- De Wulf, Chris & Taeldeman, Johan (2005). 'Acht eeuwen AF/OF in de Nederlandse dialecten.' In A. Quak & T. Schoonheim (red.), *Gehugdic sis sammungun thinro. Liber amoricum Willy Pijnenburg* (pp. 111-130). Groningen.
- Taeldeman, Johan (2005). *Oostvlaams* (123 pp.). Tielt: Lannoo. [Reeks *Taal in Stad en Land*].

- Taeldeman, Johan (2005). 'Lofwoord vooraf.' In *Oilsjtersen diksjoneir* (J. Louies) (pp. 3-4). Aalst: Katanga.
- Taeldeman, Johan (2005). 'Over de herkomst van dialectwoorden.' *Zeeland*, 14(4), 141-144.
- Taeldeman, Johan (2005). 'The influence of urban centres on the spatial diffusion of dialect phenomena.' In P. Auer, F. Hinskens, P. Kerswill (eds.), *Dialect Change. Convergence and Divergence in European Languages* (pp. 263-283). Cambridge University Press.
- Taeldeman, Johan (2005). 'Variatie (o.a. Noord vs. Zuid) in vijf grammaticale variabelen.' In P. Hilligsmann, G. Janssens & J. Vromans (red.), *Woord voor woord, Zin voor zin. Liber Amoricum voor Siegfried Theissen* (pp. 357-374). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

2004

- Taeldeman, Johan (2004). Nominale afleidingen op –HEID en –TE (in het Nederlands) herbekeken. In Stefan Kiedron, Agatha Kowalska-Szubert (Hrsg.), *Thesaurus polyglottus et flores quadrilingues. Festschrift für Stanislaw Prędoła zum 60. Geburtstag* (pp. 423-438). Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Taeldeman, Johan (2004). Romain Deconinck: ambassadeur van het Gents. In L. Soubry & P. Verbruggen (red.), *Romain Deconinck (1914-1994)* (pp. 153-159). Gent: Snoek/Amsab.

2002-2003 (aanvullingen)

- De Tier, Veronique & Taeldeman, Johan (2002). 'De Vlaamse dialecten: schatkamers van de taal.' *Ons Landens Erfdeel*, 61, 4-16.
- Devos, Filip & Taeldeman, Johan (2003). 'Deverbal Nouns and the Agentive Dimension across Languages.' In D. Willems, e.a., (red.), *Contrastive Analysis in Language* (pp. 155-171). Palgrave.
- De Wulf, Chris & Taeldeman, Johan (2001 [2003]). 'Apocope en insertie van –n na sjwa in de zuidelijke Nederlandse dialecten: conditionering en geografie.' In L. Draye, H. Ryckeboer, J. Stroop (red.), *De variabiliteit van de (ə)n in het Nederlands*, Themanummer 14 van *Taal en Tongval*, 7-51.
- Taeldeman, Johan (2001 [2002]). 'Drie segmenteringsaspecten met betrekking tot de opbouw van een corpus van oude teksten (in casu 14de-eeuwse oorkonden).' In *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 111, 393-398. Ook in E. Vanhoutte (red.) (2002). *Talig Erfgoed – De zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw* (pp. 53-58). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Is het Nederlands wereldkampioen sjwa?

Jozef Van Loon, UAntwerpen en KANTL

Samenvatting

De sjwa is de meest voorkomende, meest bestudeerde en minst begrepen klinker van het Nederlands. In het Standaardnederlands kan een onderscheid worden gemaakt tussen een epenthetische sjwa, een reductiesjwa en een vaste sjwa. Alleen die laatste heeft de status van een zelfstandig foneem. De andere sjwa's zijn door hun variabele realisaties naargelang van dialect en omstandigheid fonologisch lastiger te beschrijven. Bij de epenthetische sjwa, die ondanks zijn hoge ouderdom geen standaardtaal is kunnen worden, contrasteren de Centraal-Nederlandse met de zuidwestelijke en noordoostelijke regiolecten. Het onderzoek van de reductiesjwa heeft zich tot nu toe geconcentreerd op pretonische lettergrepen van vreemde woorden. Hij komt echter net zo goed voor in erfwoorden en in posttonische lettergrepen. In beide gevallen zijn er scherpe tegenstellingen tussen Noord en Zuid, die echter meestal niet ouder zijn dan de zestiende eeuw en in sommige gevallen pas in het Hedendaags Nederlands zijn ontstaan. De tegenstelling is toe te schrijven aan ingrijpende prosodische verschillen, die echter een nog onontgonnen terrein zijn in de neerlandistiek. De Nederlandse sjwa heeft zijn positie in de loop der tijden nog versterkt doordat hij vanaf de twaalfde eeuw een kenmerkend bestanddeel werd van grammaticale partikels (*een, er, de, ge*), een kenmerk dat het Nederlands vooral met het Frans en het Engels deelt. Een ingrijpend verschil met de Engelse ontwikkeling ontstond omstreeks het jaar 1000. Het Laatoudengels hield bij Romaanse leenwoorden vast aan de Oudgermaanse klemtoonregels, terwijl het Nederlands moeiteloos de vreemde accentuering overnam.

Abstract

The schwa is the most frequent, most studied, and least understood vowel of Dutch. This is due to its multi-faceted nature. Following De Schutter 1975 and Van Oostendorp 2000, a distinction must be made between an epenthetic (*mellək*), a reduced (*kəpət*) and an underlying schwa (*baloven, varrijzen*), only the last of which has the properties of an independent phoneme. Because of the great amount of phonetic variations, the other schwas are less easy to grasp. The reduced schwa, which occurs in pretonical as well as posttonical positions, is realised quite differently in Northern and Southern Dutch. The differences are rather recent and date from the 16th till the 20th centuries. They were caused by remarkable, as yet unexplored dialect contrasts in intonation contours. As to the epenthetic schwa, the dominant Cen-

tral Dutch area shows opposite effects against southwestern and northeastern dialect varieties. The schwa has amplified its unique position since the Late Middle Ages by developing into an important grammatical particle just as it did in French and English. A drastic break with English occurred at the end of the Old English period. Late Old English stuck to the Old Germanic rule by also stressing loan-words on the first syllable, whereas Middle Dutch adopted them with the stress they had in Old French.

1. METHODOLOGISCHE VOORBESCHOUWINGEN¹

De sjwa is een foneem apart. Dat blijkt alleen al uit zijn benaming. Alle foneemen worden benoemd met de letter of klank waarvoor ze staan, behalve de sjwa. George Bernard Shaw merkte in zijn puntige stijl op dat de sjwa wel de meest voorkomende klank in het Engels is, maar als enige niet over een eigen letter beschikt. Om over de sjwa te spreken, moeten we ons inderdaad behelpen met ‘*euh*’, wat we uit schaamte uiteraard liever niet doen, of met een Hebreuws woord dat ‘leegte’ betekent en dus nog minder zegt dan nietszeggende benamingen als ‘klank’ of ‘geluid’. De terminologische vaagheid geeft aan dat we voor een niet eenvoudig te beschrijven verschijnsel staan.

De sjwa is niet alleen in het Nederlands, maar ook in de ons omringende talen de meest voorkomende vocaal. Hij is ook de meest bestudeerde klank van het Nederlands, zeker nadat Spektator in 1981-82 er een themanummer en Van Oostendorp in 2000 een volledig boek aan wijdde. Toch blijft hij de minst bekende van alle klanken.

Het onderzoek van de Nederlandse sjwa heeft zich in hoofdzaak op twee aspecten toegespitst: zijn fonologische status en zijn prosodische eigenschappen. De tweedeling valt in grote lijnen samen met verschillende methodologieën. De fonetische realisaties van de sjwa zijn vooral onderzocht in empirische studies van dialectgeografische (Van den Berg, 1958; Stroop, 1974; 1988) en sociometrische aard (Kloots, 2011; Kloots e.a., 2012). Studies over de suprasegmentele effecten van de sjwa (syllabering, prosodie, klemtoon) zijn aanzienlijk talrijker en vrijwel uitsluitend generativistisch van inspiratie

¹ Mijn dank aan de anonieme beoordelaars en enkele vakgenoten (L. De Grauwe, G. De Schutter, M. Devos, L. Keymeulen, H. Kloots, J. Verhoeven en D. Vermandere), voor hun kritische commentaren en aanvullingen op de eerste versie van dit artikel die dateert van 2016 en bestemd was voor het huldenummer dat Johan Taeldeman in dat jaar zou worden aangeboden. Hij heeft het echter niet meer mogen zien.

(o.m. De Schutter, 1975; Spektator, 1981-82; Trommelen, 1984; Nijen Twilhaar, 1990; Visser, 1997; Van Oostendorp, 2000). De aandacht van zoveel Nederlandse taalkundigen voor de sjwa is niet toevallig. De sjwa is niet alleen het frequentste foneem van het Nederlands, maar gedraagt zich tevens zo wispelturig dat hij een uitdaging vormt voor elke taalkundige, niet alleen voor neerlandici. Het Nederlands is overigens alleen al door zijn bonte dialectische schakering in een compacte ruimte een gedroomd terrein voor taalkundig onderzoek, temeer omdat het dialectologisch en diachroon een van de best ontsloten talen ter wereld is. De Nederlandse taalkunde, met name de dialectologie, zou er zeer mee gebaat zijn indien ze haar onderzoek van ogenschijnlijk provincialistische verschijnselen, waarvan de sjwa er slechts één is, niet onder de korenmaat zou zetten, maar telkens in een typologisch vergelijkend perspectief zou kaderen. De inventaris van verschijnselen in Haspelmath e.a. 2005 kan daarbij als eerste leidraad dienen.

2. DE FONEMISCHE STATUS VAN DE SJWA

Hoewel de sjwa met voorsprong de meest voorkomende en intussen zowat de best bestudeerde vocaal van het Nederlands moet zijn, is een van de meest fundamentele vragen, die over zijn precieze fonemische status, niet uitgeklaard. Afgezien van vroege uitzonderingen als Paardekooper (1949) in structuralistische en De Schutter (1975) in generativistische zin, is het opvallend dat de sjwa in de oudere literatuur nauwelijks meer aandacht kreeg dan andere fonemen. De geringe aandacht hing voor een deel wel samen met het feit dat de sjwa geen precies articulatiepunt heeft en intrinsiek ‘kenmerkloos’ is (Van Oostendorp, 2000, p. 133; Kooij & Van Oostendorp, 2003, p. 69), waardoor hij niet goed in een symmetrische matrix valt in te passen. Bovendien is de sjwa een wispelturig duiveltje. De ene keer is hij er, een andere keer weer niet (vgl. *berg* naast *berəg*, *kapot* naast *kapot*). In de oudere literatuur kende men hem dan ook vaak geen eigen foneemstatus toe. Auteurs als A.W. de Groot (1941; 1962, p. 237), Paardekooper (1949, p. 74), B. van den Berg (1958), Morciniec (1963), Collier & Droste (1977, pp. 14, 49) stelden /ə/ gelijk met de /œ/ van *put*.

Ook in de literatuur over de sjwa in andere Europese talen is die aarzeling te merken. Daniel Jones (1950, pp. 89-90) noemde de Franse *e muet* een accidenteel geluid en aarzelde hem als een apart foneem te beschouwen. Hij legde zich daar ten slotte bij neer omdat /ə/ en /œ/ zijns inziens niet dezelfde ‘*man-ner of use*’ hebben, waarmee hij zoiets als de intuïtie van de taalgebruiker be-

doelde zoals die in het spellingverschil tot uiting komt. Recenter ziet Verluyten (1988, pp. 4, 17) geen verschil tussen de voortonige klinkers van *selon* en *seulement*, of van *genêt* en *jeunet* en stelt hij beide gelijk aan de beklemtoonde /œ/ van *peur*, *oeuvre*, die bij accentloosheid de sjwa zou opleveren. Basbøll (1988, pp. 18-19) wijst erop dat /ə/ en /œ/ ook in het Deens goed op elkaar lijken, maar onderscheidt beide fonologisch als resp. ‘neutraal’ en ‘vol’. Hij noemt /œ/ een gemarkeerde klinker en /ə/ de meest ongemarkeerde omdat die het verst verwijderd is van de drie kardinale vocalen. Hij verduidelijkt echter niet wat dit onderscheid fonemisch betekent. De genoemde opvattingen over de identiteit van /œ/ en /ə/, die ook bij Chomsky & Halle te vinden zijn (1968, pp. 110-126), zitten nog vast in de fysiologie en de fonetiek, hoewel daarvoor al in 1929 was gewaarschuwd door de grondlegger van de fonologie, Trubetzkoy (vertaling A.W. de Groot, 1962, p. 225):

Men kan niet genoeg de nadruk leggen op het verschil tussen de fonetische en de fonologische wijze van spreekklanken te beschouwen. In tegenstelling met de fonetiek, die een natuurwetenschap is en zich met de geluiden van het menselijk spreken bezig houdt, onderzoekt de fonologie de geluidsvoorstellingen van de menselijke taal, en is dus een deel der taalkunde.

In de fonologie gaat het niet om fysische registratie en meting van klanken, maar om hun ‘zingeving’ en conceptuele realiteit die slechts bestaat bij de gratie van (asymmetrische) opposities die tezamen het foneemstelsel constitueren. De woorden van Trubetzkoy zijn niet mis te verstaan als een waarschuwing voor een verenging van de taalkunde tot een meetkunde en het meten om het meten. Ze hebben nog niets van hun actualiteit verloren nu de mechanica in de fonetische laboratoria van zijn tijd is vervangen door de microelektronica.

Het dient gezegd dat er onder de eerste generatie fonologen heel wat auteurs waren die de Nederlandse sjwa wel als een zelfstandig foneem beschouwden. Reeds Van Ginneken, Van Wijk, Cohen c.s. (1959, p. 39) en Heeroma (1959-60, p. 187) onderscheidden de sjwa van de /œ/. Het fonemisch onderscheid was vast te stellen met minimale paren als *kattenrug/katterig*. Beide woorden kunnen onder bepaalde omstandigheden (nonchalance, Hollands, bepaald zinsaccent) weliswaar identiek klinken, maar hun realisaties zijn niet altijd onderling uitwisselbaar (voor andere criteria zie verder).

Ook de Franse sjwa wordt nu meestal als een zelfstandig foneem beschouwd, verschillend van /œ/ (Noske, 1988; Tranel, 1988; Morin, 1988). De enige

klank waarmee de sjwa in het Frans kan alterneren, is immers niet /œ/, maar ofwel /e/ (*élèver ~ élévation*) (voor de voorwaarden zie verder) ofwel /ɛ/ zodra hij onder de klemtoon komt te staan: *achèter ~ j'achète, jàter ~ je jètte*. Toch komt een sjwa ook als [œ] voor wanneer hij de klemtoon krijgt, niet alleen in gemarkeerde replieken als '*Prends-le!*', '*Parce que!*' (Basbøll, 1988, p. 16), maar ook in de courante combinaties '*Ce que (je vous dis)*' en vooral '*Et ce (malgré les difficultés)*'. In het Nederlands zijn beklemtoonde sjwa's slechts mogelijk bij bijzondere zinsintonaties als '*Dat is jé van het*' of '*Hij is dé man die het moet doen*'.² De sjwa kan ook aan het zinseinde een verhoogde toon krijgen om de aandacht gespannen te houden op wat nog moet volgen, zoals in de vraagzin '*Wat bedóel jé?*' of aan het eind van een openende bijzin: '*Toen we hem zágén, koos hij het hazenpad*'. Zowel in het Frans als het Nederlands zijn dat echter vrij recente randverschijnselen (voor het Frans zie Bourciez 1967, pp. 43-46).

Er zijn nog andere criteria om de Franse sjwa als een apart foneem te onderscheiden. Hij verschilt van alle andere Franse fonemen en in het bijzonder van /œ/ doordat hij tussen bepaalde consonanten volledig verdwijnt. *Genêt* 'brem' wordt gerealiseerd als [žnɛ], *jeunèt* 'piepjong' blijft echter [žœ'nɛ] (Verluyten, 1988, p. 4). Het Frans zet met de elisie een Proto-Romaanse tendens voort waarbij onbeklemtoonde vocalen in de penultima werden gesyncopeerd: lat. *calidus* > *chaud*, *colapum* > *colpe* > *coup*. Die verdwijneigenschap kenmerkt de sjwa wel bij uitstek als het meest ongemarkeerde van alle fonemen. De ingewikkelde voorwaarden waaronder de deletie in het Frans gebeurt, kunnen hier niet worden besproken (zie daarvoor o.m. Noske, 1988, pp. 64-65). Een van de fonologische basisvoorwaarden die in procesmatige benaderingen over het hoofd wordt gezien, is de eerbiediging van de distinctiviteit. De sterke drang van het moderne Frans om sjwa's zoveel mogelijk uit te stoten, kan namelijk worden geblokkeerd wanneer een ambiguïteit dreigt te ontstaan. De elisie kan vrij haar gang gaan wanneer dat een ongewone consonantcluster met stemhebbende fricatieven oplevert, zoals /lv/ in *élever*, /žn/ in *genêt*, /dvr/ in *tu devrais* enz. (zie reeds Bourciez, 1967, p. 46). Bij die clusters is er immers geen gevaar voor homonymieën. Het Frans, dat berucht is om zijn *calembours*, laat echter ook elisies toe die wél tot ambiguïteiten kunnen leiden, zoals in *serremènt* 'beklemming' en *sermènt* 'eed', *appelèns*

² Volgens sommige etymologische woordenboeken gaat *beu* (*iets beu zijn*) terug op een interjectie die afkeer uitdrukt. De open vocaal van het tussenwerpsel *beuh!* (als in *oeuvre*) moet dan bij de lexicalisering tot *beu* een gespannen klinker zijn geworden, in overeenstemming met een wetmatigheid dat in het Nederlands (en andere talen) geen halfoopen eindvocalen voorkomen.

[aplɔn] en *aplomb* ‘loodrecht’. Men merkt echter al meer terughoudendheid bij het elideren van de sjwa van *porteraît* ‘zou dragen’ tot *portrait*, nog meer wanneer het dezelfde woordsoort betreft, zoals van *peluches* ‘knuffelbeest’ tot *pluches* ‘pluizen’, van *pelage* ‘pels’ tot *plage* en zeker van *pelote* ‘balletje’ tot het obscene *plotte* ‘vulva’ (in het Québécois). Morin (1988, p. 188) geeft als uniek voorbeeld van een onmogelijke elisie slechts *appellation*, dat in tegenstelling tot *appelé* [aplé] niet kan worden gesyncopeerd tot **aplation*, dat volgens Morin (die moedertaalspreker Frans is) zelfs niet wordt begrepen.³ De enkele voorbeelden laten zien dat een beregeling van de sjwa-elsie in het Frans lexeems specifiek kan zijn en rekening moet houden met concurrerende lexemen.

De fonemische sjwa van het Nederlands alterneert in tegenstelling tot de Franse niet met een geëlideerde allofoon. Zijn distinctieve functie springt het meest in het oog wanneer hij als morfofoneem betekenisverwante woorden onderscheidt: *goed/goedə*, *hout/houtə(n)*, *loop/lopə(n)*, *agent/agentə*, *boek/boekə(n)*, *də/die*. Hij maakt ook het verschil tussen paroniemen als *al-ləs/als*, *bəladən/bladen*, *bəraad/braad*, *əronder/ronder*, *gəleiden/glijden*, *gəruis/gruis*, *vərrezen/vrezen*, *tərrein/trein*, *hinnəken/hinken*, *plan-nətje/plantje*, *werkəloos/werkloos*, *smakəloos/smaakloos*, *eində/eind* ‘afloop van een gebeurtenis’ vs. ‘ruimtelijk traject’ enz.

Hoewel nu vrij algemeen wordt aanvaard dat /ə/ en /œ/ niet als één foneem te beschouwen zijn, is het opmerkelijk dat (de westerse) talen die een sjwafoneem hebben ontwikkeld, ook over een foneem /œ/ beschikken. Nochtans is deze geronde middenvocaal universeel veeleer een zeldzaamheid: Frans *peur*, *oeuvre*, Duits *gönnen*, *Gehöft*, *Köln*, Nederlands en Afrikaans *dus*, *put*, Engels *cut*, *shut*, *sun* (in N.-Engeland en de V.S. met /ə/ uitgesproken; Jones, 1950, p. 62). Het doet de vraag rijzen of het ene foneem het ontstaan van het andere niet in de hand heeft gewerkt, zonder dat men in het algemeen kan zeggen of de gangmaker nu de sjwa dan wel de /œ/ is geweest. De /œ/ van Nederlands *dus*, Engels *shut*, Frans *gueule* is niet ouder dan de late middeleeuwen. De sjwa is er echter al eeuwen ouder. In het Duits is het echter de sjwa die jonger is dan de /œ/ van *Köln*, *gönnen*, die in de tiende eeuw doorumlaut uit /o/ ontstond.

³ Morin gaat niet in op de reden voor deze blokkering. Mogelijk wordt het onverstaanbare **aplation* geassocieerd met het betekenisveld rond *aplati* ‘afgeplat’ of met *ablation* ‘chirurgische wegname’. Een gelijkaardig voorbeeld is **renouvement* i.p.v. *renouvellement*.

3. DE EPENTHETISCHE SJWA

3.1. EEN VERGELIJKING MET HET FRANS

Met de afbakening van de fonemische sjwa zijn niet alle sjwa's van het Nederlands beschreven. De sjwa is in dat opzicht een buitenbeentje vergeleken met andere klanken in het Nederlands. Gearticuleerde klanken als [a] of [b] zijn onder vrijwel alle omstandigheden aan de fonemen /a/ en /b/ toe te wijzen. Bij de sjwa is dat niet zo. Veel ə-klanken in het Nederlands en zijn dialecten corresponderen niet met het sjwafoneem. Methodologisch is het belangrijk de fonemische sjwa te onderscheiden van de onechte of labiele sjwa's.

Volgens Van Oostendorp (2000, p. 131) kunnen in het Standaardnederlands synchroon drie soorten sjwa worden onderscheiden: de vaste sjwa (*gəluk, schotəl*) (zie 2), de epenthetische sjwa (*melk > melək, berg > berəg, glas > galas*) (zie 3.2) en de reductiesjwa (*kapot > kəpot, aardig > aardəg*) (zie 4 en 5). De onderscheiding, die licht verschilt van die van De Schutter (1975, pp. 174, 201), voor wie /ə/ enkel als morfofoneem of demarcatiesignaal fonemisch is, is ook vanuit een klassiek fonologische benadering te rechtvaardigen. De drie soorten sjwa hebben fonologisch een verschillende status, die nog kan verschillen naargelang van de dialectachtergrond (zie 3.2).

Uit sonagrammen blijkt dat het aantal allofonen van een foneem even groot is als er positionele omgevingen zijn van het foneem. Truby (1959, geciteerd door Pilch, 1964, p. 114) spreekt zelfs van een astronomische hoeveelheid. Voor de sjwa moet dat aantal bijzonder hoog liggen, zoals ook experimenteel is vastgesteld (Van Bergem, 1995; bij Van Bree, 2014, p. 197).⁴ Zijn articulatie-ruimte kan immers overlappen met die van alle andere vocaalfonemen. Conditionerende factoren zijn de omringende klanken en de spreesnelheid, maar dat zijn lang niet de enige. De bonte schakering aan allofonische, dialectische en allomorfische varianten maakt de sjwa de meest complexe vocaal van het Nederlands. Het zegt genoeg dat de meest voorkomende klank van het Nederlands (voorlopig) geen aparte behandeling heeft gekregen in de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (1998-2005), al zijn aanzetten daartoe gegeven (o.m. Stroop, 1974; 1988; De Schutter, 1975; Taeldeman, 1978; 1985 enz.).

⁴ De articulatieplaats van de sjwa is daardoor niet exact te lokaliseren. Dat laatste is nog frappanter bij de /r/, die apicaal, dorsaal of uvulair kan worden gerealiseerd en desondanks in de perceptie als één foneem fungeert.

De complexiteit van de Nederlandse sjwa blijkt voorts uit een vergelijking met het Frans. De Franse sjwa is in een aantal grote studies zo goed als exhaustief behandeld (literatuur bij Verluyten, 1988 en Van Oostendorp, 2000, pp. 230-261), wat aangeeft dat hij relatief eenvoudig te beschrijven is. Een vergelijking met het Frans is ook cultuurhistorisch van belang omdat het Nederlands de hele geschiedenis door aan het Frans zeer veel woorden met pretonische vocaal heeft ontleend (zie 5.2.1) en er ook taaltypologisch merkwaardige convergenties zijn (zie 4.2.1; 5.2.2. en 6).

De Nederlandse sjwa blinkt in tegenstelling tot de Franse uit door de vele timbres die hij kan aannemen. Het Franse sjwa-foneem treedt slechts op met de allofonen /ɛ/, /e/ of /-/, onder voorwaarden die vrij nauwkeurig te definiëren zijn (zie 2). Een reductiesjwa als in *papier~pəpɛr* is er onbekend en het bestaan van een epenthetische sjwa, die in het Nederlands eveneens heel gewoon is, is in het Frans erg twijfelachtig. Het vrijwel enige geval is de ‘anorganische’ sjwa die ontstaat aan het wordeinde: *un contact(ə) possible* of *ce film(ə)-là* (Tranel, 1988, p. 106; Morin, 1988, p. 174). Volgens sommigen heeft deze fonotactische ‘lubrifiant’ foneemstatus. Aangezien er in de auslout geen verschil te horen is met woorden als *acte, pacte, palme* enz., wordt als onderliggende nucleus *contac-tə* verondersteld (Van Oostendorp, 2000, pp. 233-4; zie ook 6). Hetzelfde geldt voor *film(ə)*, waarvan de auslout ondanks het spellingverschil niet anders klinkt dan die van *calme, palme* enz. De foneemstatus van de paragogische /-ə/ is betwifelbaar. Het betreft een fonotactisch verschijnsel dat het omgekeerde is van de sterke syncoperingstendens binnen het woord (*deuxième*) en gecultiveerd wordt in het zogeheten *français cravate*. Deze sjwa is wel gedistingeerd, maar niet distinctief.

Het Frans heeft de sterke neiging woordinterne sjwa’s te elimineren en zelfs een uitgesproken afkeer van epenthetische sjwa’s. Waar het kan, worden sjwa’s gedeletet (*viv’ment, deuxième’ment*), tenzij een ‘onuitspreekbare’ cluster zou ontstaan, zoals in *manifestəment, exactəment*. Ook in *tendrəment, simpləment, débarquəment* is geen elisie mogelijk. Bij elisie tot **tendr’ment* ontstaat immers het risico op een ongewenste epenthetische vocaal en op niet-welgevormde bijwoorden als **tendərment, *simpəlment, *débarəqment*, die in het Frans automatisch zouden worden omgezet tot **tenderment* (gespeld **tenderrement*), **simpəment*, waardoor de paradigmatische conformiteit met de basiswoorden *tendre, simple, débarquer* zou zijn verbroken.⁵ Een uniek voorbeeld waar zich in het Frans toch een epenthetische vocaal heeft kunnen

⁵ Een merkwaardig voorbeeld van zulke reactie is de omzetting van sjwa in <é> in ‘*Me demandé-je*’ ‘vraag ik me af’, ‘*Pensé-je*’ ‘denk ik zo’.

ontwikkelen, is de uitgang van de conditionalis in *vous mettriez, connaîtriez, perdriez*. Zonder dat zich hier een /ε/ tussennestelt, worden deze vormen (volgens Tranel, 1988, pp. 107-108) in de huidige standaardtaal uitgesproken als [mɛtərjé], [kɔnɛtərjé] en [pɛrdərjé]. De uitzonderlijke epenthese wordt wellicht gedoogd onder de invloed van de eerste verbuiging, waar vormen als *parlâriez, demandâriez* regulier zijn. Een vorm als [mɛtərjé] enz. is in dat geval niet te beschouwen als een epenthese, maar als een paradigmatische nivellering.

3.2. DE EPENTHETISCHE SJWA EN DE SYLLABIFICATIE

Parasitaire vocalen, naar Duits voorbeeld ook wel ‘woekervocalen’ genoemd (Heeroma, 1959-60, p. 195), treden meestal posttonisch op: *ber(ə)g, ker(ə)k, war(ə)m, vol(ə)k*. Eerder zeldzaam en louter dialectisch zijn pretonische woekervocalen als in *g(ə)las* (cf. infra). In tegenstelling tot het Frans, dat sjwa’s zoveel mogelijk elimineert, zijn epenthetische sjwa’s in het Nederlands heel gewoon en zelfs karakteristiek. In het Duits (Paardekooper, 1949, pp. 76, 84) en het Engels (de indruk van ə-epenthese in *-able* enz. is veroorzaakt door de spelling) komen ze niet voor.

De tolerantie tegenover svarabhakti’s in de standaardtaal is echter controversieel. Noord-Nederlandse auteurs maken vanouds geen bezwaar tegen het gebruik ervan. Volgens hen zijn sjwa-loze vormen zelfs ‘*onnatuurlijk of dialectisch*’ (Zwaardemaker-Eijkman, 1928; Paardekooper, 1949, p. 84) en ‘*gewild en on-Nederlands*’ (Kaiser, 1950; bij Kloots e.a., 2002, p. 102). Deze auteurs keerden zich daarmee tegen de opvatting van de spraakpedagoge Branco van Dantzig (1932), die de svarabhakti veroordeelde als ‘*eine unleugbare Nachlässigkeit beim Sprechen, eine gewisse Mundfaulheit ... ein völliges Fehlen von Freude an der Sprache*’. Ook Zuid-Nederlandse auteurs staan doorgaans afwijzend tegen een svarabhaktivocaal. De controversiële standpunten hangen grotendeels samen met de dialectachtergronden van de auteurs (zie verder). Auteurs afkomstig uit Holland, waar de svarabhakti normaal is, bestempelen het onderdrukken ervan als onnatuurlijk, auteurs uit het zuidwesten of het noordoosten (zoals Van Dantzig) veroordelen de svarabhakti als een vorm van onverzorgd taalgebruik.

De ontwikkeling van een parasitaire sjwa in ‘superzware’ clusters (Kooij & Van Oostendorp, 2003, p. 145; Kloots e.a., 2009; 2012, p. 4) wordt doorgaans beschouwd als een natuurlijk bijverschijnsel. Parasitaire vocalen zijn in de dialecten inderdaad wijdverbreid en komen ook in de oudste overlevering veelvuldig voor, al kunnen ze wegens hun gekleurde weergave nog geen sjwa’s

worden genoemd. Ze zijn frequent geattesteerd in het Oudhoogduits, Oudengels, Oudnoors en het Vroegoudnederlands. Ze zijn er merkwaardig genoeg sociolinguïstisch niet gestigmatiseerd. In het Oudhoogduits zijn ze de gewoonste zaak bij een taal- en stijlbewuste auteur als de vertaler van Tatian (Van Loon, 2014, pp. 145-147). En in het 17^e-eeuwse Nederlands krioelt het bij de beste schrijvers van heterosyllabische sjwa's (Stroop, 1988, pp. 56-57).

Ondanks hun beweerde natuurlijkheid hebben deze woekervocalen in de taalgeschiedenis steeds weer de duimen moeten leggen voor de variant zonder anaptyxis. Het prestige van deze laatste was blijkbaar zo hoog dat zelfs onbeklemdtoonde vocalen die van oorsprong regulier in die positie stonden, systematisch werden gesyncopeerd nadat ze waren verdoft: got. *miluks* > *melk*, *swaleiks* > *zulk*, *hwaleiks* > *welk*, lat. *calix* > onl. *kelik* > *kelk*, *kyrica* > *kerk*, mnl. *eenlijc* > *elk*, *enlevene* > *elf*. Vooral hoogfrequente woorden, waaronder veel grammaticale woorden ondergingen dit lot. Dat de epenthetische vormen het door de geschiedenis heen steeds weer hebben moeten afleggen tegen de niet-epenthetische, heeft dus wel niet alleen sociolinguïstische oorzaken.

Slechts in drie gevallen heeft de parasitaire vocaal het in de standaardtaal gehaald.⁶ Het is achtereenvolgens gebeurd met de Vroegoudnederlandse svarabhakti in **apl* > *appel*, **akr* > *akker*, in het Oudnederlands in consonantclusters op /-w/ (*schaduw*, *zenuw*, ook Engels *shadow*, *sinew*) en nog een keer in de dertiende eeuw in de clusters /-rn,-rl/: *corn* > *koren*, *kerl* > *kerel*.

Hoewel de epenthetische sjwa fysiologisch nauwelijks te onderdrukken lijkt, is hij lang niet zo universeel en natuurlijk als doorgaans wordt aangenomen. In de ons omringende Germaanse talen zijn parasitaire sjwa's (nu) zo goed als onbekend (zie 3.1) en ook in het Nederlandse taalgebied zijn ze lang niet algemeen. De noordoostelijke provincies hebben de epenthetische vocaal niet (Weijnen, 1966, p. 238) tenzij in emfatisch gebruik: '*Vollæk!*' (Reker & Van den Berg, 2004, p. 712). In het Oost- en West-Vlaams (niet in het Frans-Vlaams, zie hierna) komt geen parasietvocaal voor in woorden als *arm*, *berg*, *dorp*, *melk*, *schurft*, *werk*, *zorgen* (Taeldeman 1978; 1985, p. 116; Taeldeman & De Wulf, 2010; FAND I, 1998 en IV, 2005, pp. 372-388). Dat laatste was echter niet de oorspronkelijke toestand. In het vroegmiddeleeuwse Vlaams zijn talrijke spellingen van een parasitaire vocaal overgeleverd: *berega*, *buruga*, *Berechta* enz. (Van Loon, 2014, pp. 145-146). Nog in laatmiddeleeuws Oudenaarde was sjwa-epenthesis heel gewoon: *areme*, *bareme(n)*,

⁶ Ik heb om die reden (Van Loon, 2014, pp. 142-146) een onderscheid gemaakt tussen de termen svarabhakti en parasitaire of epenthetische sjwa. In hun wijze van ontstaan zijn ze echter identiek.

borochtocht, errefs, helleme(n), olleme ‘olm’, *swolefs* ‘des wolfs’, *vollecht* ‘volgt’ (Hoebeke, 1968, pp. 451-2, pp. 504-5).⁷ Merkwaardig (en leerrijk voor taalideologen) is dat de epenthesis in het Oost-Vlaams op een bepaald ogenblik moet zijn geblokkeerd aangezien hij er (zoals in het Duits) nu niet meer bestaat.⁸ Het moment van de ‘restauratie’ moet met archivalisch materiaal nog zijn na te gaan.⁹ Betekenisvol is dat het Frans-Vlaams, dat politiek in de zeventiende eeuw van de Zuidelijke Nederlanden werd afgesneden, aan de oude epenthesis-gewoonte is vast blijven houden (zie de kaart *werræk* bij De Schutter, 1975, p. 184; Stroop, 1988, pp. 62-64).

Zoals Taeldeman (1978, p. 52), Stroop (1988, p. 61) en Taeldeman & De Wulf (2010, pp. 608-611) dialectgeografisch aannemelijk hebben gemaakt, lijkt er een directe correlatie te bestaan tussen de epenthesis en het apocoperen van /-ə/ in *kerkə, zonnə* enz. De Vlaamse dialecten, die de sjwa niet apocoperen, kennen geen epenthetische sjwa (type *kerkə*), de Brabantse dialecten, waar epenthetische vocalen sterk ontwikkeld zijn, deden dat wel (type *keræk*). De correlatie lijkt ook in de noordoostelijke dialecten te bestaan aangezien ook die de /-ə/ niet apocoperen en geen epenthetische vocalen hebben. De correlatie is echter niet zo strikt. Stroop (1988, p. 62) heeft gewezen op een Oost-Vlaams gebiedje aan de grens met Brabant waar apocope niet met epenthese samengaat (*kerk*), en op Zeeuwse en noordoostelijke dialecten aan de rand van de grote apocoperingsarealen waar niet-geapocopeerde /-ə/ en epenthetische sjwa wel samengaan (*keræk*). Van Bree (2014, p. 196) veronderstelt op grond daarvan dat de epenthesis in de tijd voorafging aan de apocope. De epenthesis is inderdaad ouder dan de apocope, maar is er niet de oorzaak van, zoals de Oud- en Middelnederlandse voorbeelden (*berega, areme, olleme*) uit Vlaanderen bewijzen.

⁷ Uit de epenthetische /ə/ in *arem, boroch* enz. is af te leiden dat de /r/ sterk consonantisch werd uitgesproken en niet met een approximant zoals nu in vele dialecten het geval is. Zie Kloots e.a., 2009, pp. 52, 56, voor de sterke correlatie tussen beide fonetische verschijnselen. Hetzelfde geldt voor de /l/ in historische en dialectische varianten als *mellik* (zie 5.3), die wijzen op een uitgesproken acute realisatie. Het verschil tussen de slappe en de acute articulatie van de coronaal verklaart de contra-intuïtieve vaststelling dat de uitspraak van een woord als *tolk* zonder sjwa-insertie merklijk langer duurt dan de variant *tolæk* (Kuijpers e.a., 1996; bij Kloots e.a., 2012, p. 6)

⁸ Paardekooper (1949, p. 76) veronderstelde zelfs dat de epenthetische vocaal in het Nederlands zou zijn verdwenen onder de invloed van het Duits.

⁹ Met behulp van de (geïndexeerde) parochieregisters moet snel en nauwkeurig zijn vast te stellen wanneer de epenthesis c.q. syncope heeft plaatsgevonden en wanneer de Brabants-Oost-Vlaamse tegenstelling tussen namen als *Daelman/Daeleman(s), Moerman/Moereman(s)* enz. is ontstaan. De parochieregisters bieden continue waarnemingen van ca. 1600 tot ca. 1794. De pas-toets van die tijd zijn onze betrouwbaarste historische dialectopnemers.

De tegengestelde houding van het Brabants en het Vlaams tegenover de epenthetische sjwa heeft grote gevolgen gehad voor de fonemische status van de sjwa. In het Brabants veroorzaakt elke liquida in een heterorganische cluster een epenthetische sjwa. Een aparte epentheseregels in de fonologische basisrepresentatie is dus niet nodig (zie ook De Schutter, 1975, p. 191; Stroop, 1988, p. 61). Hij wordt pas geactiveerd in de latere, prosodische fase. Een epenthetische sjwa is in het Brabants bijgevolg niet te onderscheiden van een reductiesjwa, die door verdoffing van een oorspronkelijk heldere vocaal ontstond. In het Brabants (en in andere dialecten) is daardoor geen verschil te horen tussen *balken* en *balləkə* (diminutief), *wilg* en (*ge*)*willig*, *zalm* en (*ik*) *zal* ‘*m*, *molm* en *Molləm* (Vlaams-Brab.), *elk* en (*Z*)*ellik*. Voor een AN-spreker met een West-Vlaamse articulatiebasis is de sjwa in zulke woordparen echter wel een foneem: *Belgen* vs. *Belləgem*, (familienaam) *Bilcke* vs. *billijke*, *velg* vs. *veiləg*, *wilg* vs. *gewilləg*, *zulk* vs. *Zullək* (Silly, Henegouwen). De Vlaamse sjwa in zulke clusters gaat historisch terug op een gekleurde vocaal en is dus in tegenstelling tot de Brabantse steeds een reductiesjwa. De fonologische tegenstelling is van groot belang voor de verschillende manier waarop beide dialectgroepen omgingen met de verdoffing van posttonische lettergrepen (zie boven en 5.2).

Hoe gevarieerd de Nederlandse dialecten met de sjwa omgaan, wordt aange- toond door het gedrag van de epenthetische vocaal in het dialect van Aar- schot, dat met groot meesterschap is beschreven door Pauwels (1958).

In de meeste Brabantse en Hollandse dialecten geldt een epenthetische sjwa als normaal en bijna onvermijdelijk in *helləm* ‘helm’, *darrəm* ‘darm’, maar wordt hij labiel wanneer nog een sjwa of een andere lettergreep volgt: *?hel- ləmə*, *?darrəmə*, *marəmər* ‘marmer’ (Van Oostendorp, 2000, pp. 160-161; Booij, 1981, p. 156). Stroop (1988, pp. 61-62, kaarten 2 en 3) heeft gewezen op de complementariteit tussen enerzijds *werrək*, anderzijds *werkən* in Bra- bantse en Limburgse dialecten (zie echter De Schutter, 1975, p. 184). Het ver- schil tussen beide is (voor het Hollands) ook experimenteel vastgesteld. De duur van de parasitaire vocaal in *melk* en *melken* bedroeg bij een Hollandse proefpersoon respectievelijk 0,07 en 0,03 seconden (Van Dantzig, 1932, p. 52; bij Paardekooper, 1949, p. 82).¹⁰ Die maatverhouding geldt doorgaans

¹⁰ Die duur is merklijk langer dan in recente metingen, die echter ook onderling afwijken (zie Kloots e.a., 2012, p. 5). Van Dantzigs proefpersoon was een Amsterdamse jongen. De discon- formiteit tussen *ik melək* en *wij melken* verklaart wel mede waarom de svarabhaktivocaal geen standaardtaal is geworden. Bij *kerrək*, *werrək* speelt nog mee dat hier een ongewenste metathe- sis kan optreden tot *krek*, *wərekken* (Van Loon, 2014, p. 146).

als de norm voor de standaardtaal. Moderne (vooral Hollandse) fonologen aanvaarden immers voor de standaardtaal een lichte sjwa in het simplex, maar verwerpen hem in de geflecteerde vormen (Kloots e.a., 2002, p. 100). Volgens Stroop (1988, p. 64) is er geen enkel dialect waar epenthese uitsluitend in heterosyllabische (*melləkən*), maar niet in tautosyllabische clusters (*mellək*) optreedt. Het Plat Aarschots zet die regel echter op zijn kop. In de enkelvoudsvormen *der(ə)m*, *kal(ə)f* ‘darm, kalf’ is de epenthetische sjwa er niet of is hij nauwelijks hoorbaar, terwijl hij er in het meerlettergrepige meervoud precies verplicht is: *derəmə*, *kaləvərə*. Uitspraken als *burəgəmeester*, *dörəpəkə* ‘dorpje’ zijn in het (Oud-)Aarschots de regel (Pauwels, 1958, pp. 110-113).

3.3. DE KLEURING VAN DE EPENTHETISCHE SJWA

De oudst overgeleverde parasitaire vocalen passen zich in klankkleur aan aan de beklemtoonde klinker. Ze zijn echter nog geen sjwa’s te noemen. In het Oudengels is de parasietvocaal meestal <i> (zelden <e>) na voorvocalen, en <u> (minder vaak <a>) na achtervocalen: *-berig* ‘berg’, *-berih̄t* ‘bright’ (in persoonsnamen), *-caestir* ‘-chester’, *fugol* ‘vogel’, *Tilaburug* (Campbell, 1959, pp. 150-152). In het Oudnederlands vinden we aldus *burug*, *bereht*, *accar*.

In het huidige Nederlands vertoont de epenthetische sjwa van *mel(ə)k*, *vol(ə)k*, *ber(ə)g* niet meer die timbre-aanpassing en is hij fonetisch identiek met de echte of vaste sjwa in *bericht*, *geluk*, *verdriet*, *lopen* en de reductiesjwa in *billijk*, *karig*. De nivellering is al een voldongen feit in het Laatoudnederlands. In het bekende zinnetje *hebban olla vogala nestas hagunnan* worden alle verdopte vocalen [a] gespeld (zie echter verder 6). In het huidige Nederlands gedragen epenthetische sjwa’s zich echter fonologisch verschillend van de vaste sjwa (zie Van Oostendorp, 2000, pp. 180-82).¹¹

In het Middelnederlands wordt de epenthetische sjwa zoals de gewone sjwa vrijwel steeds <e> gespeld (zie ook 3.2): Oudenaarde *arem*, *berech*, *borech*, *erref*, *hellem*, *herefst*, *ollem* ‘olm’, *sellef*, *swolefs* ‘des wolfs’, *vollecht* ‘volgt’, *wedewe*. Sporadisch vinden we spellingen waaruit blijkt dat hij zich zoals in

¹¹ Van Oostendorp (2000, pp. 207, 227) onderscheidt in navolging van Zonneveld (1993) een tweede echte sjwa, die ontstaat uit syllabificatie (epenthese) van een sonorant die hoofd is van een lettergreep: /vo.gl/ wordt /vo.gəl/. Deze sjwa is voorspelbaar aangezien hij slechts voorkomt vóór sonorant en na licht consonantisme. Hij is het spiegelbeeld van de epenthetische sjwa in /voləg/ ‘volg’ of *wekkər/werək*, *baggər/barəg*, *keffər/kerəf*, *teckəl/mellək* (zie reeds Zwaardemaker-Eijkman, 1928, p. 301, bij Paardekooper, 1949, p. 80).

het Oudnederlands gemakkelijker dan de andere sjwa's aan de omgeving aanpast: *borochtocht*, *vollicht* 'volgt', *berich* 'berg' (Hoebeke, 1968, pp. 504-505; Van Loey, 1965, p. 85).¹² Een overblijfsel is de <u> in *zenuw*, *schaduw*, *Betuwe*, *Caluwe*, *Veluwe* enz., die teruggaat op een epenthetische vocaal in **sen(ə)w-*, **skad(ə)w-* enz. (De Schutter, 1975, 188; zie 3.2).

De epenthetische sjwa is vrijwel uitsluitend in posttonische positie te vinden en vertoont daardoor fonetisch meer gelijkens met de posttonische (*vont-ness* > *vonnis*, *vennitje* 'ventje', *Kerkem* > *Kerkom* enz.) (zie 5) dan met de pretonische reductiesjwa in *metael*, *motael*, *matael* (zie 4.1). Die laatste is minder onderhevig aan de invloed van het omgevende consonantisme. Hij wordt vaak <-e-> gespeld of weergegeven met een klinker die nog iets van de kleuring bewaart van de oorspronkelijke klinker (*cassin* > (*raam*)*kozijn*), duidelijk als opmaat naar de beklemtoonde lettergreep.

Het verschil tussen de epenthetische en de andere sjwa's is het duidelijkst te zien in voortonige lettergrepen. Voortonige epenthese in anlautclusters komt in tegenstelling tot posttonische epenthese slechts weinig voor en lijkt hoofdzakelijk beperkt te zijn tot de clusters *gl-* en *kl-*. Pauwels (1958, p. 113) geeft voor het Aarschots van de eerste helft van de twintigste eeuw voorbeelden als *kalier* 'klier', *kaloefer* 'klofer, kolos, blok', *kaleuveren* 'klaveren', *taroeft* 'troef', beide laatste echter humoristisch bedoeld, wellicht in nabootsing van het Plat Aarschots, dat bekend staat om zijn trage en slepende uitspraak: *gəruun* 'groen', *bəlaave* 'blijven', *kəlière* 'kleren', *vəriët* 'wreed' enz. Pauwels merkt op dat de toonloze vocaal in die gevallen een donkere *a*-kleur heeft. Ook in het West-Vlaams, dat nochtans posttonische epenthese weert, komen pretonische epenthesevocalen voor met dezelfde open kleur: *galei* < *glui* 'dekstro', *kaleien* 'een muur met klei of cement bedekken',¹³ *kalinken* 'klinken' (Oostende) e.a. (Debrabandere, 2004, p. 388). Pretonische epenthese is al in het Middelnederlands bekend. Hoebeke (1968, p. 504) vermeldt uit Oudenaardse teksten vormen als *ghelas*, *ghelasinen* 'glazen' (adj.), *Ghelorie* 'Gloria' (vrouwennaam), *geloien* 'gloeien', *ghelabbeke* = *galabbeke* (passim). Zoals aan de spellingen te zien, komt de pretonische 'koekoeksvocaal' niet voor in dezelfde kleurrijke verscheidenheid als de pretonische reductievocaal. Ondanks de oppervlakkige gelijkens is hij ook duidelijk onderschei-

¹² In een posttonische lettergreep hebben [k] en [g] soms een palataliserende invloed op de sjwa, zoals blijkt uit de geconditioneerde splitsing van de sjwa in de Limburgse dialecten (Goossens, 2008, pp. 225-226; zie 5.2.2).

¹³ *Kaleien* is ook Gents (Lievevrouw-Coopman, 1950, p. 604).

den van de vaste sjwa in het prefix *ge-*, dat in het Middelnederlands nooit <ga-> wordt gespeld.¹⁴

4. DE VOORTONIGE REDUCTIESJWA

4.1. VOCAALHIËRARCHIE EN ANDERE FACTOREN IN DE VOORTONIGE REDUCTIESJWA

De voortonige verdoeffing is in het verleden herhaaldelijk onderzocht (o.m. Stroop, 1974; Booij, 1981-82; Kager, 1989; Van Oostendorp, 2000, p. 136 vv. en Kloots, 2003). Het onderzoek concentreerde zich op pretonische vocalen in leenwoorden. Ze vallen sterk op door hun labiele gedrag en komen niet alle in dezelfde mate voor verdoeffing in aanmerking. Er zijn daarbij gradaties vast te stellen (Booij, 1981, pp. 146-151; Kager, 1989; bij van Oostendorp, 2000, p. 144).

Behalve bij de pretonische <e>, die virtueel steeds reductie ondergaat, neemt die mogelijkheid naargelang van de oorspronkelijke vocaal *grosso modo* in volgende orde af:

- a: *banaan* > *bānaan*, *kābine*, *kāpel*, *kāpot*, *mānier*, *pāpier*, *pāstoor*, *pātat* (zie verder)
- o: *kānijn*, *Kārlie* (*Caroline*), *māment*, *prāberen*, *kāmies* ‘commies, douanier’, dial. *tāmat* ‘tomaat’
- i: *miljoen* > *māljoen*, *minuut* > *mānuut*, *rivier* > *rāvier*
- y: *subiet* > *sābiet*, *māziek*, *kārieus* (*Z.-Brabants krieus*), *bureau* > *bāro*
- u: *coureur* > *kāreur*, *pourtant* > *pertang*; historisch bij *krant* (< *courant*), *kleur* (< *couleur*); niet bij *boerin*, *boetiek*, *boetseren*, *coupon*, *moeras*, *toerist*.

De rangschikking beantwoordt in grote lijnen aan de metingen van Koopmans-van Beinum (1981-82, p. 292). Daaruit blijkt dat niet-beklemtoonde /e/, /a/ en /ɛ/ (in die orde) bij ongedwongen conversatie met grote afstand tegen-

¹⁴ Het typisch Oudkustvlaamse prefix in *yvarwet*, *idaen*, *ysont*, *yreed* ‘geverfd, gedaan, gezond, gereed’ (Van Loey, 1965, p. 24) komt niet rechtstreeks voort uit een verdofte vorm van Oudgermaans *ga-* (got. *gābeidan*, *gāspeiwan*, *gāleiks*, *gāmains*), maar uit een jonger gepalataliseerd voorstadium *gi-* > *ji-* (Van Loon, 2014, pp. 199-200). Die laatste vorm was in het Vroegmiddelnederlands kenmerkend voor het Frans-Vlaams: *iewand*, *jegharwet*, *jesmout*. Het oudste voorbeeld is het toponiem 1119 *Steniewerca* (Steenwerk, Duinkerke) uit **gawirkja* ‘bolwerk’.

over de overige vocalen als het meest diffuus worden gepercipieerd. De reductieschaal beantwoordt aan de situatie in andere talen (Booij, 1981-82, p. 299).

De verdoffing verschilt ook van lexeem tot lexeem. Ze komt volgens de schaal het vaakst voor bij /a/, maar de tolerantiegrens lijkt bereikt bij woorden als *barak, baret, barok, baron, kabaal, matrak, matras, paraat*. Bij /o/ is het aantal mogelijke reducties beperkter. Bij *bokaal, rozijn* zijn ze twijfelachtig, bij *lokaal, mobieltje, modaal, motief, profet, tonijn, totaal* lijken ze mij niet voor te komen. De mogelijkheden zijn het meest beperkt bij de hoge perifere vocalen /i,u,y/ (Booij, 1981, p. 146). Verdoffing wordt twijfelachtig of is niet mogelijk in *cilinder, cipier, cipres, citroen, diner, fineer, pilaar, piloot, pi-neut, sigaar* (voor de mogelijke oorzaak zie 4.2.2).

Ook de samenstellende delen van de syllabe spelen een rol. Pretonische vocalen in absolute anlaut kunnen niet tot sjwa worden verzwakt (Van Oostendorp, 2000, p. 138): *alárm, appél, agént, april, atoom, azijn, idee, idioot, ivoor, Oranje, ovaal*.¹⁵ Dezelfde restrictie geldt voor woorden waarin *h*-voorafgaat: *harmonica, hauweel, horloge, hotel* (De Schutter, 1975, p. 180). Een vaak gebruikt middel tot reductie is hier het procoperen van de eerste lettergreep: *juin, pril* (< *april?*), dial. *lozie* (*horloge*), *Ranja, voogd* (< *advocatus*), *schors, schalie, sjalot, sjerp, sluis*, alle uit Latijn *ex*- of Oudfrans *es*-.

De restrictie geldt echter enkel voor woorden van vreemde oorsprong. Adverbia als het verouderde (*er was*) *ereis* ‘een keer’, dial. *æmoog* ‘omhoog’, uitroepen als *æweg! æwel?*, het N.-O.-Nederlandse participiumprefix (*ægeuten* ‘gegoten’, *ædanst*) (MAND II, 2008, pp. 72, 74)¹⁶ laten zien dat een sjwa ook in het Nederlands het woord kan openen (zie Van Oostendorp, 2000, pp. 172, 221, die dat enkel mogelijk acht bij clitica en niet in isolatie gesproken woorden). Het opvallendste voorbeeld is het voornaamwoordelijk bijwoord *er* met zijn vele samenstellingen (*æraan, æraf, ærin*). Voorlopers van deze distantie-composita hebben in het Laatoudnederlands (de Leidse Willeram ca. 1100) nog hun volle vorm: *thar ana, thar bi, thar uoran, thar umbe* (Sanders, 1971, Glossar). In de dertiende eeuw komen naast het nog duidelijk deiktische *daer-haf zijn wi schuldech* al voorbeelden voor met verkorting en zelfs elisie: *een stic darof; paiement drof; hi es loet draf* ‘hij is laat (horige) daarvan’. Ook

¹⁵ *Apóstel* kan volgens sommigen wel pretonische sjwa hebben. Zie echter Booij, 1981-82, p. 301. In het Engels is een anlautende *ə*- daarentegen heel gewoon: *abide, achanging, astray, attract, await, away* enz.

¹⁶ In Frans-Vlaanderen echter [*edanst, ædanst*] (MAND II, p. 72) en in het Oudkustwestvlaams *y-varwet* (zie noot 13).

spellingen met sjwa als *derauē*, *derane* enz. zijn dan al bekend. Vormen waarbij *d-* wegvalt en de moderne distantiecomposita *eraf*, *erbij* enz. verschijnen, dateren pas uit de zeventiende eeuw.¹⁷

Deze enkele voorbeelden laten zien dat de verdoffing van pretonische vocalen geen monopolie is van leenwoorden, maar evengoed voorkomt bij oorspronkelijk Nederlandse woorden. Moderne voorbeelden zijn woorden met historische lange <ij> als *mijnheer* > *māneer*, *māvrouw*, *bijna* > *bāna*, *bāvoorbeeld*, dial. *bijkans* > *bekans*, *bijlange niet* > *bālange niet*, met als zeldzame uitzondering *biezonder*. De klassieke voorbeelden van pretonische verdoffing van inheemse woorden zijn de Oudnederlandse prefixen *bi-*, *ga-*, *far-*, *to-*, die in het Laatoudnederlands verdoften tot *be-*, *ge-*, *ver-*, *te-*. De reductie van deze pretonische vocalen verschilt van die in moderne leenwoorden. De verdoffing heeft hier steeds een ‘echte’ sjwa opgeleverd, die ook vaste sjwa genoemd kan worden omdat hij niet optreedt met allerlei varianten of voortonige verzwareningen.¹⁸ Volledige elisie van de vocaal komt in het Middelnederlands slechts sporadisch voor: *gunnen* < mnl. *gheonnen* < **gi-unnan*; *boven* < **bi-ovan*, *blijven* < **bi-līban*; *blok* (vgl. *luiken* ‘sluiten’); *blussen* (vgl. *lessen*). Recent is de syncope in *asjeblijf* vs. *believen* (zie verder 4.2.1). Het betreft steeds gevallen waar de band met het simplex verbroken was of waar formele steun van een parallel werkwoord (zoals tussen *be-loven*, *ge-loven* en *ver-loven*) niet meer aanwezig was.

In drielettergrepige ongelede woorden als *bakeliet*, *kabinét*, *chocoláde*, *mechaniek*, *monumént*, *politiek* wordt verdoffing van de pretonische lettergrepen gemeden om twee voortonige reducties te verhinderen.¹⁹ Indien dat ongewenste effect toch dreigt op te treden, zijn verschillende ingrepen mogelijk. De eerste lettergreep kan fonisch worden verzwaard, zoals in *caprifólium* > *kamperfoelie* (zie 4.2.1), de tweede kan worden gesyncopeerd (dial. *choclát* ‘chocolade’) of de klemtoon kan verspringen naar de eerste lettergreep. Dat laatste effect is te zien in Zuid-Nederlands *bikkini*, *pížama* (< Frans *pyjamá*)

¹⁷ De distantiecomposita met *er-* mogen niet worden verward met enclitische *er-*vormen (reeds mnl. *datter* ‘dat daar’) en met het partitieve *er-*, dat teruggaat op de genitief meervoud van het persoonlijk voornaamwoord derde persoon meervoud: onl. *iro* ‘van hen’, mnl. *daer wasser men-ech groot ende clene* (t.w. aan hoeveelheid voorwerpen).

¹⁸ De syncope van *gəl-*, die in het Zuid-Duits al voorkomt in de tiende eeuw, is in het Duits vrij algemeen (*Glück*, *glauben*, *gleich*, *Gleis*), maar blokkeerde blijkbaar om eufonische redenen wanneer een gutturale nasaal volgde (*gelingen*, *gelangen*, *Gelenk*) of uit homoniemenvrees, zoals bij *geleiten* ‘geleiden’ vs. *gleiten*. In het toch gesyncopeerde *begleiten* werd dit particuliere bezwaar overspeeld door het verbod in het Duits op twee opeenvolgende sjwa’s.

¹⁹ Bij echte sjwa’s is dat geen probleem: *vərgəzəllən*, *bəgələiden*, *təgəmət*.

en in de Zuid-Vlaamse familienamen *Décabooter*, *Dúchateau*, *Déstordeur*, *Vándecasteele*, *Vándenabeele*, *Vánparys* enz. Deze laatste prosodische regel ligt ten gronde aan de tegenstelling tussen *rægister* en *reegistreren* (zie 4.2.3).

Behalve de vocaalkwaliteit en de prosodie spelen nog tal van andere factoren een rol bij het al dan niet reduceren van de pretonische vocaal: vormattractie, volume van de lettergreep, gebruiksfrequentie, dialectachtergrond en semantiek (zie ook Stroop, 1974, pp. 322-323; Booij, 1981, p. 147 vv.; Booij, 1981-82, pp. 298-299). De verdoffing van *biscuit* > *be-schuit* is in de hand gewerkt door het frequente prefix *be-*. De snellere reductie van *machine* > *mæfine* tegenover die van *fabriek* > *fæbriek* is door Stroop (1974, p. 317) terecht toegeschreven aan frequente Nederlandse woorden die met *me-* beginnen (*mis-schien*, *mezelf*), terwijl die met *fe-* niet bestaan (zie 5.2.2 voor posttonische voorbeelden). Het verschil tussen frequente woorden als Z.-O.-Vlaams *sæbiet* ‘subiet’, *særtoe* ‘surtout’, *sæpporteren* ‘suppórteren’ en *Suzan* met /y/ (naam van een goede vriendin van de zegsvrouw) is sociolinguïstisch bepaald. Vocaalreductie is normaal in *kænijn*, maar onbestaande in *tonijn*, wellicht wegens de lagere gebruiksfrequentie of de onmogelijke consonantcluster *tn-* (zie verder). In Zuid-Antwerpse en Brabantse dialecten die de pretonische vocaal in vreemde woorden veelal bewaren, is hij wel gesyncopeerd in de veelgebruikte bijwoorden met een courante anlautcluster *truχ* < *terug*, *vrom* < *wederom* (zie 4.2.2). Voor veel sprekers is een sjwa normaal in *mæljeu*, *mæljoen*, maar niet in **mæljard*, waar men eerder *miljard* hoort. Soms is er ook een betekenisverschil. In Antwerpse dialecten zegt men *pøtat* (mannelijk) voor de aardappel, maar *patat* (mannelijk) voor een man met een opvallend gedrag of (indien femininum) voor ‘klap, oplawaai’. Het verlies van de volle klankkleur zou in beide laatste gevallen het beoogde expressieve effect tenietdoen.

4.2. DE NOORD-ZUID-TEGENSTELLING HISTORISCH

4.2.1. De Belgische weerstand

De pretonische vocaalreductie in leenwoorden varieert sterk van regio tot regio. De noordelijke (en Limburgse) dialecten staan bekend om hun drastische reducties, de zuidelijkste houden sterker vast aan een gekleurde vocaal en een volle syllabe. De tegenstelling is al enkele keren bestudeerd, o.m. door Martin (1968), Stroop (1974) en vooral Kloots (o.m. 2006; 2008; 2010; 2011). De mogelijke oorzaken van de tegenstelling zijn tot nu toe vrijwel alleen onderzocht door Stroop (1974, p. 329), wiens conclusies grotendeels zijn gevolgd door Kloots (2005) en Goossens (2008, p. 228). Stroop neemt terecht aan dat

de vocaalreductie (in de door hem bestudeerde leenwoorden) niet zo oud is. Hij veronderstelt dat de voortonige vocaal in het Zuiden beter standhoudt omdat het Belgisch-Nederlands (vooral via het onderwijs: Kloots, 2005) sterker aan het spellingbeeld zou vasthouden en wegens de grotere vertrouwdheid van de Vlamingen met het Frans. Die hypothese moet om een aantal redenen worden bijgesteld.

De voortonige vocaal wordt in de Zuid-Nederlandse dialecten vaak gerealiseerd met een andere klank dan in het Frans: Zuid-Brabants *saroop* < *siroop*, *traweel* < *truweel* (fr. *truelle*), *flawijn* ‘peluw’ < *fluwijn*, (*h*)*arloge* < *horloge*, W.-Vlaams *maziek* < *muziek*, *valaar* < *foulard* (Debrabandere, 2004) e.v.a. Soms is er complete verwarring over de klinker, zoals in West-Vlaams *reket*, *roket*, *riket*, *raket*, *rinket* voor een deurtje in een schuurpoort (Devos, 1978). Afwijkingen van het Franse origineel zijn al legio in het Middelnederlands: *plisant/plasant* < *plaisant*, *calomne* ‘kolom’ < *columna*, *matael/ mottael/ metael*, *matoen/mottoen* (muntsoort), *truwant/triwant/trouwant* ‘trawant’, *prayeel/proyeel/prieel* < *praiel* < *pradellum* e.v.a. Sommige ontspoorde vocalen, meestal achtervocalen, hebben de standaardtaal gehaald: *arduyn* (mnl. *orduyn*), *kantoor* < *comptoir*, *katoen* < mlat. *cotoneum*, *karwei* < *corvée*, *kozijn* < *cassin* ‘raamkozijn’ of *cousin* ‘neef’ enz.

Ondanks hun grote grilligheid is er in de afwijkingen een regelmaat te ontdekken. Bij moderne leenwoorden wijkt het ‘Algemeen Belgisch-Nederlands’ (‘ABN’?) systematisch af van het origineel door de gespannen /e/ van het Frans te verkorten tot een ongespannen, korte /ɛ/: *électrique* wordt *ellāntriek*, *mécanique* > *mëkkaniek*, *médaille* > *mădölle* (hier dus geen /ɛ/), *péruque* > *perrük*, *pétrole* > *petrol*, *réclame* > *reklam*, *président* > *prezzident*, *téléphone* > *telləfon*, *télévision* > *təlləvies*, *élastique* > *ellastiek*. Zo ook *etalage*, *energie*, *evenəment*, *metode*, *vetərinair* ‘veearts’. Hetzelfde geldt voor de pretonische /o/ van recente Franse leenwoorden als *chauffage*, *chauffeur*, *fauteuil*, *laurier*, *Pauline*, *saucisse* enz., die in het Belgisch-Nederlands steeds gerealiseerd worden met een ongespannen korte /ɔ/. Ook al langer ingeburgerde leenwoorden worden op dezelfde manier behandeld: *bohemer* (ook mogelijk met accent vooraan), *kōnijn*, *mōtief*, *pōlitie*, *pōpelier* ‘populier’, *prōfeet*, *tōtaal* enz. De regel geldt ook voor half-inheemse afleidingen als *hōvvenier* ‘hovenier’, *tānnier* ‘tuinier’, *krāddenier* ‘kruidenier’ en zelfs voor moveringen van nochtans volledig inheemse oorsprong als *berin*, *gōdin*, *lewin* ‘berin, godin, leeuwin’. Hij geldt echter niet voor andere half-inheemse woorden als *lo.terij*, *ko.terij*, *afgo.derij*, (*s*)*to.verij*, *be.delarij*, *de.kenij*, die met een gespannen, halflange vocaal in de eerste lettergreep worden uitgesproken.

Stroop (1974, pp. 328-9) neemt op grond van de dialectgeografische verdeling van de pretonica in de leenwoorden *kapot* en *machine* terecht aan dat de Nederlands-Belgische tegenstelling m.b.t. behoud of verdoffing van de pretonische vocaal niet zo oud is. Het zou echter verkeerd zijn daaruit te concluderen (wat Stroop ook niet doet) dat het reducerende gebied in Vlaanderen ooit groter was en dat reductie er evenzeer voorkwam als in het noorden. De ontwikkeling is historisch omgekeerd.

De reductiesjwa's in *kənij*, *mənier*, *kənaal* zijn ontwikkelingen die pas na het Middelnederlands alleen in Holland te vinden zijn. Ook het Middelnederlands Hollands spelt leenwoorden nog met een volle pretonische vocaal: *konijn*, *caloor* 'kleur', *porei*, *foret* 'fret', *poret* 'pret', *tridsoor* 'dressoir', *matael* enz. Ook een voortonig versterkte vorm als *pampier* (naast *pauppier*, dat er de voorloper van is) komt in het Noorden voor. Pas in de Gouden Eeuw verschijnen de eerste gesyncopeerde vormen *fret*, *kleur*, *knijn*, *pret* bij Hooft, Bredero en Vondel, *stroop* bij Starter (1621). De Zeeuw Cats gebruikt omstreeks 1625 *salaet* en *furet* naast ook al *fret* 'bunzing'. Spellingen die op voorlopers van de huidige reductiesjwa wijzen, zijn er nog zeldzaam. Een tussenstadium met spellingen als **kenijn*, **selaet*, **perei* wordt niet aangetroffen, tenzij enkel en niet toevallig in de allervroegste voorbeelden 1517 *feretten* en 1599 *seroop*, die enkele jaren later al volledig gesyncopeerd verschijnen als *fret* en *stroop* (zie boven). Het feit dat zulke overgangsspellingen niet aangetroffen zijn bij **kenijn*, **ketoen*, **kentoer*, **kerwei* e.d., geeft aan dat er chronologisch twee soorten reductieklinkers te onderscheiden zijn: een sterk verzwakte, maar nog duidelijke vocaal in woorden als **k_onijn*, **p_apier* en een bijna vervluchtigd vocalisch element in **f_əret*, **s_əroop*. Welke van beide werd toegepast, werd bepaald bij het aftasten van de consonantcluster die kon ontstaan. Niet alle mogelijke clusters kwamen voor de syncopering in aanmerking. Bij combinaties met een liquida (*sla*, *prei*, *krant*, *kleur*) zijn clustervorming en syncopering vrijwel algemeen. Bij andere, nochtans welgevormde Nederlandse clusters als *kn-*, *sm-*, *sn-*, *sp-*, *st-* zijn syncoperingen echter nauwelijks te vinden: *?knijn*, *smoel* < *semoule* 'griesmeel', *Snaai* 'Sinaai' (O.-VI.).

Een tweede reden om het behoud van de gekleurde vocaal in het Zuiden niet enkel aan de grotere lettervastheid van het Belgisch-Nederlands of aan invloed van het Frans toe te schrijven, is van dialectgeografische aard. Volgens de dialectkaarten van Stroop (1974, pp. 326-328) is de reductiesjwa in Nederland vrijwel algemeen. Hij heeft er zich ongetwijfeld snel kunnen veralgemenen omdat hij in de toonaangevende Hollandse provincies mondgemeen was en door gezaghebbende auteurs werd geconsacreerd. De reductiesjwa liet zich

echter niet tegenhouden door de rijksgrens. In België hebben de Kempische en ook tal van Zuid-Limburgse dialecten de voortonige verdoeffing in vrij recente Franse leenwoorden als *machine*, *fabriek*, maar nog in sterkere mate in het wellicht iets oudere leenwoord *pastoor* (RND VIII, 1962, zin 125). Invloed van het Frans is bij dit woord uitgesloten en invloed van het Latijn van de gezaghebbende dorpsclerus heeft er weinig effect gehad.

Alles wijst erop dat de reductievocaal ook in Nederland pas de laatste paar eeuwen vanuit het noorden (en het Limburgs?) stapsgewijs veld heeft gewonnen en bij de rijksgrens slechts kortstondig is opgehouden. Hoe de expansie in Nederland in de tijd en de ruimte precies is verlopen, is bij gebrek aan oude dialectopnames wel niet meer te achterhalen.²⁰ Enkel nog goed zichtbaar op de kaarten van Stroop is het afnemende aantal gereduceerde vormen van noord naar zuid in het Belgisch-Nederlands. Informatief is de vaststelling van Pauwels over de variatie in het Aarschots van de eerste helft van de twintigste eeuw. Pauwels (1958, p. 116) had de indruk dat in het Aarschots, dat als Zuid-Brabants dialect sterk aan de pretonische vocalen vasthoudt, meer en meer een sjwa te horen was in plaats van de voortonige /e/ in woorden als *memor(i)e*, *plezier*, *reclam(e)* ... Het stemt overeen met Kagers vaststelling (1989; zie 4.1) dat onbeklemtoonde /e/ (bij Nederlandse sprekers) altijd tot sjwa reduceert.

Het zuiden van West- en Oost-Vlaanderen, Brabant en Zuid-West-Limburg hebben aan de noordelijke verdoeffing of syncopering van pretonische vocalen in moderne leenwoorden (nog) niet deelgenomen. Het reductieverschijnsel lijkt er op zijn tocht naar het zuiden op een barrière te stoten. De weerstand van deze dialecten tegen de reductie blijkt uit het feit dat woorden met gesyncopeerde sjwa als *klant*, *krant*, *kleur*, *krent*, *prei*, *pret*, *pruik*, *sla*, *sloep* (< *chalupe*), *stroop* er niet inheems zijn en als Hollands (of schrijftaal) worden ervaren (zie voor *bril* e.a. hierna). Ze behouden er in de eerste lettergreep vaak een volle vocaal: *kalánt* (Frans *chaland*), *koleúr* (< *couleur*), *korént*, *parét*, *porétte* ‘kouwe drukte, kuren’, *perrúk* (< *péruque*), *porei*, *salá(at)*, *siroop* (zie o.m. Debrabandere, 2004). Het verschil is ook in namen te merken, o.m. in de familienamen *Colaes* en *Claes*, die beide teruggaan op *Nicolaús*. De gesyncopeerde vorm *Claes(sen)* hoort thuis in het noorden van de provincie

²⁰ Mogelijk bevat de enquête van Pieter Willems uit de tweede helft van de negentiende eeuw daarover gegevens. Een steekproef met de woorden *fatsoen*, *kanaal*, *kapel*, *kasteel*, *katoen*, *patroon* in Steenberghe (N.-Brab.) (www.bouwstoffen.kantl.be/CPWNL) gaf echter een negatief (en teleurstellend) resultaat. Alle genoemde woorden zijn er door Willems' correspondent met voortonige <a> opgetekend.

Vlaams-Brabant (en ook elders in het Nederlands taalgebied), *Colaes* is typisch Zuid-West-Brabants (Ninove, St.-Genesius-Rode) (zie <https://familienaam.be>).²¹

De weerstand tegen de dreigende verdoffing en totale verdwijning van de voortonige vocalen blijkt nog duidelijker uit de verzwaring van de pretonische lettergreep met parasitaire consonanten: *venijn* > dial. *fernijn*, *konijn* > dial. *kornijn*, *karnikel* (Oostende), *chauffoir* > *komfoor*, *pampier*, mnl. *scheminkel* > *scharminkel*, dial. *karpoets* (vgl. du. *Kapuze* ‘mantelkap’), *kortelet*, *færmielje* ‘familie’ (Overflakkee!), *fouchette* > O.-Vlaams *frinket*, mnl. *paveyen* > *plaveien*, mnl. *stamijn* > *stramien*, mnl. *kabuse* > *kombuis*. De verzwaring dateert niet van gisteren en is evenmin beperkt tot de zuidelijke dialecten. Ze komt al voor in het Middelnederlands en was ook bekend in het Oudhollands: mnl. *kerstaenghe*, *kersoude* (< ofr. *cassaude* ‘madeliefje’), *pampier*, *sorcoers* ‘secours, hulp’ (Van Loey, 1965, p. 94). De verzwaringen komen zo goed als uitsluitend voor tussen consonanten die geen welgevormde cluster kunnen vormen. Ze zijn echter onbekend bij alledaagse woorden als *patat*, *kapot*, *banaan*, hoewel clustering (**ptat*, **kpot*) daar eveneens uitgesloten is. Verzwaringen zijn dus kennelijk ontstaan als hypercorrectismen van slecht begrepen vreemde woorden. Dat laatste valt af te leiden uit het feit dat met het verschijnsel wel eens de draak mee wordt gestoken, zoals in het (ridiculiserende) Brabantse *sambiet* voor *subiet*, en uit volksetymologische aanpassingen die het vreemde woord doorzichtiger moeten maken, zoals *rontonde* < *rotonde*, *gaanderij* < *galerij*. Een historisch voorbeeld van dat laatste is *moeras*. Het Oudfranse *maresc* werd in het Middelnederlands ontleend als *marasch*, maar werd aangepast tot *moeras* (voor het eerst bij Kiliaan) onder invloed van *moer* ‘veengrond’.

Roelandts (1959) heeft de lettergreepverzwaring toegeschreven aan een onbewuste reactie tegen de afwijkende betoning en als poging tot partiële integratie in het Germaanse accentsysteem. Ook heel wat inheemse woorden hebben echter een afwijkende betoning zonder dat die tot een vocaalverkleuring (zie 3.3) of een lettergreepverzwaring van de pretonische vocaal heeft geleid. Men denke aan de pronominale bijwoorden met *daar-*, *er-*, *waar-*, de prefixen in *be-ge-leiden*, *te-ge-lijk*, *ver-ge-lijken*, *ge-luk*, *be-loven*, de vele bijwoorden en familienamen beginnend met *van* (*vaneen*, *Van Ael*). Deze inheemse woorden waren i.t.t. de leenwoorden morfologisch geleed en bevatten daarom een sta-

²¹ De familienamen *Colen*, *Cools* hebben de originele klemtoon van het Griekse *Nikólaos* en gaan daarom wellicht terug op een oudere ontleening van de naam dan *Claes*.

biele sjwa. *Geleiden* wordt om die reden nooit als *galeiden* aangetroffen (in die zin ook Stroop, 1974, p. 317).

De weerstand van de zuidelijke dialecten tegen syncopes van pretonische lettergrepen is het geringst wanneer clusters met een liquida ontstaan (zie supra). In dat geval zijn ook daar gesyncopeerde eerste lettergrepen gewoon: *bril* < *beryllum*, *kraal* < *koraal*, *kreool* (Oudgents) en *kraal* (Oostende) ‘misdienaar’ < *chorael(knaap)*, *krent* < *korinthe*, *krak* (*hetzelfde*) < *correct*, *krieus* < *curieus* (Aalst), *pluis* < *peluche*, *fluweel* < Oudfrans *veluel*, Kortrijks *vlize* < *valies*, *Trees* < *Theresia*, *greel* < *gareel*. Het verwondert dan ook niet dat de oudste syncopes van pretonische vocalen precies bij clusters met een liquida te vinden zijn (zie 4.1: reeds mnl. *bliven*, *bloc*). De syncopering van *corona* > *kruin*, *kroon* voltrok zich al in het Vroegmiddelnederlands. De Leidse Willebram van iets vóór 1100 heeft nog *coronan* (met genitiefuitgang). De oudste bewijsplaatsen van *bril* < *berillus* (een steenkristal) dateren al uit de veertiende eeuw (voor andere voorbeelden zie 4.2.2 en 5.2.2).

4.2.2. Dieperliggende oorzaken

De weerstand tegen de reductievoaal in de zuidelijke dialecten is niet toe te schrijven aan spellinguitspraak, hypercorrect taalgebruik of onvolmaakte nabootsing van het Frans, maar vindt zijn oorzaak in dieperliggende verschillen van articulatorische en tonologische aard.

Wie vertrouwd is met dialecten uit de regio Antwerpen, wordt getroffen door een opvallende tegenstelling tussen dialecten uit het zuiden en het noorden van de provincie. De zuidelijke dialecten worden gekenmerkt door een strakke intonatie, waarbij lettergrepen in afgemeten kadans worden gearticuleerd, de dialecten ten noorden door een grotere zangerigheid die naar de rijksgrens toe toeneemt. Gelijkaardige verschillen zijn minder uitgesproken waar te nemen tussen het Binnen-West-Vlaams en de dialecten uit de Westhoek (bv. Roeselaars tegenover Poperings). Over deze intonatie tegenstellingen is nauwelijks iets bekend. Men vindt enkele globale impressies bij Weijnen (1966, pp. 272-273). Nauwkeuriger is de beschrijving van het verschijnsel in het dialect van Aarschot (Vlaams-Brabant) door Pauwels (1958, XV-XVI, p. 113). Pauwels merkt op dat in het stadsdialect voortonige vocalen een volle kleur behouden, maar in de dorpen ten noorden gereduceerd worden tot /ə/. Men vergelijkte zijn kaarten *kastanje*, *bagage*, *courage*, *kasteeltje* e.a. (kaarten nr. 15, 48, 97). Pauwels schrijft de reductie toe aan de sterkere werking van het expiratorische accent en wijst in hetzelfde verband op een tegen-

stelling tussen het chromatische accent en de zingtoon van het Plat Aarschots tegenover het vlakke accent van het burgerdialect.

Intonatie tegenstellingen binnen het Nederlands zijn nauwelijks bestudeerd, behalve dan voor het Limburgs, waarvan ze een van de meest prominente dialectkenmerken zijn (recente synthese in Goossens, 2017). De tegenstelling is daar al wél aan taalkundigen opgevallen, al is het veelbetekenend dat dit – met uitzondering van G. Kloeke – uitsluitend *natives* zijn. De toonverschillen binnen het Limburgs zijn immers distinctief en zijn dat ten westen van de isotoon, in het Zuid-West-Limburgs (bij St.-Truiden), abrupt niet meer. Volgens Stevens (1978, 11) maken laatstgenoemde dialecten ‘*op het gehoor een veel eentoniger, gelijkmatiger, muzikaal minder geaccidenteerde indruk*’. Stevens’ typering van de tegenstelling in het West-Limburgs geldt m.m. ook voor de melodische verschillen tussen het noorden en het zuiden van de andere Zuid-Nederlandse provincies.²²

Hoewel een isotoon tussen de noordelijke en zuidelijke Brabantse dialecten onmogelijk even scherp te trekken is als in het Limburgs, kan men zich een beeld vormen van de contouren van de tegenstelling aan de hand van de dialectkaarten *machine*, *fabriek* en *kapot* door Stroop (1974, pp. 317, 326). De beperking van het onderzoek tot moderne leenwoorden en tot pretonische vocalen heeft echter tot een onvolledig beeld van het probleem geleid. Het reductieverschijnsel doet zich namelijk ook voor bij erfwoorden en brengt daarbij dezelfde dialectgeografische verhoudingen aan het licht. De zuidelijkste dialecten blijken ook bij erfwoorden de grootste weerstand te bieden aan de oprukkende reductie. Invloed of kennis van het Frans is daarbij uiteraard uitgesloten en invloed door de schrijftaal onwaarschijnlijk.

Een voorbeeld waarvan de expansie in de tijd uitzonderlijk goed te volgen is, is de tegenstelling tussen familienamen beginnend met *vander-* en *ver-* (Van Loon, 1980; 1996). Op de kaarten (die in de gebrekkige uitgave door dbnl werden weggelaten) is te zien hoe de reductie van *vander-* tot *ver-* tussen 1350 en 1550 gaandeweg tot in West-Vlaanderen en tot de Grote Rivieren expandeerde. De uiteindelijke isoglosse van omstreeks 1600 deelt Nederlands-talig België horizontaal doormidden. Ze komt in grote lijnen overeen met de isoglosse tussen de lange en de korte vorm van de wederkerige voornaam-

²² Metingen waarbij de intonaties van een Nederlandse en een Belgische spreker werden vergeleken, zijn te vinden in Blancquaert-Pée (1969, pp. 151-153, 221). Hoewel de proefpersonen bij het voorlezen van een literaire tekst doelbewust AN spraken (het boek van Blancquaert is normatief), zijn er tussen beiden duidelijke verschillen in de toonhoogtes merkbaar.

woorden *malkander/mekaar* of *elkander/elkaar*. De isoglossen van beide verschijnselen dekken elkaar uiteraard niet volledig omdat het accent bij *elkander/elkaar* in tegenstelling tot *vander/ver-* op de samengetrokken lettergrepen valt.

De isoglossen van de verdoffing in beide erfwoorden wijken sterk af van die in de leenwoorden *kapot*, *fabriek* en *machine*, die met uitzondering van Limburg en het noorden van de provincie Antwerpen met de rijksgrens samenvallen. De afwijking is veroorzaakt door chronologische verschillen.²³ De vreemde woorden zijn pas de laatste eeuwen ingeburgerd geraakt, op het ogenblik dat de staatkundige scheiding tussen Noord en Zuid zich cultureel het sterkst deed gevoelen. De samentrekking *vander-* > *ver-* (en tevens *vanden-* < *van-*, die echter een minder scherpe geografische tegenstelling te zien geeft) is veel ouder. De oudste *ver*-namen dateren al van omstreeks 1300. Ze zijn afkomstig uit het stadje Herentals, dat als het epicentrum kan worden beschouwd. De expansie van de *ver*-namen over heel noordelijk Vlaanderen en Zuid-Nederland kwam pas in een stroomversnelling vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw, nadat ze de stad Antwerpen hadden veroverd, die toen aan haar Gouden Eeuw begon. De chronologie van de uitwerping van de gereduceerde vorm toont aan dat de samentrekking *vander-* > *ver-* geen geval is van polygenese, maar vanuit één centrum is uitgestraald. Waarschijnlijk mag zoiets ook worden aangenomen voor de jongere reducties in *kānijjn*, *pāpīer* e.d., waarvan het epicentrum in de late zestiende eeuw in Holland moet worden gezocht. Het ontstaan van de overgang *vander-* > *ver-* in de Antwerpse Kempen toont aan dat de verdoffing van de pretonische vocalen geen monopolie was van het Hollands, maar ook elders kon ontstaan. Of het verschijnsel aanslaat en zich uitbreidt, wordt door sociolinguïstische factoren bepaald. Het hangt echter in sterke mate af van de intonatiebasis van het dialect.

De grotere intrinsieke resistentie van de zuidelijke dialecten tegen reductie blijkt ook uit de dialectgeografie van de erfwoorden voor 'terug' (zinnen 64 en 100 in de RND).²⁴ Het woord *terug* zelf is in Vlaanderen niet algemeen. Het komt slechts voor in het noorden van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen, in Oost-Brabant en in Limburg. Het is in Noord-België waarschijnlijk een vrij nieuw woord, zoals een RND-respondent (VII, 1958) voor Lier (dat zelf [vərʉm] heeft) expliciet opmerkte. Het blijkt ook uit de niet vol-

²³ Omstreeks 1850 gold naar een mededeling van Alberdingk Thijm in Amsterdam naast *meziek* nog de uitspraak *fabriek* (Stroop, 1974, p. 317).

²⁴ De GTRP-databank (www.meertens.knaw.nl/projecten/mand/) is wegens tijdgebrek niet geraadpleegd.

ledig gesyncopeerde vormen [t₃ryx, tərλχ], die als variant naast [tryχ] voorkomen in de nochtans sterk reducerende noordelijke dialecten van de provincie Antwerpen, zelfs tot over de grens.

De noord-zuid-tegenstelling in de reductie van voortonige lettergrepen in erfwoorden komt nog duidelijker tot uiting in de dialectgeografie van het synoniem *wederom*. Het woord is in feite een versterking van *weder*, *weer*, dat algemeen Middelnederlands was voor ‘terug’ en in die betekenis nog steeds algemeen is in beide Vlaanderens en een gebied ten zuidwesten van Brussel (Brussel inbegrepen). Het woord *wederom* hoort met zijn volle en ingekorte varianten thuis in delen van de provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Brabant.

In Oost-Vlaanderen (RND 1930 en 1935) is *wederom* c.s. gebruikelijk in een trechtervormig gebied dat begint ten westen van Gent en naar het oosten verbreedt over het hele zuidelijke Waasland en de Denderstreek. De diverse vormvarianten weerspiegelen in een ‘räumliches Nebeneinander’ van west naar oost alle fasen van het ‘zeitliche Nacheinander’ in de evolutie van *wederom* tot *vroem*. De volle vorm *we.(d)rom(me)* is bewaard in enkele dorpen ten zuidwesten van Gent (Astene, Bellem, Nevele, ook Beervelde). De gereduceerde vormen *wədróm* > *vədróm* (beide in Zeveneken) en *vərom* (Laarne, Lotenhulle, Schellebelle, Serskamp), zijn te vinden tussen Gent en het Waasland. Het Waasland zelf (incl. de stad St.-Niklaas) en de noordelijke Denderstreek (zonder Dendermonde en Aalst, die [vədróm] hebben) hebben de merkwaardige variant [vədróm],²⁵ een kruising van het Oost-Vlaamse [vədróm] en het West-Brabantse [vərum] (zie verder). Nergens in Oost-Vlaanderen is echter de gesyncopeerde vorm [vróm] te vinden.

Dat laatste is wel het geval in de Antwerpse en Brabantse varianten (RND, 1925; 1958; 1962). De geografische verdeling van gesyncopeerde en niet-gesyncopeerde vormen stemt overeen met de verwachtingen. Het gebied met de gesyncopeerde vorm [vróm] vormt een brede band die het grote noordelijke *terug*-areaal ten zuiden en ten westen afzoomt. Het strekt zich uit van een smalle horizontale strook even ten zuiden van Antwerpen (Schelle, Kontich), die zich vervolgens verbreedt over het zuidoosten van de provincie (de Zui-

²⁵ Op grond van de RND-gegevens is geen betekenisverschil tussen lange en korte variant binnen één dialect af te leiden. Bij navraag in Hofstade (Aalst) bleek echter dat [vədróm] de nadrukkelijke variant is van [vərom], dat vooral wordt gebruikt als prefix van werkwoorden. Een merkwaardige kruising is [vətrλχ] in Belse le, op de grens van het Zuid-Wase [vədróm] en Noord-Wase [t²trλχ].

derkempen met Berlaar, Heist-op-den-Berg, Geel) en in de omgeving van Diest zuidwaarts afbuigt tot voorbij Leuven.

De niet-gesyncopeerde variant [vərum, v₃rum, fərum, f^ərum] bezet volgens verwachting het areaal ten zuiden en ten westen van het *vroem*-gebied: in de provincie Antwerpen het gebied ten zuiden van de lijn Boom-Duffel-Lier (deze plaatsen inbegrepen), in Brabant het gebied gelegen tussen de Dender (waar [və(r)drum] typisch is), Brussel met zijn zuidwestelijke hinterland (dat zelf het Vlaamse *weer* heeft), Mechelen (dat zelf [tryχ] heeft) en Leuven (Leuven inbegrepen). De Oost-Vlaamse variant [vədrum] uit de Denderstreek (Aalst) komt in Brabant nauwelijks voor, tenzij even over de Dender (Opwijk), in enkele plaatsen in de zuidelijke Zennevallei (Lembeek, Beert) en in de merkwaardige variant [vuidrum] in Vilvoorde.

De dialectgeografie van *vander/ver-* en *wederom* toont aan dat de reductie van pretonische lettergrepen niet beperkt blijft tot leenwoorden. Het laat tevens zien dat de reductie geen eenmalig proces is, maar zich voortdurend herhaalt telkens wanneer een vreemd woord wordt ontleend en inburgert of wanneer een erfwoord door categoriewisseling (bv. van woordgroep naar bijwoord, van substantief naar grammaticaal woord) een betekeniswijziging ondergaat en zijn frequentie verhoogt.

De dialectgeografie van de *vander/ver-*namen en het bijwoord *wederom* maakt tevens duidelijk dat de reductie van de pretonische lettergreep ook in erfwoorden door een onzichtbare barrière in het zuiden wordt opgehouden. Het verloop daarvan is evenmin bij deze erfwoorden met één isofoon te vatten. Zijn bestaan vindt echter bevestiging in een parallelle ontwikkeling bij de posttonische lettergrepen (zie 5).

Een ernstig bezwaar tegen de veronderstelling van een zuidelijke reductiebarrière is dat ook in de zuidelijke dialecten soms verregaande reducties voorkomen die daar niet door ontlening zijn terechtgekomen, maar volledig op eigen kracht zijn ontwikkeld. Dat laatste blijkt uit plaatsnamen, die daarin eerstetrangsgetuigen zijn. Plaatsnamen zijn woorden met een hoge frequentie, maar met een lokaal beperkte gebruiksradius. *Bossuit* in Z.-W.-Vlaanderen heet in het dialect [bɔ'sœyt], maar ook [bə'sœyt], *Bonheiden* (1414 *ter Boedenheyde*), op de grens van Antwerpen met Brabant, heet in het dialect [bə'na.ə], *Dormaal* en *Kapellen* in Z.-O.-Brabant respectievelijk [dər'mal] en [kə'pələ] (VG, 2010). Ook syncopering van de pretonische vocaal (ook weer in een cluster met liquida) komt in het uiterste zuiden voor. De Zuid-Brabantse plaatsnaam *Blanden* [blanə] vlakbij de taalgrens heeft als oudste attestaties:

1282 *Bealanden*, *Belanden*, 1299 *Bialanden*, 1313 *Byalanden*. Het eerste bestanddeel is Oudfrans *beal* ‘bel, mooi’ (VG 2010). Zoals het nabijgelegen *Lo-venjoel* ‘Klein Leuven’, kreeg Blanden zijn naam ‘Mooi Landen’ naar de gemeente Landen (tussen Tienen en Borgworm).

De toponymische voorbeelden van reductie spreken op het eerste gezicht het bestaan van een zuidelijke intonatiebarrière tegen. Zoals andere afwijkingen bij de pretonische (zie 4.2.4) en posttonische reducties (zie 5.2.2) zijn ze echter te verklaren door ze in hun juiste historische context te plaatsen.

4.2.3. Holland in last, Holland in het verweer

Zoals geargumenteed in vorige hoofdstukken, is het behoud en de versterking van de voortonige vocalen in de Zuid-Nederlandse dialecten niet toe te schrijven aan een (onvolkomen) nabootsing van Franse prestigewoorden, maar aan een intrinsiek strakkere articulatie en een reactie tegen eventuele vocaalverdoffing en syllabeverlies. Dat laatste doet ons een verklaring aan de hand voor de huidige standaarduitspraak van vreemde woorden met pretonische vocaal op Noord-Nederlandse basis.

Het (standaard) Belgisch-Nederlands en het Noord-Nederlands vertonen opvallende verschillen in de uitspraak van de voortonige klinker in tweelettergrepige woorden als *metaal*, *moment*, *probeert* (Kloots o.a., 2011). In het ‘Algemeen Belgisch-Nederlands’ wordt de klinker als een ongespannen korte voor- c.q. achtervocaal gerealiseerd (zie 4.2.1). De uitspraak met een gespannen, halflange klinker is typisch Noord-Nederlands. Belgisch-Nederlands *mōment* staat aldus tegenover Noord-Nederlands *moomént*, B.-Nederlands *metáal* tegenover N.-Nederlands *meetáal*.²⁶ Dezelfde tegenstelling is te vinden in woorden als *elektrisch*, *lokaal*, *politie*, *proberen* e.d. De Noord-Zuid-tegenstelling is beperkt tot de halfhoge vocalen of valt althans minder op bij de lage (*kanaal*, *banaan*) en hoge vocalen (*piloot*, *bureau*, *muziek*).

Het is de vraag hoe de gespannen pretonische vocalen in Noord-Nederlands *meetáal*, *mooment* te rijmen vallen met de reductiesjwa (*mātaal*, *māment*) die eveneens in het Noord-Nederlands zo sterk ontwikkeld is. Voortgaand op de

²⁶ Het verschil kreeg al de aandacht van Blancquaert (1936, pp. 100-101), die de ongespannen Zuid-Nederlandse uitspraak *niet* aan het Frans toeschreef en meteen pleitte voor het volgen van de Nederlandse standaard. Hij bedoelde met die standaard uiteraard niet de pretonische reductiesjwa, die in zijn ogen en tot het midden van de vorige eeuw in Nederland evenmin genade vond. Soortgelijke waardeoordelen vindt men opgesomd bij Stroop (1974, pp. 315) en Kloots e.a. (2003).

fonetische transcripties in het Algemeen Nederlands Woordenboek (www.anw.inl.nl), is op de standaarduitspraak van de pretonische vocalen geen peil te trekken. Volgens het ANW worden *chemie*, *decaan*, *detail*, *medaille*, *melaats*, *petunia* met een gespannen [e.] gerealiseerd, *bəgonia*, *bəton*, *brəvet*, *cəment*, *dəbuut*, *dəbat*, *dəcreet*, *dəment*, *məloen*, *mənu*, *pədaal*, *pləzier*, *prəcies*, *vənij*n echter met [ə]. Nochtans zijn sommige woorden uit laatstgenoemde reeks zeker ook met gespannen [e.] te horen (zie Van Oostendorp, 2000, p. 176). De grote onzekerheid is ongetwijfeld toe te schrijven aan de grote toevloed van nieuwe vreemde woorden, nu eens uit die, dan weer uit een andere taalkring. Het Nederlandse foneemsysteem verkeert hier in een turbulente toestand waarin het zijn evenwicht nog niet heeft gevonden. Langzamerhand tekenen zich daarin een aantal krachtlijnen af.

Een duidelijke tendens is waar te nemen bij pretonische syllabes die door hun frequentie de status hebben gekregen van een Nederlands morfeem, zoals in het geval van /re-/. Bij woorden met pretonische /re-/ is een gespannen, half-lange vocaal ongewoon of uitgesloten in tweelettergrepige woorden: *rəbel*, *rəcept*, *rəcord*, *rəkrui*t, *rəflex*, *rəfrein*, *rəlaas*, *rəliëf*. Varianten met gespannen /re-/ zijn echter mogelijk in technische betekenissen: *reeflúx* en *reefléx*(camera) tegenover *rəflex*(beweging). Ook bij meerlettergrepige woorden is de sjwa gewoon: *rəlavant*, *rəlikwie*, *rəvolver*. Hier tekent zich echter een nieuwe trend af. Wanneer van een tweelettergrepig jambisch woord een meerlettergrepig woord met anapestische voet wordt afgeleid, wisselen /ə/ en /e/ elkaar met vaste regelmaat af: *rəclame* vs. *reeclaméren*, *rəgent* vs. *reegentés*, *rəgister* vs. *reegistréren*, *rəgime* vs. *reegimént*, *rəserve* vs. *reeserváat* en *reeservíst*, *rəbel* vs. *reebelléren*, *rəform* vs. *reeformátie*. De gespannen half-lange vocaal ontstaat bij de verplaatsing van het accent naar het wordeinde. Hij voorkomt de ongewenste opeenvolging van twee onbeklemtoonde lettergrepen met mogelijke sjwa en creëert een accentpatroon dat aansluit bij gelede Nederlandse woorden als *boerenzóon*, *burgeméester*, *Frankrijkléi*, *plattelánd*, *Vrijdagmárkt*, *eigenzinnig*, *regelmátig* (zie ook 4.1 voor de accentuering in familienamen als *Décabooter*, *Vánparys*). De ontwikkeling vertoont m.m. gelijkenis met het Frans, waar /rə-/ en /re-/ eveneens alterneren in functie van de accentplaats: *rəbelle* vs. *rébellion*, *rəcəvoir* (*je rəçóis*) vs. *réception*, *tənace* vs. *ténacité*, *səcréter* (*je səcrète*) vs. *sécrétion*. De sjwa wordt een gespannen vocaal wanneer het woordaccent zich te ver verwijderd. Het Frans heeft de verdeling tussen [re-] en [rə-] intussen gemorfemiseerd. Het zeer productieve *rə-* heeft bij gelede woorden de waarde van een prefix gekregen met de vast omliggende betekenis ‘her-’ (*redire*, *refaire*, *refermer* ...), terwijl *ré-* in

die betekenis enkel mogelijk is vóór vocaal (*réanimer, réagir*) of enkel nog voorkomt in gelexicaliseerde (historische) afleidingen (*référer, répéter*).

Traditioneel wordt aangenomen dat de korte ongespannen vocaal in Belgisch-Nederlands *elektrisch, metaal, kōnijn, tōneel* een (substandaard) verkorting is van een oorspronkelijk gespannen vocaal. Chronologisch is de ontwikkeling echter omgekeerd verlopen. Middelnederlandse spellingen als *matael/motael, triwant/truwant* enz. en de korte pretonica in *bureau, kanaal, piloot* geven aan dat de vocaal wel steeds kort is geweest en dat de huidige gespannen vocaal (en wellicht dus ook /ø./) in Noord-Nederlands *Coolijn, meetaal, koonijn, tooneel* recent is. Of die gespannen vocaal (half)lang genoemd mag worden, is al langer stof van debat (Kloots e.a., 2003; zie vooral Van Oostendorp, 2000, passim). Het feit dat hij in geaffecteerd taalgebruik licht gediftongeed kan worden (*mo^ument, me^ttaal, to^uneel*), wat bij de gesloten pretonische vocalen in *bureau, courant, muziek, sigaar* niet mogelijk is, geeft aan dat hij (half)lang is.²⁷

Ietwat paradoxaal is uiteraard dat de woorden met gespannen voortonige klinkers uitgerekend in datzelfde Noord-Nederlands bij informeel spreken de sterkst mogelijke reductie ondergaan tot *kānijn, māment, prāberen* enz. Het ligt dan ook voor de hand dat de Noord-Nederlandse realisaties *koonijn, moomént, poolitie, proobēren* een onbewuste anticipatie zijn op de sluipende verdoffing of elisie tot *knijn, m'ment, plisie, pr'beren*. De gespannen voortonige klinkers zij dan te beschouwen als de Noord-Nederlandse tegenhanger van de voortonige verzwaringen in de Zuid-Nederlandse dialecten. In het Belgisch-Nederlands is de versterking door spanning van de voortonige klinker onbekend. Indien die er toch voorkomt, zoals in het geval van *pre-* met de betekenis 'prae-, vóór-', gaat dat automatisch gepaard met verplaatsing van de klemtoon naar de eerste lettergreep: *préefab(woning), préefix, préefinanciering*.

De Noord-Nederlandse reactievocaal is ontstaan in kringen van geletterden. De originele vocaal van de vreemde taal wordt immers (meer dan) gerespecteerd, in tegenstelling tot de Middelnederlandse en Zuid-Nederlandse vormen *kanijn, kornijn, motael, triwant*, die door hun onorthodoxe spelling bewijzen typische volkstaalverschijnselen te zijn.

²⁷ Hetzelfde geldt voor de eerste [ã] in woorden als *kadaster/kadastraal, parade/paraderen, satelliet, kapucijn, katapult, karekiet, lateraal, papegaai*. De pretonische vocaal wordt soms licht aangehouden en klinkt dan palataler zoals de halflange /a./ De variant lijkt me niet mogelijk in *kapitaal, paraplu, radicaal, ramenas* e.a.

In tegenstelling tot de reductiesjwa, die ook in de noordelijke en oostelijke Belgisch-Nederlandse dialecten wijdverbreid is, valt de isofoon van de gespannen pretonische vocaal volledig samen met de huidige rijksgrens. Het lijkt dan ook weinig twijfel dat deze contravocaal in het Noord-Nederlands een vrij recent verschijnsel is, waarbij nationale instituties scheidend hebben gewerkt, in de eerste plaats de school en de gesproken media. Het zou niet verwonderen mochten predikanten of onderwijzers bij de verspreiding van de geforceerde spellinguitspraak een rol hebben gespeeld. Daarbij valt te denken aan de Algemene Leerplichtwet van 1900-1901 of aan de jaren van de restauratie na 1815, toen Hollandse welsprekendheid van groot belang werd geacht in de opleiding van predikanten en juristen. Op de artificiële oorsprong van het verschijnsel wijst voorts dat de voortonige reductievocaal in oudere orthofonische literatuur in Nederland werd afgekeurd. In de twintigste eeuw is die normatieve houding verdwenen. Paardekooper (1949, p. 81), die niet wilde weten van de benaming AN en een voorstander was van het ABN (hier met de B van Beschaafd), vond aanvankelijk een pretonische sjwa in woorden als *bənaan*, *məziek*, *təbak*, *rəvier* enz. de norm, zoals hij dat ook vond van de epenthetische sjwa in *melək*, *kaləf* ‘melk, kalf’. Hij hield er als Zuid-Hollander geen rekening mee dat beide soorten sjwa in grote delen van het Nederlandse taalgebied vreemd waren. Zijn verblijf in België (het West-Vlaamse Kortrijk) sinds 1970 heeft hem zijn standpunten doen herzien. In zijn ABN-Uitspraakgids (1978) houdt hij nog wel vast aan de epenthetische sjwa in zowel *werək*, *melək* als *werəkə*, *meləkə* (zij het nu bescheiden met een gesubscribeerde sjwa), hoewel die in West-Vlaanderen niet bestaat. Bij woorden als *papier*, *kanaal*, *kapot* sanctioneert hij naast de uitspraak met pretonische reductiesjwa nu ook telkens die met gekleurde vocaal, bij *muziek* is de variant met /ə/ zelfs verdwenen voor [myzik]. Tegenover korte /ɔ/ als enige mogelijkheid in *kɔnijn*, *prɔfessor*, *kɔlɔssaal* ‘kolossaal’ zoals in het Belgisch-Nederlands, vermeldt hij echter gesloten /o/ in *positie*, *politie*, *profeet*, *tomaat*, *toeneel*. Soortgelijke verschillen zijn te vinden bij woorden met <e>, die in de uitspraakgids variëren tussen *mətaal*, *tlefoon* en *memorie*.

4.2.4. De ouderdom van de tegenstellingen

De verschillen in intonatiepatroon tussen Noord en Zuid, die ten grondslag liggen aan de verschillende realisatie van voortonige lettergrepen, zijn waarschijnlijk niet ouder dan het Vroegmiddelnederlands. Ook de niet-reducerende zuidelijke dialecten hebben immers deelgenomen aan de oudste vocaalverdoeffingen in o.m. de prefixen *bī-* > *be-*, *ga-* > *ge-*, *far-* > *ver-*, *to-* > *te-*. In

veelgebruikte woordcombinaties kon de verdopte klinker vóór een volgende vocaal (ook in het Oudengels en het Oudhoogduits) zelfs worden gesyncopeerd: **bi-ūtan*, *bi-oþan*, *bi-innan* > *buten*, *boven*, *binnen*, **bī-anghe* > mnl. *banghe*, **ga-unnan* > *gunnen*, maar nog mnl. *onghehure* > *(on)guur*. De syncope vóór vocaal was in sommige woorden al mogelijk in de tiende eeuw, zoals blijkt uit het Friese toponiem 945 (kopie ca. 1150) *Butensteneha* ‘buitenste Aa’ (zwakke datief). De syncope vóór liquida was eveneens al algemeen Middelnederlands, maar komt pas voor na 1100: *blijven* < mnl. *belīven* naast meestal al *blīven* (ohd. *bilīban*), mnl. *blusschen* < **bi-lesschen* (vgl. Duits *löschen* (zie noot 18)).²⁸

Ook in sommige leenwoorden is al in het Vroegmiddelnederlands geen spoor meer van de uitgestoten eerste klinker: *paróchia* > Oost-Brabant 1276-1300 *prochye* (ook algemeen mnl. *prochie*), lat. *piluccare* > *plucken*, *coróna* > *crone*, *crune*. *Coronam* komt met de pretonische vocaal nog voor in de Wachendonckse Psalmen, maar de Latijnse accusatiefuitgang in een Oudnederlands zinsverband verraadt dat het omstreeks 950 nog als een Latijns woord en niet als volkstaal werd beschouwd. In de Leidse Willeram van iets vóór 1100 is het woord nog als *coronan* (nu met de Oudnederlandse genitiefuitgang) overgeleverd. Het had toen al niet meer naar Oudgermaans gebruik de klemtoon op de eerste lettergreep aangezien dat Middelnederlands **coorne* zou hebben opgeleverd. De syncope **coróne* > *crone* gebeurde dus in de twaalfde of vroege dertiende eeuw. Ook na de dertiende of veertiende eeuw kon de voortonige klinker in de zuidelijke dialecten nog worden uitgestoten. Het 13^e-eeuwse *beril* verschijnt in Vlaanderen omstreeks 1350 als *bril* (zie 4.2.1). De Zuid-Brabantse plaatsnaam *Blanden* [blanə] vlakbij de taalgrens heet in 1313 nog *Byalanden* (zie 4.2.2). Kenmerkend voor deze vroege syncopering is dat syncope steeds clusters met een liquida ontstaan.

Voortonige verzwaringen (*pampier*) en verkleuringen (*motael*) van pretonische vocalen in leenwoorden werden waarschijnlijk pas mogelijk in het latere Middelnederlands. Vreemde woorden die vóór de tiende eeuw werden ontleend, kregen immers reflexmatig de klemtoon op de eerste lettergreep: *augústus* > *oogst*, *caerefólium* > *kervel*, *canális* > mnl. *kánele*, *kandel*, *Cale* (waarnaast jonger *kanáal*), *capitále* > *kachtel* ‘veulen’ (waarnaast jonger *kapitáal*), *caténa* < *keten*, *cerésia* > *kers*, *cultúra* > *kouter* ‘akkercomplex’

²⁸ *Vreten* gaat niet terug op een syncope van *ver-eten*, zoals al blijkt uit ohd. *frezzen*, maar op **fra-itan* > Gotisch *fraitan*. **Fra-* is een variant van **far-* die teruggaat op een zogeheten *Schwebeablaut*, die ook aan de oorsprong ligt van het verschil tussen *vragen/vergen*, *schouwen/zien* (< **sʰew/seʰw*).

(waarnaast jonger *cultiúr*), *fenéstra* > *venster* (niet **vānéster*), *mercátus* > *markt*, *molína* > *molen*, *monéta* > *mun*, *elephántus* > *ólifant* (reeds ohd. *olbanta*, oe. *olfend*), *pulvínus* > *péluw*, *pílárium* > *pijler* (naast jonger *piláar*), *quingagésima* > *Sinksen*, *tolóneum* > *tol* e.v.a. (zie o.m. Weijnen, 1966, p. 415). Dezelfde beregeling gold nog in de Oudnederlandse Psalmen van omstreeks 950: *arciáter* > *érceteri* ‘arts’, *castigáre* > *késtegon* ‘straffen, kastijden’, *antíquus* > *éntisc* (Kyes, 1983, p. 50). Beginaccentuering bleef ook bij latere ontleningen nog mogelijk, maar dan slechts sporadisch: Vlaams *tóebak* < *tobácco*, *kémel* < *camélus*, (hist.) *baander(heer)* < *banier*, W.-Vlaams *keune* ‘konijn’, *paster* ‘pastoor’ (mogelijk direct uit lat. *pastor*).²⁹

Vanaf de elfde eeuw begon het Nederlands echter vreemde woorden te ontleenen zonder die nog aan het eigen Germaanse klemtoonpatroon aan te passen. De omslag kan worden geïllustreerd met het woord *capella* ‘kerk van lagere rang’, dat op cultuurhistorische gronden ten vroegste in de volle middeleeuwen kan zijn ontleend. Het woord is in Nederlandse plaatsnamen vrijwel uitsluitend bekend als *Kapélle(n)* met behoud van de Romaanse beklemtoning, wat op een relatief laat ontstaan wijst van de vele kerkdorpen met die naam. De oudste toponymische bewijsplaatsen dateren behoudens één (zie verder) dan ook pas uit de elfde eeuw. In enkele namen heeft *capella* echter naar oude gewoonte de Oudgermaanse beginklemtoon gekregen. Dat geldt o.m. voor *Hohkeppel* (Bergisch Gladbach), dat dan ook niet toevallig reeds in 958 is overgeleverd (als *Kaldenkapellen*) en dat volgens de oorkonde waarin het wordt vermeld, een plaats aanduidt die toen al enige tijd moet hebben bestaan. Een andere naam met de klemtoon vooraan is *Keppel* in Gelderland, dat ca. 1150 (*Cappele*) voor het eerst wordt genoemd, maar gelet op de klemtoon wel ouder zal zijn. Vooral in de omgeving van het Frans-Vlaamse Duinkerke valt het grote aantal namen op met beginklemtoon: *Armboutskappel* (1067 *Capella Erembaldi*), *Aarnoutscappel*, *Oostkappel*, *Waalskappel* (1201 *Wales capple*), *Zegerskappel*. Mogelijk zijn deze dorpen gezien de klemtoon ouder dan de elfde eeuw, al moet men er rekening mee houden dat beginklemtoon bij ingeburgerde woorden ook nadien mogelijk bleef (cf. supra *toebak* enz.).

In tegenstelling tot het Nederlands hield het Engels vast aan de Oudgermaanse woordintonatie. Die was zo dominant dat Romaanse leenwoorden die na de Normandische verovering in 1066 massaal het Engels binnenstroomden, zich eraan aanpasten: *chánnel*, *chápel*, *fáshion*, *mánnner*, *mércy*, *mítton*,

²⁹ Om die reden kan een toponiem als *Blandijnberg* niet als een endogeen Gentse plaatsnaam uit de vroege middeleeuwen worden beschouwd. Voor de historiografische gevolgtrekkingen zie Van Loon, 2017, pp. 269-273.

pálace, pástry, práyer, prison, ribbon e.v.a.³⁰ De vreemde beklemtoning van de talrijke Romaanse leenwoorden waarmee het Engels na Hastings werd geconfronteerd, moet aanvankelijk onwennig hebben aangedaan, want bij sommige leenwoorden had het Engels enige tijd nodig om de vreemde klemtoon zijn definitieve plaats te geven. Chaucer (1343-1400) kon woorden als *couráge, generál, glorióús, parliamént, presénce, service*, nog naar believen op de laatste lettergreep beklemtonen als dat hem voor zijn metrum beter uitkwam. De Germaanse beginklemtoon bleef in het Middelenengels echter zo dwingend dat ook die leenwoorden mettertijd een initieel accent aannamen. Het Engels ervaart die aanpassingsproblemen nog steeds, zoals te zien aan de aarzeling die ontstaat bij recente leenwoorden als *adult, controversy, metallurgy* e.a., die op twee manieren kunnen worden beklemtoond (Strang, 1970, pp. 55-56, 232).

In de klemtoonregels van het moderne Engels, die nog steeds 'chaotisch' zijn (aldus Strang, 1970, pp. 54-56), heeft zich intussen een patroon ontwikkeld waarbij disyllabische nomina en verba contrastief worden beklemtoond: *a súbject* vs. *to subjéct*, *a cómpound* vs. *to compóund*, *a pérmit* vs. *to permít*, *a cóntact* vs. *to contáct* e.v.a. (Matthews, 1991, p. 141).³¹ Volgens Strang (1970, pp. 55, 86-87) is dit contrastaccent pas een ontwikkeling van de laatste paar eeuwen. Hoe het kon ontstaan, is nog steeds onduidelijk. Meer dan waarschijnlijk heeft het streven naar een balans tussen het aantal onbeklemtoonde lettergrepen vóór en na de klemtoon een doorslaggevende rol gespeeld. Bij substantieven blijft het aantal lettergrepen ook in geflecteerde vormen (afgezien van gevallen als *complex-es, apparatus-es*) constant, wat het aantal posttonische lettergrepen beperkt. Flexie en afleiding van werkwoorden leiden daarentegen vaak tot een verhoging van het aantal onbeklemtoonde lettergrepen: *to contráct* > *contráct-ed, contráct-ing, contráct-ion, contráct-ive, contráct-ible*. Achteraanplaatsing van de klemtoon in het werkwoord zorgt in die gevallen voor een gelijkmatiger verdeling van de onbeklemtoonde lettergrepen aan weerszijden van de klemtoon. In de minder talrijke gevallen waar het substantief met een suffix wordt uitgebreid, verspringt immers ook daar het accent naar achteren: *cónttract* > *contráct-ual*.

³⁰ In woorden als *potáto, tobácco, banána*, die pas in de Nieuwengelse periode werden ontleend, werd de beklemtoning niet meer aangepast.

³¹ Het accent blijft in beide categorieën op het werkwoord wanneer het prefix op een vocaal eindigt: *corréct, évolve, refléct, détéct*. Zie voor zulke specificaties Fudge, 1975, p. 289. Men kan zich afvragen of de pretonische /i/ in oorspronkelijk Engelse woorden als *behave, believe, become, behold*, niet is ontstaan onder invloed van de nieuwe prefixen *de-* en *re-*.

In tegenstelling tot het Middelenengels ondervond het Middelnederlands niet de minste aanpassingsproblemen met de accentuering van de Romaanse leenwoorden. Zo goed als alle leensuffixen (*-iteit, -eren, -abel, -aal, -eus, -ant, -ent, -ist*) behielden hun Romaanse accentplaats, terwijl dat juist niet het geval is in het Engels (*cómmunal-ty, géner-al, cómfort-able* enz.).³² Leensuffixen die in het Nederlands tegen de regel in niet beklemtoond worden, zoals *-er < -arius (bakker, molenaar), -isch < iscus (dietsch), -ster < istria (naaister)* bewijzen door hun niet-beklemtoning dat ze vóór de tiende eeuw werden ontleend. Het beklemtoonde moveringssuffix van *lerar-és* (uit Greco-Latijns *-issa*) werd dus later ontleend. De on-Germaanse klemtoon op het nochtans inheemse *-inne* berust vermoedelijk op een jongere ontwikkeling binnen het Nederlands. In het Duits ligt bij die moveringen de klemtoon immers vooraan.

Het gemak waarmee het Nederlands vanaf de elfde eeuw Romaanse leenwoorden plots met hun vreemde klemtoon kon overnemen en daarbij in tegenstelling tot het Engels de eigen Oudgermaanse klemtoonregels opgaf, laat niet na te intrigeren. Men kan het behoud van de vreemde klemtoon willen verklaren door ‘impositie’ (Van Coetsem, 2000) van het Frans. De invloed van het Frans op bestuursniveau nam vanaf de tiende tot twaalfde eeuw sterk toe met het ontstaan en de uitbouw van eigen Zuid-Nederlandse vorstendommen. Die waren alle, van het graafschap Vlaanderen tot het prinsbisdom Luik, tweetalig, ook op lagere bestuursniveaus (kasselrijen, ammanijen, baljuwschappen, leenhoven e.d.). Tegen die veronderstelling pleit echter dat ook alle Noord-Nederlandse dialecten en het hele Duitse taalgebied, waar van impositie door het Frans wel geen sprake kan zijn, samen met de Romaanse leenwoorden probleemloos de vreemde klemtoon overnamen.

Impositie biedt echter wel een verklaring voor de resistentie van de Zuid-Brabantse en Zuid-Vlaamse dialecten tegen de verdoffing van voortonige vocalen. Ze mag echter niet worden begrepen als een poging om naar bestvermogen de Romaanse uitspraak van leenwoorden na te bootsen. De weerstand tegen de verdoffing van pretonische vocalen komt immers evenzeer voor bij Germaanse woorden (zie de *vander/ver*-namen, *wederom* in 4.2.2) en in posttonische lettergrepen (zie daarvoor 5). De impositie wortelt in de strakkere articulatie- en intonatiebasis van de zuidelijke dialecten. Mogelijk is die ingesleten gewoonte (*entrenchment*) het resultaat van een *Sprachbund* met de aangrenzende Picardische en Waalse dialecten (zie Van Loon, 2005, pp. 56-61) (zie ook 6).

³² Het hoofdstukje uit mijn versie van 2016 over de oorzaken van dit verschil is weggelaten.

5. DE POSTTONISCHE REDUCTIESJWA

5.1. TAAL-, REGISTER- EN WOORDSPECIFIEKE FACTOREN IN HET REDUCTIEPROCES

Alle Nederlandse sjwa's zijn, met uitzondering van de epenthetische sjwa, historisch afkomstig van gekleurde vocalen. Hetzelfde geldt voor de Franse sjwa's: *capreolus* > *chəvreuil* 'ree', **adcaptiare* > *ach(ə)ter*, *iactare* > *jəter*, *mensura* > *məsure*. Het verdoffingsproces is in het Frans echter, indien het er ooit in dezelfde mate heeft bestaan als in het Nederlands, in de volle middeleeuwen gestopt. Een van de laatste heldere vocalen die sneuvelden, was die van het lidwoord *li* > *le*. De huidige Franse sjwa is synchroon nooit reductievocaal van een heldere *i, a, u, y*, maar alterneert bij beklemtoning slechts met /ɛ/ of /e/: *achəter* ~ *j'achète*, *jəter* ~ *je jette* (zie 2). De verdoffing in *achət* ~ *achəter* is een gelexicaliseerd relict uit het Oudfrans, maar is geen synchrone regel van het moderne Frans. De Vroegromaanse timbrereductie werd in het latere en huidige Frans afgelost door een nog radicaler proces, dat van de elisie (zie 2).

In het Nederlands is het verdoffingsproces i.t.t. het Frans nog volop aan de gang. Nog steeds ontstaan er reductiesjwa's wanneer onbeklemtoonde volle vocaalfonemen hun prominente kenmerken (bv. hoog, voor, gesloten, gespannen) verliezen en enkel het kenmerk [syllabisch] overhouden. Vrijwel alle vocalen in voor- en natonige posities komen voor sjwa-reductie in aanmerking. Het Nederlands bekleedt daarin een specifieke plaats onder de West-Germaanse talen. Voortonige verdoffingen van vreemde woorden (*kənijjn*, *pəpiper*) zijn in de aangrenzende dialecten van het Duitse taalgebied met uitzondering van de Selfkant en de omgeving van Lüneburg nauwelijks bekend (Stroop, 1974, pp. 321-322). Het Nederlands gaat in voortonige en posttonische verdoffingen tot sjwa veeleer samen met het Engels, dat (door zijn nog 'Germaanse' accentverhoudingen; zie 4.2.3) bij het reduceren van vocalen en syllabes nog ongeremder te werk gaat dan het Nederlands. Vergelijk slechts de uitspraak van *humor*, *tumor*, *reckless*, *compose* met hun Nederlandse equivalenten. In tegenstelling tot het Nederlands kent het Engels echter geen epenthetische klinkers of sjwa's (wel elisie; zie 3.2 voor *-able*).

Ook het aantal Engelse woorden met pretonische sjwa is mogelijk geringer dan in het Nederlands. De zeer talrijke leenwoorden die het Engels vanaf de elfde eeuw ontleende, kregen in tegenstelling tot het Nederlands de klemtoon op de eerste lettergreep (*manner*, *chapel* enz.) (zie 4.2.4). Pretonische vocalen van Germaanse oorsprong die in het Nederlands alle tot sjwa verdoften, be-

hielden (herkregen?) in het Engels vaak hun palatale of velaire kleuring, mogelijk onder de invloed van de vocalisch auslautende leenmorphemen *re-*, *de-*, *e-*: *be-lieve*, *be-have*, *e-nough* (zie noot 31).

Volgens Vachek en Van Wijk (1939, p. 40), twee fonologen van het eerste uur, zouden krachtens de wet van de geringste inspanning op termijn alle onbeklemtoonde syllaben moeten verschrompelen. De Nederlandse taalgeschiedenis biedt daar inderdaad ook tal van voorbeelden van. Bekende voorbeelden zijn de zogeheten verholten samenstellingen: *lederhose* > *laars*, *ēwa-haft* > *echt*, *ain-līf*, *twai-līf* > *elf*, *twalf*, *veem-noot* > *vent*, *boom-gaard* > *bogerd*, *jonkvrouw* > *juffer*, *leid-zeel* > *leisel* ‘touw’, *wenkbrauw* > *wimper*, **wer-ald* ‘man-oudheid’ > *wereld* (Schönfeld-Van Loey, 1964, p. 182). De atrofiëring is nog ingrijpender wanneer de gebruiksradius van een woord beperkt is tot lokale taalkringen en dialecten (zie o.m. Weijnen, 1966, pp. 272-273): *(kinne)bakhuis* > *bakkes*, **banmēth* ‘banhooiland’ > *beemd*, *aardappel* > *er-pel*, *looftuin* > *lochting*, *vrouwmen* > *vremmes*, *wambuis* > *wammes*. Toponiemen, die vaak slechts plaatselijk bekend zijn, gaan daarin het verst en bekleeden daarom een bijzondere plaats in het onderzoek van de lettergreepverzwakking: 726 *Marithaime* > *Merm* (Geld.), 800-850 *Thiabodingahem* > *Tiegem* (W.-VI.), *Poederoijen* > dial. *Prooie* (Geld.) enz. (zie ook 4.2.4 en volgende hoofdstukken). Atrofiëringsverschijnselen staan de laatste jaren opnieuw volop in de taalkundige belangstelling, zij het dat die zich beperkt tot het ontstaan van grammaticale woorden: *ni io wiht* > *niet*, *hit mach scien* > *misschien*, *het en zij* > *tenzij*, *(het) en ware* > *maar*, *daar* > *er* enz.

Volgens Vachek en Van Wijk zou de verschrompeling over het algemeen al veel verder zijn voortgeschreden, mocht zij niet voortdurend zijn afgeremd door de invloed van de schrijftaal. Die opvatting is echter ongenueanceerd (zie daarover Van Loon, 2005, pp. 171-232). Indien dat zo was, zouden schrifteloze talen moeten opvallen door grote aantallen verschrompelde lettergrepen. Het natuurlijke slijtageproces wordt echter wél opgehouden door het taalbewustzijn, dat bij de ene mens wat meer ontwikkeld is dan bij de andere en ook van tijdvak tot tijdvak kan variëren. Hier kan de taalcultuur een factor zijn die afslijtingsprocessen afremt en zelfs herstelt. Voorbeelden van zulke restauraties zijn de uitbanning van de epenthesisvocaal in de Oost-Vlaamse dialecten (zie 3.2-3) en het weren van de syllabereductie in toponiemen (zie verder 5.2.1-2). De voorbeelden bewijzen dat dit niet per se door de schrijftaal of de school gebeurt of in een verder verleden door heilige teksten of orale epen. Het hangt er in de eerste plaats van af of de gemeenschap van taalgebruikers attent, creatief of conserverend met haar taal omgaat. Bovenal, en dat bewust-

zijn is ook bij een analfabetische taalgebruiker aanwezig, zullen samenstellingen als *achterdeur*, *kastdeur*, *schuurdeur*, *voordeur* enz. of productieve afleidingen als *stof-rijk*, *kalk-rijk*, *belang-rijk* niet tot ondoorzichtige monoverbalia verschrompelen zolang de taalgebruiker ze als semantisch gemotiveerd en formeel geleed percipieert. Het verschil in klemtoon tussen het eerste en tweede bestanddeel van een gemotiveerde samenstelling is niet erg groot (zie o.m. Booij, 1981, p. 171). Experimenteel is aangetoond (Lehiste, 1970) dat het verschil tussen beide bestanddelen er vooral een is in luidheid (uitgedrukt in dB), maar dat het verschil in toonhoogte (in Hz) minder aanzienlijk is. Wanneer een samenstelling verschrompelt, is dat het gevolg van een semantische wijziging van het denotatum of een functionele verschuiving in de woordgestalt (zie Van Loon, 1981b, pp. 133-134). De univërbering manifesteert zich door de ontwikkeling van een eenheidsaccent waarbij het klemtooncontrast (het verschil in luidheid) merklijk groter wordt. De wijziging gaat gepaard met een significante duurverkortng van het onbeklemtoonde bestanddeel, een lagere subglottale druk en een daling van de eigenfrequentie van de klinker (Lehiste, 1970).

Het woordaccent ligt in een Germaanse taal als het Nederlands historisch zo ver mogelijk vooraan. Als gevolg daarvan komt het merendeel van de onbeklemtoonde lettergrepen in posttonische positie voor, waar dan ook de meeste syllabereducties en de grootste klinkervariaties te verwachten zijn (zie de uitspraak van Truby, 1959, in 3.1). Het is dan ook merkwaardig dat posttonische reducties in tegenstelling tot de pretonische nauwelijks zijn onderzocht. De volgende hoofdstukken zijn dan ook slechts eerste verkenningen.

5.2. DE ROL VAN DE PROSODIE IN HET REDUCTIEPROCES

5.2.1. De invloed van de sjwa op de prosodie: een Vlaams-Brabantse tegenstelling

De veralgemening van de reductiesjwa in posttonische positie wordt in het Nederlands niet alleen binnen grenzen gehouden door de geleedheid van het woord, maar ook door de prosodie. In tweelettergrepige woorden als *monnək*, *Dieræckx*, *vonnəs*, *kennəs* treedt een sjwa op die uitgesloten is in de vergelijkbare meerlettergrepige woorden *dommərīk* (**dommərək*), *Diedərīk* (**Diedərək*), *ontstentənūs* (**ontstentənəs*). Dezelfde regel bepaalt de keuze tussen de allomorfen *-er* en *-aar* in benamingen van animate wezens: reductie tot *-er* onmiddellijk na de klemtoon (*leidər*, *Amsterdammər*), maar behoud van *-aar* na een lettergreep met sjwa (*Leidenaar*, *ambtenaar*). Volledige ver-

doffing tot sjwa is echter geen bezwaar in de eveneens meerlettergrepige woorden *werkələk*, *dergələk*, *houtərəg* ‘houterig’, die vaak nog een supplementaire *-ə* krijgen in de verbogen vormen. De voorbeelden maken duidelijk dat de tolerantie voor de sjwa en de woordprosodie belangrijke factoren zijn in het reductieproces.

In 3.2 is erop gewezen dat het Brabants steeds een sjwa invoegt in heterorganische clusters met een liquida (*berrəg*, *vollək*), terwijl dat in de Vlaamse dialecten niet kan. De tegenstelling verklaart enkele markante verschillen in de wijze waarop met onbeklemtoonde lettergrepen wordt omgesprongen.

De veralgemening van de epenthetische sjwa heeft in het Brabants geleid tot een aanzienlijke toename van het aantal sjwa’s. Hij is er in clusters met een liquida bijgevolg niet te onderscheiden van de reductiesjwa die ontstond door het proces van de verdoffing van onbeklemtoonde vocalen: *balken* = *balləkə*, *zalm* = (*ik*) *zal* ‘*m*’, *molm* = *Mollem*, *elk* = *Zellik*. (zie 3.2). In de Vlaamse dialecten, waar de epenthetische sjwa onbestaande is, is het aantal sjwa’s bijgevolg veel geringer dan in het Brabants. Maar ook het aantal sjwa’s die ontstonden door reductie van onbeklemtoonde vocalen, is in het Vlaams beperkter.

Dat laatste is vast te stellen aan de hand van de talrijke plaatsnamen op **-heem*. In Brabant en Limburg is *-heem* meestal gereduceerd tot /-əm/: *Bertəm*, *Beisəm*, *Broechəm*, *Diegəm*, *Veltəm*, *Hemi(k)sə(m)*, *Kraainəm*, *Waləm*, *Zeləm* (VG, 2010).³³ De sjwa werd er enkel verhinderd (of ongedaan gemaakt) in veilige omgevingen en meerlettergrepige namen met een al aanwezige sjwa: *Bin-kom*, *Kerkom*, *Betekom*, /-um/ in *Berchem*, *Beigem*, *Itegem*, *Wommelgem*, *Oelegem*, /-ym/ in *Vossem* (zie VG, 2010 voor de volledige fonetische transcriptions).

In de talrijke Vlaamse plaatsnamen op **-heem* is de kleuring van de oorspronkelijke heldere vocaal van **-heem* bewaard gebleven. De uitgang is er steeds /-æm/ of /-em/:³⁴ *Bellem* (< *Bethlehem*), *Latem*, *Vlekkem*, *Wallagem*, *Warrem* (Duinkerke) enz. De isofoon tussen de Brabantse *əm*- en de Vlaamse *em*-namen valt nagenoeg samen met die van de epenthetische sjwa. Men kan zich dan ook afvragen of de woekering van de epenthetische sjwa in het Brabants het verdoffingsproces van onbeklemtoonde lettergrepen (zoals *-heem*) en de

³³ De opgave [wa.ləm] voor *Walem* (bij Mechelen) in VG 2010 is daarom wellicht onjuist. De RND (IV, 1938) heeft inderdaad [wa.ləm] opgetekend.

³⁴ Ik dank die observatie aan een anonieme reviewer. De uitspraak [bæ.ləmə] voor *Bellem* (W.-Vl.), zoals opgegeven in VG (2010, p. 9, in navolging van RND III, 1935), beantwoordt dan ook niet aan de werkelijkheid (met dank aan M. Devos voor deze mededeling), ook wegens de onwaarschijnlijkheid van de beide opeenvolgende sjwa’s.

toename van het aantal reductiesjwa's niet heeft versneld. De Vlaamse dialecten zouden zich bijgevolg ook resistenter moeten gedragen tegen de posttonische lettergreepreducties en minder reductiesjwa's tellen dan het Brabants. Hierna zal blijken dat twee krachten van prosodische aard elkaar in de loop van de geschiedenis hebben gekruist.

Het behoud van de gekleurde vocaal in de namen op *-em* hangt samen met het weren van epenthetische sjwa's in het Vlaams (zie 3.2). Het embargo gold bij uitbreiding op alle sjwa's die door klankwettige afslijting ontstonden en in lettergrepen met sonoranten terrechtkwamen. Dat laatste verschijnsel deed zich massaal voor in het Laatoudnederlands, toen alle heldere vocalen in flexiemorfemen tot een neutrale vocaal verdoften. Het nog bestaande verschil tussen Oudnederlands (ca. 950) nom. sg. *leidere*, nom. pl. *leidera* en gen. pl. *leidero* verdween in het Laatoudnederlandse *leidere* (zie ook 6). De gevolgen voor de Vroegmiddelnederlandse morfologie en woordvorm waren bijzonder ingrijpend (zie Van Loon, 2014, pp. 176-186). Het aantal sjwa's aan het woordeinde nam massaal toe, temeer omdat het zich voegde bij de al bestaande epenthetische sjwa's, die aanvankelijk ook in het Vlaams mogelijk waren (zie de Middelnederlandse voorbeelden in 3.2). Aan de hand van toponiemen kan men vaststellen dat in de twaalfde eeuw op die overdaad werd gereageerd door drastisch te snoeien in het aantal sjwa's, zowel in het Vlaams als in het Brabants:

Vlaanderen: 1076-1100 *Ucna* (Oekene), 1145 *Apls* (Appels), 1186 *Somren-gem* (Zomergem), 1223 *Beuvren* (Bever), 1214 *Monstrhoc* (Monsterhoek, Zeel.)

Brabant: 1224 *Sumren* (Zomeren), 1139 *Megglen* (Mechelen-Bovelingen), 1161 *Ordren* (Oorderen), 1205-33 *Scinlre mere* (Schijndelermeer).

Beide dialectgroepen gingen nadien gescheiden wegen. Het Brabants meed de syncopering en liet de epenthetische sjwa de vrije loop. De Vlaamse oplossing bestond erin een van twee opeenvolgende sjwa's te kappen of beide gewoon te elimineren en te vervangen door een sonantische nasaal, zoals in de dialectvormen van volgende Vlaamse plaatsnamen: 1187 *Astina* > *Astene* [a.stɲ], 1112 *Esene* > *Esen* [e.əsɲ], 1183 *Neuela* > *Nevele* [ne.vlə], Wetteren [wætərɲ], Oostvleteren [ɔsle:tər] (VG, 2010).

Het kappen van sjwa's en lettergrepen in het Vlaams heeft er enigszins paradoxaal toe geleid dat onbeklemtoonde woordbestanddelen er beter bewaard zijn gebleven en niet zijn gereduceerd als in het Brabants. De Vlaams-Brabantse tegenstelling laat zich opnieuw het best illustreren aan de hand van

toponymische samenstellingen. Als niet meer gemotiveerde samenstellingen zijn ze een uitgelezen terrein voor het onderzoek van reductieverschijnselen. De vroegmiddeleeuwse namen met het bestanddeel *-zele* (VG, 2010; hier weergegeven in vereenvoudigde fonetische transcriptie) zijn op dit ogenblik in West-Vlaanderen in drie verschillende vormen terug te vinden:³⁵

1. *Leisele* [leisəl]
2. *Aarsele* [oarslə], *Dadizele* [deizlə], *Moorsele* [mo.əsəl], O.-Vl. *Poes(e)le*, *Rons(e)le*
3. *Dudzele* [ˈdeze.ələ], *Vladslo* [vlædzislə], zo ook O.-Vl. *Moortsele* [mʌərt-sislə]

In het Brabants ontwikkelde *-zele* zich ongestoord tot *-sələ* (zoals nog te zien in de officiële namen van *Wilsele* en *Winksele* bij Leuven) en later tot *-səl*. In het Vlaams werd *-zele* evengoed gereduceerd, maar het ongewenste ‘Brabantse’ effect van twee opeenvolgende sjwa’s werd er voorkomen door een van beide sjwa’s te elimineren (resultaat: *Leisel* of *Aarsle*) of door de eerste vocaal te behouden en te restaureren, zoals in *Dudzele* en *Moortsele*. Dat het proces op die manier is verlopen, wordt aangetoond door de ontspoorde dialectvorm [ˈvlædzislə] voor *Vladslo*, dat blijkens de historische attestaties geen *zele-*, maar een *lo*-naam is: 992 *Frordeslo*, 1119 *Flardeslo* ‘Frauwarads Lo’. De epenthetische <e> die opduikt in de attestatie 1279 *Vlardsele* en dus nooit een heldere vocaal is geweest, werd op zeker ogenblik (met als oudste bewijspplaats 1529-1538 *Vlaedzele*) gereïnterpreteerd tot het moderne [vlædzislə].

Een ander voorbeeld van de manier waarop het Vlaams op een teveel aan sjwa’s werd gereageerd, is de plaatsnaam *Windeke* (oudste vorm 896 *UUenteke*), een Gallo-Romeinse naam op *-iacum*. De zeldzame naam komt in Oost-Vlaanderen tweemaal voor, maar vertoont merkelijke uitspraakverschillen naargelang van het dialect. *Denderwindeke*, dat op de grens met Brabant ligt, heet in het dialect [ˈwinik], *Scheldewindeke*, dat westelijker ligt, echter [ˈwinde.kə] of [ˈwindiŋə]. De gerekte /e/ en het surrogaatsuffix *-inge* zijn ontstaan om een uitspraak met dubbele sjwa te voorkomen.³⁶

Een soortgelijke ontwikkeling is te vinden in de Oost-Vlaamse plaatsnamen op *-zeke*, waarvan eveneens wordt aangenomen dat ze teruggaan op Gallo-

³⁵ Sommige fonetische transcripties in het Woordenboek van Vlaamse Gemeentenamen 2010 stemmen niet overeen met de in dit hoofdstuk geformuleerde bevindingen: *Ursel* [ursələ], *Oostakker* [-gərə], *Massemén* [-əmən], *Zulzeke* [-zək].

³⁶ Ook het suffix *-inge* in [bre.ɪŋə] voor het West-Vlaamse *Bredene* < **Breden-ee* ‘Brede Aa’ is aldus te verklaren.

Romeins *-iacum*. In twee plaatsen uit het oosten van de provincie werd de *-ə* van de uitgang (recent) geapocopeerd: *Kemzeke* (1117 *Kemeseca*), dial. [kɛm-zik], en *Moerzeke* (1072 *Morceka*), dial. [mu:s]. In de naam van het centraler gelegen *Velzeke* (1053 *Felsica*) was de apocope echter niet mogelijk, waardoor twee opeenvolgende sjwa's dreigden te ontstaan. In reactie daarop ontstond zoals in *Scheldewindeke* de huidige vorm [ˈvɛlze.kə].

De Vlaamse toponymie bevat ongetwijfeld nog meer voorbeelden van vocaalherstel in reactie op een dreigende sjwa-ophoping. Men denke aan namen op *-rijk(e)* als *Aartrijke* [ˈæ.rdri.kə], *Kaprijke* [ko.prɛ.gə]. Het spreekt vanzelf dat ook de gewone woordenschat voorbeelden van het verschijnsel moet bevatten, maar die liggen niet voor het rapen. Het reductieverschijnsel manifesteert zich het sterkst in verholten samenstellingen. In plaatsnamen zijn die legio, in de gewone woordenschat zijn ze waarschijnlijk veel schaarser. Een zeldzaam voorbeeld is *arwēte* 'erwt'. Het woord was ooit algemeen Middelnederlands. Vanaf het einde van de zestiende eeuw verschijnen in het Noorden spellingen als *erwetten*, *erreten*, die mogelijk al wijzen op twee opeenvolgende sjwa's. Het verschrompelde *erwt*, *eret*, *orret* c.s. is nu algemeen, ook in het Zuiden, behalve in West-Vlaanderen, westelijk Oost-Vlaanderen en een langwerpige uitsprong langs de Schelde tot bij Dendermonde, waar *arwēte* zich heeft weten te handhaven (kaart bij Van Ginneken, 1934-35, pp. 30-31; FAND, 2005, pp. 398-399; PLAND, Erwt).

5.2.2. Intonatieverschillen: een Noord-Zuid-tegenstelling

De geringere mate waarin onbeklemtoonde woordbestanddelen in de Vlaamse dialecten verbleken, hangt samen met een afkerigheid van een epenthetische sjwa of wat daar naar zweemt (*Bellem*, *Vladslo*). In gevallen als *Velzēke*, *Windēke*, *arwēte*, waar geen sprake kan zijn van een epenthetische sjwa door een sonorantische omgeving, heeft de niet-geapocopeerde *-ə* de ontwikkeling van een tweede (in dit geval gereduceerde) sjwa geblokkeerd. In die laatste gevallen heeft echter nog een tweede prosodische tegenstelling meegespeeld die te maken heeft met de eerder besproken verschillen in articulatie- en intonatiebasis tussen zuidelijke en noordelijke dialecten (zie 4.2.1-2).

De tegenstelling tussen de Vlaamse en Brabantse dialecten zou normaal gesproken ook sporen moeten hebben nagelaten in de verdoeffing van suffixen. Er zijn daarin echter geen noemenswaardige verschillen waar te nemen. De vocalen van suffixen als *-achtig* (zie echter verder), *-baar*, *-heid*, *-schap*, *-zaam* zijn nergens verdoeft en hebben overal nog iets van hun oorspronkelijke

klankkleur behouden. Bij twee suffixen, *-lijk* en *-ig*, is dat echter niet het geval en komt een dialectgeografische tegenstelling aan het licht die niet west-oost, maar noord-zuid gericht is.

Het suffix *-lijk* wordt in bijna alle Vlaamse en Brabantse dialecten nog met een gearticuleerde vocaal gerealiseerd. In het woord *gevaarlijk* in zin 42 van de RND (III, IV) wordt het genoteerd met globaal genomen volgende realisaties: West-Vlaams [-lik], Oost-Vlaams [-lɛ.k, læ.k], Z.- en O.-Antwerps [-læ.k], Brabants [-la.ək] (en andere varianten). De verdopte variant met sjwa [-lək] is algemeen in de aangrenzende Zeeuws-Vlaamse, Noord-Brabantse en in de Limburgse dialecten. De isofoon van de vormen met sjwa en met gekleurde vocaal valt in het noordwesten zo goed als samen met de rijksgrens. Alleen in Limburg en in een brede wig met beginpunt in de regio Antwerpen tot tegen de Nederlandse grens heeft [-lək] zich veralgemeend. Er kan nauwelijks twijfel over bestaan dat deze sjwa recent is en ontstaan is door Nederlandse invloed. De RND-gegevens zijn bijna een eeuw oud en dateren nog van vóór het mediatijdperk. Er is reden toe om aan te nemen dat [-lək] intussen in Vlaanderen meer terrein heeft veroverd.³⁷

De verdoffing tot sjwa is al veel verder gevorderd in het suffix *-ig*/. Volgens de RND-transcripties van de woorden *lastig* (in zin 4) en *tegenwoordig* (in zin 3) is de uitspraak met */-əχ/* algemeen in de provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en (gedeeltelijk) Brabant. Er zijn echter stelselmatige afwijkingen aan de periferie. In de Westhoek, in een brede strook ten westen van een lijn Kemmel-Middelkerke (zonder de grotere centra), is het suffix nog als */-iχ/* te horen (RND, 1946; Taeldeman, 2013, pp. 162-163; Taeldeman, 2016, p. 311).

Het suffix wordt eveneens als */-iχ/* gerealiseerd in het Zuid-Oost-Brabants (RND IV, 1938) en het aansluitende zuidwestelijke Limburgs (St.-Truiden, Nieuwerkerken, Binderveld, Paal, Schulen, Lummen), dat zich daarin afzet van het overige Zuid-Limburgs, dat slechts */-əχ/* heeft (RND VIII, 1962).³⁸ De westgrens van het gebied met */-iχ/* valt samen met de Ürdinger-lijn.³⁹ Het ligt dan ook voor de hand dat de persoonlijke voornaamwoorden op *-ich* (*ich, mich, dich*), die zo kenmerkend zijn voor dit Brabantse gebiedje tussen Ürdin-

³⁷ Dat laatste moet na te gaan zijn door de gegevens van de RND te vergelijken met die van de GTRP-databank (www.meertens.knaw.nl/projecten/mand/).

³⁸ Met uitzondering van geïsoleerde vermeldingen van */-iχ/* in Wellen en Vliermaalroot.

³⁹ Zoals te verwachten zijn de opgaves voor dialecten vlakbij de isofoon niet volledig consistent. Voor Opvelp en Meensel-Kiezegem staat zowel */əχ/* als */iχ/* opgegeven, voor Kerkom tweemaal */əχ/*.

ger- en Getelijn (met in het centrum de exemplarische plaatsnaam *Kumt-ich*), heeft bijgedragen tot het behoud van de heldere vocaal.

Ook waar de Ürdingerlijn in het Noord-Limburgs doorloopt, vormt ze de scheiding tussen dialecten ten westen (Leopoldsburg, Lommel, Bergeijk), waar het suffix is verdoft tot /-əχ/, en die ten oosten, waar de uitgang /-iχ/ luidt. Die laatste variant met ongespannen /i/ is echter in tegenstelling tot de Oost-Brabantse variant /-iχ/ niet de rechtstreekse voortzetting van het Oudnederlandse *ig*-suffix, dat in de rest van Limburg trouwens verdoft is tot /əχ/, maar een typisch Noord-Limburgse allofoon van de sjwa vóór gespannen consonanten (zie 4.1 en 5.3; Goossens, 2008, pp. 225-226).⁴⁰

De oorspronkelijke gesloten /i/ van het suffix *-ig* is alleen in de Westhoek en in het Oost-Brabantse *ich*-kwartier bewaard gebleven. In het grote gebied tussen die twee geografische uitersten in is het overal tot (*last*)əχ verdoft. Dat laatste is verwonderlijk aangezien uit andere verschijnselen blijkt (zie 4.2.1 en 5.2.3) dat precies de Zuid-Brabantse en Zuid-Vlaamse dialecten het sterkst aan klinkerreducties weerstaan. In dat licht bekeken krijgen enkele verdwaalde opgaves van /-iχ/ ten zuiden en zuidwesten van Brussel echter een bijzondere betekenis. De RND (IV, 1938) vermeldt de uitspraak [-iχ] in het woord *lastig* in Lembeek, Huizingen en Dworp, in het woord *tegenwoordig* in Overijse, St.-Genesius-Rode en St.-Martens-Bodegem. Mogelijk zijn het de laatste restanten van een groot zuidelijk gebied waar het suffix tot enkele eeuwen geleden nog met gespannen vocaal werd uitgesproken.

De Noord-Zuid-tegenstellingen die bij de suffixen *-lijk* en *-ig* aan het licht komen, zijn geen alleenstaande verschijnselen. Ze zijn het resultaat van dezelfde krachten die bij de pretonische vocalen hebben geleid tot de Noord-Zuid-tegenstellingen bij de *vander/ver*-namen, in *wederom/vrom* (zie 4.2.1) en in moderne leenwoorden (zie 4.1). Ze zijn niet het gevolg van uitspraakgewoontes die op school zijn aangeleerd of van buiten zijn opgelegd, maar van een verschillende articulatie- en intonatiebasis tussen noordelijke en zuidelijke dialecten. De golvender intonatie van de noordelijke (en de Limburgse) dialecten maakt dat het eenheidsaccent, dat lettergrepen tot woorden verbindt, er zich sterker doet gevoelen dan in de nauwgezet articulerende zuidelijke dialecten.

⁴⁰ Kleine afwijkingen aan weerszijden niet te na gesproken. Voor Geel Ten Aard en Luijksgestel geeft de RND VII de uitspraak (*last*)iχ, waartegenover wel (*tegenwoord*)əχ.

In tegenstelling tot de reductie van pretonische vocalen is die van posttonische lettergrepen nauwelijks onderzocht. Weijnen (1966, pp. 272-273), die een hoofdstukje wijdt aan het centraliserend accent in de dialecten, vermeldt de uitspraak *Wilk* voor *Wilrijk* (aan de zuidrand van de stad Antwerpen) als ‘een van de meest zuidwestelijke gevallen’ van lettergreepreductie onder invloed van het eenheidsaccent.⁴¹ Het is niet toevallig opnieuw een plaatsnaam die als illustratie voor het verschijnsel werd gekozen.

Namen bieden nog meer voorbeelden van posttonische reductieverdoffing, waarbij de Antwerpse Kempen (samen met het Limburgs) contrasteert met de rest van Vlaanderen en met Brabant. Talrijke voorbeelden zijn te vinden bij familienamen op mnl. *-aert*: *Gheraert(s)* vs. *Geerts*, *Gevaert(s)* vs. *Gevers*, *Reynaert(s)* vs. *Reynders*. De verdopte varianten zijn karakteristiek voor het noorden van de Kempen en Limburg, de volle vormen zijn typisch voor Vlaanderen en Brabant.

Een ander naamkundig voorbeeld dat de Noord-Zuid-tegenstelling treffend illustreert, zijn de dialectvarianten van het toponymisch bestanddeel *-laar/lare* ‘ontginningsplaats in een bosgebied’. In Oost-Vlaanderen behoudt de vocaal doorgaans zijn velaire timbre: *Zaffelare* [-lɔ.ərə], *Pollare* [-lɔr], *Aspelare* [-ɔ.r], *Mespelare* [-lɔ.ər] enz. In enkele namen in het oosten van de provincie verschijnt het bestanddeel echter met een gepalataliseerde vocaal als [-lɛ.r]. Op nauwelijks enkele kilometers van elkaar komen beide varianten zelfs in dezelfde naam voor. Het Denderdorp *Mespelare* [mɛspəlɔ.ər] heeft (aan de andere kant van de Schelde) in de gemeente Zele een naamgenoot in het gehucht [mɛsplɛ.ər] (RND III, 1935, Zele). In dezelfde streek vinden we naast de Lokerse gehuchtnamen *Bokslaar* [bɔkslɔ.r] en *Everslaar* [e.vɔrslɔ.r] (RND, 1935, Lokeren), beide met velaire vocaal, de gemeentenaam *Berlare*, in het dialect [bɛ.ərɛər]. De palatale vocaal van *Mesplèèr* en *Berlèèr* is niet veroorzaakt door een (secundaire) umlaut, die in Oost-Vlaanderen immers onbekend is. De vorm [-lɛ.r] ontstond als laatste fase in een ontwikkeling waarvan de opeenvolgende fasen als volgt gereconstrueerd kunnen worden: *Berla.rə* > *Berla.r* (e-apocope) > *Berlar* (verkorting) > **Berlɔr*. De huidige vorm *Berlèèr* ontstond tussen beide laatste fasen in als een ‘ontspoorde’ overreactie op de dreigende reductie tot sjwa tussen twee liquidae.

De Noord-Zuid-tegenstelling in de namen op *-laar* is nog duidelijker te zien in de Brabantse dialecten. In de provincie Brabant is *-laar* bewaard in namen

⁴¹ De uitspraak *Wilk* staat echter niet vermeld in VG 2010, waar zoals in RND (VII, 1958) [ˈwildrɛk] staat opgegeven.

als *Hoeilaart* [y.lə.ət], *Rillaar* [-lo:ər] en *Rotselaar* [-lɔ.r]. In de Zuiderkempen is het volledig verdoft in de namen *Berlaar* [baldər] en *Hallaar* [haldər], waarbij de insluiting tussen twee liquidae de ontwikkeling tot sjwa heeft bevorderd. In meerlettergrepige namen evolueerde *-laar* er echter tot *-lèèr*. *Vosselaar* in de Noorderkempen eindigt op [-lɛr], *Vorselaar* in de Zuiderkempen heeft de rekking tot [-lɛ:r]. De meeste tussenstadia zijn nog goed gedocumenteerd in de verschillende dialectvarianten van de naam *Aartselaar* ten zuiden van Antwerpen. Het dorp heet in de volksmond zowel [ˈʌsələr], [ˈʌsələr] (aldus RND VII, 1958) als met de secundair gerekte klinker [ˈʌsələ.r] (aldus VG, 2010).

De voorbeelden laten er weinig twijfel over bestaan dat de verdofting van de posttonische lettergrepen vanuit het noorden voortdurend veld heeft gewonnen.⁴² De isofonen van het reductieverschijnsel in *-ig*, *-lijk*, *-laar* zijn weliswaar zeer verschillend, maar hun verloop vertoont grosso modo hetzelfde patroon, wat in de richting wijst van een zelfde grondoorzaak. Het grillige verloop van de isofonen valt voorlopig niet te verklaren, maar is wellicht het gevolg van een verschillende chronologie. De isofoon van de posttonische reductie in het erfwoord *gevaarlijk* vertoont enige gelijkenis met de pretonische reductie in moderne leenwoorden (*machine*, *kapot*) en valt voor een goed deel met de noordelijke rijksgrens samen. Hij lijkt dus niet erg oud te zijn.

De reductie van posttonische (en pretonische) lettergrepen is echter geen verschijnsel dat pas dateert van de laatste eeuwen. Het is een continu proces dat al minstens sinds het Laatoudnederlands telkens opnieuw wordt geactiveerd wanneer een samenstelling zijn semantische gemotiveerdheid verliest en dat wordt versneld wanneer het geüniverbeerde woord frequent wordt gebruikt en tot een lokale gebruikskring beperkt blijft. Het verklaart voor een deel waarom reductieverschijnselen grote onderlinge tijdverschillen kunnen vertonen en niet met één isofoon zijn weer te geven. Een mogelijk voorbeeld daarvan zijn de namen op *-laar* en *-lo*.

De reductie van de namen op *-laar* tot [-lɛr] en [lɛ.r] dateert pas van de laatste paar eeuwen (zie boven). De reductie van de namen op *-lo* ‘bosje’, dat in het Middelnederlands al niet meer leefde, is echter eeuwen ouder. Verdofte vormen zijn al geattesteerd in de dertiende eeuw: *Poppel* (1211 *Publo*, 1235 *Popple*), *Ravels* (1165 *Ravenslo*, 1298 *Ravensle*), *Ramsel* (1076 *Ramslo*, 1325

⁴² Theoretisch had dit ook vanuit het sterk reducerende Limburgs gekund, maar dat is door de opkomst van de prestigieuze vorstendommen in Vlaanderen en Brabant in de volle middeleeuwen voorkomen.

Ramsle). Opmerkelijk is dat verdoeffingen van *-lo* even vroeg verschijnen in de zuidelijke dialecten, hoewel die blijkens de moderne dialecten het sterkst aan reducties weerstaan: *Ukkel* (1125 *Hucclo*, 1173 *Uccle*), O.-Vlaanderen *Ronsele* (1105 *Rondeslo*, 1210 *Ronslo*, 1378 *Ronsele*) enz.

De zuidelijkste dialecten bevatten nog andere toponiemen met onverwacht verregaande vormen van reductie. Voorbeelden uit Zuid-Brabant zijn de dialectbenamingen van *Liedekerke* [li.kært], *Leefdaal* [lɛ.dəl], *Lombeek* [ˈlumək], *Wambeek* [ˈwamək], *Humbeek* (Grimbergen) [ˈymək]. Direct vergelijkbare plaatsnamen uit dezelfde streek onttrekken zich echter aan de reductie: [ɔmbɛ.ik] (*Hombeek*, Mechelen), [lɛmbɛ.ik] (*Lembeek*, Halle) en [ly.nbɛ.ik] (*Loonbeek*, Huldenberg) (VG, 2010). De namen zijn wellicht gerestaureerd onder invloed van schrifttalige vormen.

Zoals bij de pretonische vocalen in woorden als *bril*, *blijven*, *kroon*, *Blanden* (zie 4.2.2 en 4.2.4) lijken de zuidelijke dialecten aanvankelijk ook tegen reducties van posttonische lettergrepen weinig weerstand te hebben geboden. Een zeer oud voorbeeld daarvan is de plaatsnaam *Zepperen* (nu een deel van St.-Truiden). Hij komt al voor in 784-791 als *Septimburias*, een latinisatie van onl. **sibun būrim* ‘bij de zeven huisjes’. De samengestelde naam is al in 1280 onherkenbaar verschrompeld tot *Seppren* (VG, 2010).

Er zijn dus aanwijzingen dat de afkerigheid van de zuidelijke dialecten tegen het reductieverschijnsel en hun strakke articulatie- en intonatiebasis pas uit de Late Middeleeuwen dateren. Zoals verondersteld voor het plotselinge uitbannen van de epenthetische sjwa in het Oost-Vlaams (zie de voorbeelden uit Oudenaarde in 3.2), kan dat het gevolg zijn geweest van nieuwe spreeknormen die via bepaalde klassen of kanalen prestige kregen.

5.2.3. Het *ɪn*-suffix: een Vlaams-Brabantse tegenstelling

De vaststelling dat het Vlaams onbeklemtoonde lettergrepen minder snel reduceert dan het Brabants (zie 5.2.1: *Velzeke*, *arwete*), lijkt te worden bevestigd door de dialectgeografie van het stofnamen- en augmentatiefsuffix *-in* en het diminutiefsuffix *-kin*. Beide suffixen worden in heel Vlaanderen tot in de vijftiende eeuw steeds met <i> of <ij> gespeld (*kindekijn*, *houtijn*), wat wijst op een uitspraak met halflange /i/. In het Brabants worden beide suffixen echter al minstens sinds de twaalfde eeuw <-(k)en> gespeld, wat op een genutraliseerde klinker of eventuele sjwa wijst. De historische isofoon van het verschijnsel valt precies samen met de Dender-Schelde-lijn en met de isofoon tussen de dialecten met en zonder epenthetische vocaal (Van Loon, 2014, pp.

165-166). Men ziet echter niet goed in wat het causale verband kan zijn tussen beide isofonen. De tegenstelling tussen Vlaams *-(k)īn* en Brabants *-(k)ān* is dus mogelijk aan een andere oorzaak toe te schrijven.

In tegenstelling tot de *em/əm*-isofoon bij de toponiemen op **-heem* is die tussen *-(k)īn* en *-(k)en* sinds de vijftiende eeuw snel naar het westen opgeschoven. De oorspronkelijke /i./ van het Vlaamse diminutiefsuffix heeft echter zijn sporen nagelaten in de gemouilleerde West-Vlaamse uitgang /-tʃə/, in de palatale uitgang van [yziɡə], [yziʒə] ‘huisje’ (beide o.m. in Merkem) en van het zeldzame [yʒəχjə] ‘huisje’, [mandəχjə] ‘mandje’, [liəχjə] ‘liedje’ (enkel in Hooglede). In het dialect van Roeselare is de gesloten /i/ zelfs bewaard gebleven: [vøɡəlki] ‘vogeltje’, [blumki] ‘bloempje’, [yʒəχi] ‘huisje’, [stɪləχis] ‘stilletjes’, [manəχi] ‘mannotje’ (Pée II, 1938, pp. 287-288). Die laatste uitgang was ook typisch voor het Bargoens van de Roeselaarse Nieuwmarktlers: *Pee-gie* (< *Pierre*), *beinksgi* (< *bink*) ‘vriendje’, *moksgi* ‘meisje’, *hopki* ‘hoopje, 100 gulden’ (Moormann II, 1934, pp. 425, 428).

Ook het suffix *-īn/in*, dat in verdopte vorm in alle zuidwestelijke dialecten voortleeft in augmentatieven (wvla. *Berten*, *Warden* ‘Eduard’, brab. *Fonne* ‘Alfons’, *Pirre* ‘Pierre’), heeft zijn oorspronkelijke lange vocaal bewaard in het Zuid-Oost-Vlaamse suffix *-ie*. Het was het onderwerp van Taeldemans allerlaatste artikel (2016, verschenen augustus 2017).⁴³ Het suffix komt in het Z.-O.-Vlaams behalve in augmentatieven (*Bertie*, *Neetie* < *René*, *Smetie* < *De Smet*) nog voor in namen van dierjongen (*verkie* ‘varken’, *veulie* ‘veulen’) en stofadjectieven (*zilverie*). Wellicht louter toevallig is *-ie* ook de plaatselijke realisatie van de sequens *-ens* in woorden als *seffies* ‘seffens, dadelijk’, *bovieste* ‘bovenste’, *leugies* ‘leugens’ enz. Taeldeman veronderstelt dat het *ie*-suffix via mouillering in de cluster *seffens* > **-inš* > *-ies* was ontstaan en vervolgens door *back formation* augmentatiefsuffix was geworden. Hij sloot echter niet uit dat *veulie*, *Bertie*, zoals al bij De Tollenaere (1964) te lezen is, een voortzetting kon zijn van het Middelnederlandse suffix *-īn*, dat dus in Z.-O.-Vlaanderen niet verdopt zou zijn. Dat laatste wordt door de archivalia bevestigd. Het woord *varken* wordt in de vijftiende eeuw in Oudenaarde (dat overigens niet tot het mouilleringengebied behoort) steeds *verckin* gespeld met als meervoud *verckijne*. In 1469 is voor het eerst het *s*-meervoud te vinden in de merkwaardige vorm *verckies* (Hoebeke, 1968, pp. 492-493).

⁴³ Taeldeman heeft mijn opmerkingen bij zijn artikel nog wel gezien, maar was midden 2017 al zo verzwakt dat hij ze niet meer heeft kunnen verwerken.

Het is onduidelijk waarom het suffix *-(k)in* in de Vlaamse dialecten tot ver in de vijftiende eeuw behouden is gebleven. Mogelijk moest het behoud van de lange vocaal voorkomen dat bij verdoffing een teveel aan sjwa's kon ontstaan in de geflecteerde vormen: *houtijne* 'houten', *verckijne* 'varkens' (i.p.v. het 'onmogelijke' **verckənə*) (zie 5.2.1). Bij de augmentatieven (*Lammijn*, *Bertin*), die nauwelijks over geflecteerde vormen beschikten, kan dat bezwaar echter nauwelijks een rol hebben gespeeld. Aangezien de variant met lange vocaal blijkt het Oudhollandse diminutiefsuffix *-kiaen* ook in het Noorden niet werd verdoft (Schönfeld, 1964, pp. 229, 319), lijkt het verkieslijker uit te gaan van twee van meet af aan verschillende varianten, een neutrale met korte vocaal (zoals in het Brabants) en een expressieve met lange vocaal. Wat ook de oorzaak van het verschil is, het voortbestaan van de niet verdofte suffixen *-ie* en *-ki* resp. in het Z.-O.-Vlaams en in Roeselare is een zoveelste bewijs van de sterkere resistentie van de zuidelijkste dialecten tegen de reductie van onbeklemtoonde lettergrepen (5.2.2).

5.3. FONETISCHE VARIANTEN

Posttonische sjwa's, al dan niet ontstaan uit reductievocalen, zijn meer dan pretonische sjwa's gevoeliger voor kleurschakeringen onder invloed van de volgende consonant. In het Plat Gents wordt /-ə/ donker gekleurd onder de invloed van een holle auslautende of gedekte /l/ in *appol*, *simpol*, *sleutol*, *twijfol*, *wortols*, *zegolke*, *zetols*, echter niet in *twijfelen* enz. (Taeldeman, 1985, pp. 75, 89, vooral 113).⁴⁴ Een veldaire gekleurde variant van de sjwa is standaardtaal geworden in *zenuw* (mnl. *senewe*), *zwaluw* (< **swalwa*) of in plaatsnamen op *-um* of *-om*, die teruggaan op *-heem*: *Hilversum*, *Broekom* (zie 5.2.1).

Posttonische sjwa's gevolgd door een hoge gutturaal zijn vaak palataal gekleurd: *aardig*, *hevig*, *Kontich* (< **Contacum*), *frunniken*, *hinniken*, *heerlijk*, *lelijk* ... De palatale vocaal zet in deze woorden niet noodzakelijk een oorspronkelijke /i/ voort zoals in het suffix *-ig* in de West-Vlaamse Westhoek (Taeldeman, 2016, p. 311) en het Zuid-Oost-Brabants (zie 5.2.2). Gepalataliseerde reductievocalen vóór (in volgende voorbeelden tússe) acute coronalen zijn typisch voor het Noord-Limburgs: *Gerits* (< *Geraerts*), *Arits* (<

⁴⁴ In het Plat Gents bestaat ook de uitspraak *zevontiene*, *negontiene*, met paragogische *-e* bij het hardop tellen van 1 tot 19. Het herinnert aan het Krimgotische *sevene*, dat wegens de overeenkomst met het Vlaamse equivalent al in 1562 aan Ogier van Busbecq was opgevallen (met dank aan Luc de Grauwe).

Arnouts), *Kenis* (< *Kenens*), *vurrit* (< *voorhoofd*) ‘kop van een akker’, de toponiemen *Gerris* < *Gerhees*, *Sonnis* < *Sonhees*. Het verklaart wellicht ook het verschil tussen *Kempens* en *Kempisch*. De regel geldt ook vóór hoge gutturalen. Kenmerkend voor het hele Limburgs is de verdoffing *zondag* > *zondich* (Goossens, 2008, pp. 225-226, met kaart). De palatale kleuring van posttonische (in dit geval meestal epenthetische) sjwa’s vóór hoge gutturalen (en wellicht ook coronalen) is kenmerkend voor het 17^e-eeuwse Hollands: *ballik*, *berrigh*, *hallif*, *helift* (invloed van *-icht?*), *kellick*, *kerrick*, *mellik*, *starrick*, *swerrick*, *vennitje* (< *veemnoot*), *vollik* (Van den Berg, 1958, pp. 175-176; Heeroma, 1959-60, p. 195; Stroop, 1988, pp. 56-57). Ook spellingen met <e>, die wijzen op een iets opener articulatie, komen in het Oudhollands voor. Ze zijn vrijwel uitsluitend te vinden vóór labialen: *zellefs*, *herrefst*, *errefzond*, *arrem*, *hullep*, *scharrep*.

Sommige posttonische verkleuringen waren al in het Oud- en Middelnederlands een sjibbolet voor bepaalde dialecten. Mnl. *erfelake*, *wittelake* ‘wettelijk’ is karakteristiek voor het Antwerps, *bittaren*, *kyndaren* voor het Zuid-Limburgs, *dertoch*, *tachentoch* voor het Zuid-Brabants enz. (Van Loey, 1965, pp. 58-59, 83). Sommige regionale tegenstellingen zijn al zo oud als de sjwa zelf. In het Laatoudnederlands (elfde eeuw) is de kleur van de gedekte auslau-tende sjwa in het westelijke Nederlands /-a/, in het zuidoostelijke Nederlands echter /ɪ/. De tegenstelling blijkt uit de spelling <-an>, die uitsluitend in het westen voorkomt, en de spelling <-in> die eigen is aan het zuidoosten en het Rijnland (Van Loon, 1995). De spellingtegenstelling laat toe oude teksten preciezer te lokaliseren. In drie Orosiushandschriften uit de elfde eeuw, afkomstig uit Boulogne, St.-Omaars en Corbie komt de uitgang *-an* voor in namen voor windrichtingen (*westan*, *ostan* enz.). Mayer (1980) karakteriseert hem als Oudnederfrankisch of Oudsaksisch. Het lijkt echter geen twijfel dat de uitgang westelijk Oudnederlands en wellicht Kustnederlands is.

Ook in absolute auslaut vertoont de reductievocaal regionale verschillen. De uitgang van de infinitief luidt in B.-Limburg [lo.pa] ‘lopen’, in Holland [le.¹vE], in Z.-O.-Vlaanderen [luøpən] (Weijnen, 1966, p. 275; Van Bree, 1975). Een opvallende Noord-Zuid-tegenstelling is te vinden bij woorden op *-ie*. De uitgang komt voor in woorden van Germaanse herkomst als *berrie* (< **berwiō*), *bezie*, *derrie*, *herrie*,⁴⁵ *merrie* (< **marhiō*), *meuzie* ‘mug’, *smurrie* (< **smerwiō*), *spurrie*, en in jongere leenwoorden als *dominee* (18^e *doomni*)

⁴⁵ Traditioneel verklaard als leenwoord uit Engels *hurry* ‘haast’. Een andere mogelijkheid is herkomst uit Engels *harry* ‘overvallen’ < oe. **hergian* ‘to make war, als leger (*heer*) optrekken’. *Verher(i)en* komt ook in het Middelnederlands voor.

(Heeroma, 1959-60, p. 194), *kevie* (< *cavea*), *klandizie* (uit ouder *kalandieze*), *koffie*, *malie* (< *maille*), *miserie*, *olie*, *politie*, *ruzie* (laatmnl. *ruse*), *schalie* (< ofra. *escaille*) enz. In de Zuid-Nederlandse dialecten eindigen deze woorden op sjwa: *oolə* ‘olie’, *ruuzə* ‘ruzie’, *staasə* ‘statie, station’ enz.⁴⁶ De varianten op *-ie* zijn typisch Noord-Nederlands (voor de Z.-O.-Vlaamse woorden op *-ie* zie 5.2.3).

In de woorden op *-ie* van Germaanse origine hangt het behoud van de *i*-achtige vocaal o.m. samen met het achterwege blijven van de West-Germaanse geminatie van /r/, zoals nog te zien in mnl. *keriën* ‘keren’ en *neuriën* (Van Loon, 2014, p. 79). Bij de jongere leenwoorden schuilt achter de *-ie* meestal een oorspronkelijk gemouilleerde consonant: *malie* < *maille*, *schalie* < *écaille*, *tralie* < Oudfrans *treille*, *tronie* < *trogne*. De uitgang *-ie* werd door Heeroma (1959-60, pp. 198-99) verklaard als een ‘*plusfoneem*’, dat ontstond in reactie op een dreigende reductie. Heeroma neemt aan dat ook de uitgang van het pronomen *jullie* op die manier is ontstaan uit een verdoft **jullə*. Het in oorsprong Hollandse *jullie* kan immers niet de rechtstreekse klankwettige voortzetting zijn van het Oudhollandse *jehyde*, maar evenmin van *juliede*, dat er niet bekend was (zie echter Van Loon, 2014, p. 128). Ook het huidige *heeft-ie*, dat vrij recent is, zou als plusfoneem zijn ontstaan uit een enclitisch /-ə/, dat nog in Oost-Nederlandse dialecten wordt aangetroffen (zie verder 6).⁴⁷

6. DE SJWA ALS MORFOFONEEM VAN FUNCTIEWOORDEN

De sjwa is de minst gemarkeerde vocaal. Hij staat het dichtst bij een ongearticuleerd geluid en kost het minst moeite om voort te brengen. Hoewel hij in het Nederlands, het Engels en het Frans de meest voorkomende klank is, is hij merkwaardig genoeg niet universeel. In de westerse talen lijkt hij hoofdzakelijk beperkt te zijn tot het gebied van de Noord-Franse *langue d’oïl* en de aangrenzende Germaanse talen. Dat betekent niet dat een sjwaklank elders niet zou voorkomen. Zelfs in het Italiaans, waar men niet direct kleurloze klinkers verwacht, komt hij in sommige dialecten voor. Hij heeft er echter niet de sta-

⁴⁶ Recentere woorden op heldere vocaal (*aut-o*, *kiw-i*, *Will-y*) worden in de Zuid-Nederlandse dialecten niet meer verdoft (over heldere vocalen in absolute auslaut: Van Oostendorp, 2000, p. 141). In het Middelnederlands was dat nog wel de regel zoals blijkt uit de vrouwenvoornamen *Agatha* > *Aechte*, *Isabella* > *Bele*, *Margaretha* > *Margriete*.

⁴⁷ Een anonieme beoordelaar suggereert dat dit enclitische -ə mogelijk is toe te schrijven aan het feit dat de plaats van *-ie* al was ingenomen door het encliticum van de 2^e persoon meervoud *-ji*.

tus van een foneem en zeker niet van een morfeem. Het Nederlands bevindt zich areaallinguïstisch zowat in het centrum van talen waar de sjwa wel foneem is, en heeft de sjwa als foneem en morfofoneem mogelijk het sterkst ontwikkeld.

De sjwa is ondanks zijn maximale ongemarkeerdheid ook niet van alle tijden. Hij is in het Nederlands en het Frans zelfs betrekkelijk jong. In beide talen gaan alle sjwa's, met uitzondering van de epenthetische, terug op volle vocalen. In het Nederlands is de sjwa als foneem niet ouder dan de tiende-elfde eeuw. Hij is mogelijk iets jonger dan de Franse sjwa, waarvan de eerste sporen volgens sommigen al te zien zijn in *cose* 'zaak', *sempre* 'altijd', *diaule* 'diable' in de *Cantilene van de Heilige Eulalia*, geschreven in Noord-Frankrijk omstreeks 881-882. De spellingen met <-a> vormen er bij vrouwelijke substantieven (*pulcella*, *anima*) echter nog de meerderheid. In de iets oudere Straatsburgse Eden van 842 zijn de heldere eindvocalen nog alle behouden: *aiudha*, *caduna cosa*, *poblo* enz. In de periode 625-750 was de verdoffing nog geen feit. In Merovingische oorkonden wordt de onbeklemtoonde /e/ vaak <i> gespeld: *depravari* 'ontnemen', *vinire* (voor *venire*), *milli* (*mille*), *illi comis* (*ille comes*), *habit* (*habet*), *scilecit* (*scilicet*) (Viellard, 1927, pp. 1, 17-22).

Het ontstaan van de Nederlandse sjwa als foneem is vrij nauwkeurig te dateren aan de hand van de grafemen <-e> en <-a>. Tot omstreeks 1000 werden beide in absolute auslaut nog strikt uit elkaar gehouden (Van Loon, 2014, pp. 176-182). Het grafeem <-e> was de weergave van een oorspronkelijke /-i,-e/ in onbeklemtoonde positie, <-a> correspondeerde met een oorspronkelijke /-a,-o,-u/. Tot omstreeks 1000 worden de Oudnederlandse *i*-stammen *baki*, *sali* nog steeds *-beke* en *-sele* gespeld, nooit *-beka*, *-sela*, terwijl oude *a*-stammen als *-berga*, *-hova*, *-accara* wel met die uitgang voorkomen.⁴⁸ Indien men de Oudnederlandse grafemen <-e> en <-a> als weergaves van de sjwa zou willen beschouwen, betekent dit dat men voor het Oudnederlands twee aparte sjwafonemen aanneemt. Zo'n aanname is een onnodige complicatie⁴⁹ en is bovendien in tegenspraak met het wezenskenmerk van de sjwa, die precies het amalgaam is van allerlei klankrealisaties of een 'groep op zichzelf', zoals Heeroma (1959-60, p. 187) hem toepasselijk noemde.

⁴⁸ Het Oudhoogduits volgt hier andere regels.

⁴⁹ Ook J. Vachek en N. van Wijk (1939, p. 40) lijken voor het Engels twee sjwafonemen /ɪ/ en /ə/ aan te nemen om het verschil te verklaren tussen *allusion/illusion* en *redder/ready*. Dat doet echter geen recht aan het wezen van de sjwa, die etymologisch voor 'leegte' staat.

Aangezien een vaste sjwa historisch steeds teruggaat op een gekleurde vocaal, kan men hem beschouwen als de laatste ademtocht van een stervend foneem. De vergelijking is treffend aangezien hij vaak ook verdwijnt, zoals syncoperingen (**beliven* > *blijven*) en apocope's (*hane* > *haan*) bewijzen.

Zodra de sjwa zich in het Engels, het Frans en het Nederlands een vaste plaats had verworven, is hij zijn domein ten koste van onbeklemtoonde volle klinkers blijven uitbreiden. Het proces lijkt te passen in een langetermijnevolutie (*drift*) naar grotere vereenvoudiging, waarbij men zich kan afvragen waar die op lange termijn zal uitmonden.

De expansie van de sjwa betekende het einde van tal van heldere onbeklemtoonde vocalen met distinctieve functies, maar leidde anderzijds tot het ontstaan van het belangrijkste flexiemorfeem van het moderne Nederlands. In het Middelnederlands was de sjwa al het morfeem geworden van alle zwakke flexieklassen (*de cnap-e*, *de vrouw-e*), het femininum (*de gav-e*), sommige bijwoorden (*langhe* vs. *lanc*), de sterke meervouden (*de worm-e*), het definitieve adjectief (*een siec man* vs. *de siek-e*), de eerste persoon (*ic lop-e*), de conjunctief (*hi lev-e*), de verleden tijd (*hi werct* vs. *hi werct-e*) enz. In het Nieuwnederlands werden enkele van die onderscheidingen weliswaar opgegeven, maar nam de sjwa morfeemfuncties over van de geapocopeerde /-n/ in *wij lop-e*, *een hout-e kistje*, *de mens-e*. In Hedendaags Nederlands versterkte hij zijn positie als morfeem in nieuwe functies: moveringen (*een gast-e*, *een leerling-e*), substantiveringen (*de overleden-e*, *het verheven-e*), emfase (*vel-e vel-e bladzijden*), depreciatie (*werk-e-loos*, *smak-e-loos*). Door zijn toenevende rol als morfofoneem is hij ook niet langer louter fonologisch te beschrijven. Tranel (1988, pp. 112-3) en Morin (1988, pp. 139, 145, 155) besluiten hun studie van de Franse sjwa met de vaststelling dat een fonologische beregeling niet mogelijk is zonder rekening te houden met de morfologie. Het laatste hoofdstukje van Morins artikel (1988, p. 170) draagt de veelzeggende titel *Vers une analyse morphologique*.

De geschiedenis van de Nederlandse sjwa is een prototypisch voorbeeld van de wijze waarop een taal afstervend materiaal recycleert en zich aan nieuwe noden adapteert. De Engels-Zuid-Afrikaanse taalkundige Roger Lass (1990; Van Loon, 2005, p. 175) heeft voor dat verschijnsel de naam *exaptatie* bedacht, een term die hij ontleende aan de evolutionaire biologie. Het is wel geen toeval dat Lass zijn ideeën, die ondertussen een nieuwe taalkundige onderzoekslijn zijn geworden (zie recent Van de Velde, 2018), ontwikkelde in een studie over de sjwa in een dochterspraak van het Nederlands, het Zuid-Afrikaans. Het Afrikaans steekt (zoals het Letzeburgs?) met zijn beklemtoonde

sjwa's in *ək* 'ik', *wət* 'wit', *kelnerən* 'kelnerin' (Hinskens & Van Oostendorp, 2018; zie 2 voor Noord-Engels *cut*, *shut*) zijn vadertaal Nederlands zelfs naar de kroon.⁵⁰

De ontwikkeling van de sjwa tot morfofoneem ging in het Nieuwnederlands nog een stap verder dan zijn ontwikkeling tot flexiemorfeem. Vanaf de vijftiende eeuw ontwikkelde de sjwa zich meer en meer tot een substantieel onderdeel van grammaticale en adverbiale partikels: *de*, *ge*, *je*, *me*, *te*, *we*, *ze*, 'm', 'n', 's (*eens*), 't. Het Nederlands bekleedt in dat opzicht typologisch een speciale plaats onder de West-Europese talen. Het deelt het verschijnsel gedeeltelijk met het Engels en het (Noord-)Frans, dat daarin onder de Romaanse talen geïsoleerd staat. De posities waarin het sjwapartikel in het Nederlands en het Frans kan optreden, zijn te zien in onderstaande tabel:

NL	aanzet	't	'm		'n	's	'k?					'r					
	einde	<i>te</i>	<i>me</i>	<i>ze</i>	<i>de</i>				<i>ge</i>	<i>we</i>	<i>je</i>						
consonanten		t	m	z,ž	d	n	s	k	l	g,ǥ	w	j	r	h	v	p	b
FR	einde	<i>te</i>	<i>me</i>	<i>je</i>	<i>de</i>	<i>ne</i>	<i>se</i>	<i>que</i>	<i>le</i>								
	aanzet																

Beide talen delen in deze grammaticale partikels een voorkeur voor combinaties met apicale en coronale consonanten, wat erop wijst dat gemak van articulatie is nagestreefd. Dat laatste blijkt nog uit het feit dat het sjwapartikel in enclitische verbindingen gemakkelijk wordt geëlideerd (zie verder). De tabel laat ook zien dat het Nederlandse sjwapartikel over meer mogelijke posities beschikt dan het Franse (13 tegenover 9): de Nederlandse sjwa kan zowel op de consonant volgen (*de*, *ge* enz.) als eraan voorafgaan ('t, 's). Het Frans duldt echter geen stemhebbende consonanten of consonantclusters in auslaut (vandaar *contac.tə*, *fil.mə*; zie 3.1) en geen auslautende consonanten voorafgegaan door een sjwa.

De opvallende positie van de sjwa in het Nederlands en het Frans is mogelijk een voorbeeld van een *Sprachbund*- of convergentieverschijnsel, waarbij genetisch niet verwante talen door nabuurschap of symbiose typologische verwantschap gaan vertonen (zie ook 4.2.4; Van Loon, 2005, pp. 56-61). Het Noord-Frans en het Nederlands zijn ongeveer gelijktijdig, in de tiende eeuw onbeklemtoonde vocalen tot sjwa gaan verdoffen (zie 5.3). Ook de strakkere

⁵⁰ De diftong <ui> bevat mogelijk een voorbeeld van een beklemtoonde sjwa. De onorthodoxe fonetische transcriptie als /ɔj/ heeft in elk geval didactische voordelen voor buitenlanders die die lastige diftong onder de knie willen krijgen.

intonatie van de zuidelijke dialecten en het behoud van gekleurde vocalen in pretonische positie (*kalant, koleur, kapot*; zie 4.2.4) zijn mogelijk daaraan toe te schrijven. De overeenkomsten zijn een uitvloeisel van de nauwe contacten tussen beide taalgemeenschappen, die al minstens sinds de Romeinse tijd voortdurend deel hebben uitgemaakt van tweetalige politieke structuren. De scheiding van de Nederlanden omstreeks 1600 heeft in het Zuiden de invloed en de impositie van het Frans nog versterkt.

De meeste sjwapartikels zijn niet erg oud. Hun ouderdom verschilt van woord tot woord. Het bijwoord *er* dateert pas van de zeventiende eeuw (zie 4.1). De verdoeffing van de persoonlijke voornaamwoorden *me, ge, ze, we* komt verrassend genoeg in het Middelnederlands nog niet voor (Van Loey, 1964, pp. 33-34). Geen enkel sjwapartikel is ouder dan het Vroegmiddelnederlands. Dat laatste is af te leiden uit het oudste Nederlandse zinnetje van iets vóór 1100. Alle volledig onbeklemtoonde klinkers worden er zonder uitzondering <a> gespeld: *hebban, olla, uogala, nestas, haggunnan, hinase, enda, unbīdan*. De veralgemeende spelling <a> geeft aan dat de sjwa reeds foneem geworden is. Hij heeft zich echter op dat ogenblik nog geen meester gemaakt van de pronomina, die nog als *hit* (*hinase* < **hit ne sī*) en *wē* werden uitgesproken (Van Loon, 1995; 2014, p. 180). De sjwa in functiewoorden kwam nog niet voor.

Het oudste grammaticale sjwapartikel is wellicht het bepaald lidwoord *de*, dat ontstond uit het aanwijzend voornaamwoord *thē*. Het grafeem <-e> is uiteraard geen voldoende betrouwbaar criterium aangezien het evengoed voor een gespannen voorvocaal kan staan. Vroegmiddelnederlandse lidwoordnamen als *jan de backere, peter de smet* enz., die niet langer verwijzen naar het vermelde beroep en soms ook al erfelijk zijn, bewijzen echter dat het lidwoord in het Vlaams al aan het eind van de dertiende eeuw tot *də* was verdoeft en zijn deiktische kracht had verloren (Van Loon, 1981a, pp. 292-320; Berteloot, 1984). In de andere gewesten greep de verdoeffing pas later plaats. In het zuid-oosten van het taalgebied behield het (mannelijke) lidwoord *der* lang zijn deiktische functie, zoals nog steeds het geval is in het Duits (Van Loon, 2014, pp. 68-70). Ook in Noord-Nederland werd het lidwoord nog lang met aanwijzende functie gebruikt. In Zuid-Holland bleef de uitspraak lang *die*, in Noord-Holland en Oost-Nederland *dee*. Uit 17^e- en 18^e-eeuwse spellingen als *dee*, maar ook *tee* ‘te’, *bee-*, *gee-*, *veer-* voor de prefixen *be-*, *ge-*, *ver-* is op te maken dat de vocaal in die morfemen in Holland nog met palataal timbre werd uitgesproken (Caron, 1952; Nobels e.a., 2011; Van Bree, 2014, p. 197). Een verre naklank daarvan is mogelijk nog te vinden aan het einde van de negentiende eeuw. Jakob Verdam vermeldt omstreeks 1885 in het tweede deel van

het Middelnederlandsch Woordenboek (pag. 90) dat het Middelnederlandse lidwoord nog als *dee* is uit te spreken ‘*gelijk het volk nog heden doet, als het boeken leest of psalmen zingt*’ (Heeroma, 1959-60, p. 191).

Schönfeld (1964, pp. 141, 296) en Heeroma (1959-60, pp. 199-200) hebben opgemerkt dat *he* als enige persoonlijk voornaamwoord niet deelneemt aan de verdoeffing tot sjwa, in tegenstelling tot de overige voornaamwoorden (*mij/mə, gij/gə, jij/jə, wij/wə, zij/zə*). Schönfeld schreef het toe aan ‘fonetische bezwaren’, waarmee hij wellicht doelde op een onvoldoende volume of op het gevaar voor een stamelgeluid /hə/. Heeroma heeft er echter op gewezen dat in de Oost-Nederlandse dialecten /-ə/ wel gebruikelijk is. Het betreft echter een encliticum, geen zelfstandig partikel. Heeroma veronderstelt dat het huidige *heeft-ie*, dat vrij recent is, daaruit als een ‘plusfoneem’ is ontstaan (zie echter 5.3). Een andere dialechteigenaardigheid is dat de Zuid-Nederlandse dialecten de sjwa in de onderwerpspronomena vóór een klinker (of *h-*) elideren (*z’hebben, w’hebben, g’hebt, w’eten* ‘we eten’), terwijl dat in het Noorden niet gebruikelijk is (**j’hebt, *j’eet*).

7. BESLUIT: EEN VERVOLG OP DE FAND?

Met het verschijnen van de laatste grote dialectatlassen (FAND, 1998-2005) lijkt het alsof de Nederlandse dialecten fonologisch definitief zijn beschreven en nu voorgoed als erfgoed mogen worden opgeborgen. Het onderzoek van alleen de sjwa maakt duidelijk dat de dialectfonologie van de bijtonige en onbeklemtoonde lettergrepen nog geheel moet worden geschreven. Het betreft de regionale variatie in de realisatie van de epenthetische sjwa en nog meer van de reductiesjwa. Aanzetten voor de studie van de epenthetische sjwa zijn De Schutter (1975), Stroop (1988), FAND (2005, pp. 384-387), Taeldeman & De Wulf (2010), Reker & Van den Berg (2004). Voor het timbre van de pretonische vocalen zijn er de studies van Stroop (1974) en vooral Kloots (2003 en passim). Het onderzoek van de posttonische vocalen ligt nog grotendeels braak. Hetzelfde geldt voor suprasegmentele verschijnselen als enclitische verbindingen (*w’hebben*; zie hst. 6) en prosodische verschillen (zie 5.2.1-2). Het onderzoek naar dat laatste verschijnsel is geen eenvoudige onderneming. Het vergt nauwkeurige meetapparatuur en een getraind muzikaal gehoor. Het wordt bemoeilijkt door het feit dat de intonatieverschillen tussen de dialecten niet-distinctief zijn. Zelfs in de Limburgse en Rijnlandse dialecten, waar de intonatie wel distinctief is, is dat laatste slechts betrekkelijk laat ingezien (zie daarover Goossens, 2017, pp. 130-139).

Bibliografische verwijzingen

- Basbøll, Hans** (1988). 'Sur l'identité phonologique du schwa français.' In Verluuyten, 1988 (pp. 15-40).
- Berteloot, Amand** (1984). 'Die niederländischen *de*-Namen und die Entwicklung des bestimmten Artikels im Mittelniederländischen. Zu einer Hypothese Jozef van Loons.' *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 51, 356-359.
- Blancquaert, Edgard** (1936). 'Noord- en Zuidnederlandsche schakeeringen in de Beschaafd-Nederlandsche uitspraak.' *Verlagen en Mededelingen KANTL* 1936, 597-612.
- Blancquaert, Edgard & Pée, Willem** (1969). *Praktische uitspraakleer van de Nederlandse taal*. Antwerpen.
- Booij, Geert** (1981). *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Utrecht: Spectrum.
- Booij, Geert** (1981-82). 'Fonologische en fonetische aspecten van klinkerreductie.' *Spektator* 11, 295-301.
- Bourciez, Édouard & Jean** (1967). *Phonétique française*. Parijs: Klincksieck.
- Campbell, Alistair** (1959). *Old English Grammar*. Oxford.
- Caron, Willem** (1952). *De reductievocaal in het verleden: een beschouwing over mededelingen van Lambert ten Kate en Petrus Montanus aangaande de uitspraak van den zwakbeklemtoonden klinker in het Nederlands*. Groningen: Wolters.
- Chomsky, Noam & Halle, Morris** (1968). *The Sound Pattern of English*. New York.
- Cohen, Anthony, C.L. Ebeling, K. Fokkema & A.G.F. van Holk** (1961). *Fonologie van het Nederlands en het Fries*. Den Haag.
- Collier, René & F.G. Droste** (1977). *Fonetiek en Fonologie*. Leuven: Acco.
- Debrabandere, Frans** (2004). 'Voortonige versterking in het West-Vlaams.' In De Caluwe, Johan e.a. (red.). *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal* (pp. 387-390). Gent.
- De Groot, Albert W.** (1962). 'De wetten der fonologie en hun betekenis voor de studie van het Nederlands.' *TNTL* 79, 225-243.
- De Schutter, Georges** (1975). 'De plaats van de /ə/ in een fonologische beschrijving van het Nederlands.' *Leuvense Bijdragen* 64, 173-202.
- De Tollenaere, Félicien** (1964). 'Naar aanleiding van ZOVla. *veulie*.' *TT* 16, 76-81.
- Devos, Magda** (1978). 'Raket, roket, riket, rinket.' *TNTL* 94, 25-66.
- FAND: Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten** (4 dln.). (red. Chris De Wulf, Jan Goossens, Johan Taeldeman en Geert Verleyen). Gent 1998-2005.
- Fudge, Eric** (1975). 'English word stress: an examination of some basic assumptions.' In Goyvaerts, Didier & Pullum, Geoffrey (1975). *Essays on the Sound Pattern of English* (pp. 277-233). Gent.
- Goossens, Jan** (2008). 'Dialectgeografische grondslagen van de Nederlandse taalgeschiedenis.' *HKCTD* 80, 33-258.

- Goossens, Jan** (2017). 'De oorsprong van de Rijnlands-Limburgse tweetonigheid.' *HKCTD* 89, 129-186.
- Haspelmath, Martin, Matthew S. Dryer, David Gil & Bernard Comrie** (2005). *The World Atlas of Language Structures*. Oxford.
- Heeroma, Klaas H.** (1959-1960). 'De *ie* als plus-foneem van de reductievocaal.' *TNTL* 77, 187-202.
- Hinskens, Frans & Van Oostendorp, Marc** 2018. 'Een ongermaans stukje Afrikaanse fonologie: de tonische sjwa.' In T. Colleman, J. De Caluwé e.a., *Woorden om te bewaren. Huldeboek Jacques van Keymeulen* (pp. 583-591). Gent.
- Hoebeke, Marcel** (1968). *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde*. Gent: KANTL.
- Jones, Daniel** (1950). *The Phoneme: Its Nature and Use*. Cambridge: Heffer.
- Kloots, Hanne, De Schutter, Georges, Gillis, Steven, Swerts, Marc** (2002). 'Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands.' *Nederlandse Taalkunde* 7, 97-126.
- Kloots, Hanne, de Schutter, Georges, Gillis, Steven & Swerts, Marc** (2003). 'Klinkervariatie in het Standaardnederlands: Mooment, momment, mement of 'ment.' *Neerlandia* 107, 30-31.
- Kloots, Hanne** (2005). *Vocaalreductie in het Standaardnederlands in Vlaanderen en Nederland* (proefschrift). Antwerpen.
- Kloots, Hanne, Gillis, Steven & Verhoeven, Jo** (2009). 'Merk toch hoe sterk. Sjwa-insertie in gesproken Standaardnederlands.' *Nederlandse Taalkunde* 14, 45-65.
- Kloots, Hanne & Gillis, Steven** (2011). 'Gespannen en ongespannen klinkers aan het syllabe-einde. Een overzicht van 25 jaar Antwerps onderzoek op het terrein.' *Verlagen en Mededelingen KANTL* 121, 129-154.
- Kloots, Hanne, Gillis, Steven, De Maeyer, Sven, Verhoeven, Jo** (2012). 'De duur van de svarabhaktivocaal in het Standaardnederlands.' *TNTL* 128, 3-19.
- Koopmans-van Beinum, F.J.** (1982) 'Akoestische en perceptieve aspecten van klinkercontrastreductie en de rol van de fonologie.' *Spektator* 11, 284-294.
- Kooij, Jan & Van Oostendorp, Marc** (2003). *Fonologie. Uitnodiging tot de klankeer van het Nederlands*. Amsterdam: AUP.
- Kyes, Robert** (1983). *Dictionary of the Old Low and Central Franconian Psalms and Glosses*. Tübingen: Niemeyer.
- Lass, Roger** (1990). 'How to do things with junk: exaptation in language evolution.' *Journal of Linguistics* 26, 79-102.
- Lehiste, Ilse** (1970). *Suprasegmentals*. Cambridge (Mass.).
- Lievrouw-Coopman, Lodewijk** 1950-55. *Gents Woordenboek* (2 dln.). Gent.
- MAND: Morfologische Atlas van de Nederlandse dialecten II: Kaarten** (red. van Oostendorp, Marc; van den Berg, Boudewijn; van Reenen, Piet; Goeman, Ton; Koornwinder, Oele, Van Reenen, Anke). Amsterdam 2008.

- Martin, Willy** (1968). 'De verdoffing van gedekte en ongedekte e in niet-hoofdonige positie bij Romaanse leenwoorden in het Nederlands.' *Nieuwe Taalgids* 56, 162-181.
- Matthews, Peter H.** (1991). *Morphology*. Cambridge.
- Mayer, Hartwig** (1980). 'Altniederfränkische Orosiusglossen aus Corbie.' *Seminar. A Journal of Germanic Studies* 16, 203-207.
- Mitchell, Bruce** (1985). *Old English Syntax* (2 dln.). Oxford.
- Moormann, Julianus G.M.** (1932-1934). *De geheimtalen* (2 dln.). Zutphen. <dbnl.org/tekst/moor>.
- Morcinec, Norbert** (1963). 'De plaats van de reductievocaal in het Nederlandse foneemstelsel.' *Nieuwe Taalgids* 56, 223-224.
- Morin, Yves-Charles** (1988). 'L'ajustement du schwa en syllabe fermée dans la phonologie du français.' In Verluut, 1988 (pp. 133-189).
- Nijen Twilhaar, Jan** (1990). *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse dialecten*. Amsterdam.
- Nobels, Judith, Simons, Tanja & Van der Wal, Marijke** (2011). 'De reductievocaal in zeventiende- en achttiende-eeuwse sailing letters.' *Nederlandse taalkunde* 16, 103-119.
- Noske, Roland** (1988). 'La syllabification et les règles de changement de syllabe en français.' In Verluut, 1988 (pp. 43-87).
- Paardekooper, Piet** (1949). 'De foneemwaarde van de svarabhaktivokaal.' *Nieuwe Taalgids* 42, 74-84.
- Paardekooper, Piet** (1978). *ABN-Uitspraakgids*. Antwerpen.
- Pauwels, Jan-Louis** (1958). *Het dialect van Aarschot* (2 dln.). Brussel.
- Pauwels, Jan-Louis** (1965). *Verzamelde Opstellen*. Assen.
- Pée, Willem** (1936-1938). *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva* (2 dln.). Gent.
- Pilch, Herbert** (1964). *Phonemtheorie*. Basel-New York: Karger.
- PLAND**: *Plantennamen in de Nederlandse Dialecten* (red. Brok, Har & Kruijsen, Joep. Amsterdam 2006).
- Reker, Siemon & Van den Berg, Boudewijn** (2004). 'De sjwa in zwakke context – registreren en registeren voor RND en FAND.' In De Caluwe e.a. (red.). *Johan Taeldeman. Schatbewaarder van de taal* (pp. 711-735). Gent.
- RND**: *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Red. Blancquaert, Edgard & Pée, Willem (16 dln.). Antwerpen-Malle 1925-1982.
- Roelands, Karel** (1959). 'Voortonige versterking.' *Taal en Tongval* 11, 230-236.
- Sanders, Willy** (1971). (*Expositio*) *Willerammi Eberspergensis Abbatis* (mit Glossar). München: Wilhelm Fink.

- Schönfeld, Moritz & Van Loey, Adolphe** (1964). *Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen: Thieme.
- Stevens, André** (1978). 'Structuur en historische ondergrond van het Haspengouwse taallandschap.' *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 9. Hasselt.
- Strang, Barbara** (1970). *A History of English*. London: Methuen.
- Stroop, Jan** (1974). 'Iets over de uitspraak van de protonische vokaal in Romaanse leenwoorden.' *Nieuwe Taalgids* 67, 314-330.
- Stroop, Jan** (1988). 'Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands.' *TNT* 104, 52-69.
- Taeldeman, Johan** (1978). *De vokaalstructuur van de Oostvlaamse dialecten. Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie*. Amsterdam.
- Taeldeman, Johan** (1985). *De klankstructuur van het Gentse dialect*. Gent.
- Taeldeman, Johan & De Wulf, Chris** (2010). 'Niet-suffigale eind-sjwa's in de Vlaamse dialecten.' In Decaluwe, Johan & Jacques Van Keymeulen (red.). *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent* (pp. 591-611). Gent.
- Taeldeman, Johan** (2013). 'The southwestern dialect area.' In Hinskens, Frans 2013. *Language and Space 3: Dutch* (pp. 150-173). Berlijn – New York.
- Taeldeman, Johan** (2016). 'Onbeklentoond *-ie(s)* in plaats van *-ən(s)* in enkele Zuid-Vlaamse dialecten.' *Verslagen & Mededelingen van de KANTL* 126, 301-315.
- Tranel, Bernard** (1988). 'À propos de l'ajustement de *e* en français.' In Verluyten, 1988 (pp. 89-131).
- Trommelen, Mieke** (1984). *The Syllable in Dutch*. Dordrecht.
- Van Bergem, Dick** (1995). *Acoustic and lexical vowel reduction*. Amsterdam.
- Van Bree, Cor** (2014). *Historische grammatica van het Nederlands* (2^e uitgave, eigen beheer). Leiden.
- Van Coetsem, Frans** (1953). 'De anorganische *r* in *stermijn*, *stramijn*.' *Nieuwe Taalgids* 46, 334-337.
- Van Coetsem, Frans** (2000). *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*. Heidelberg: Carl Winter.
- Van Dantzig, Branco** (1932). 'Das Svarabhakti-Phänomen in der niederländischen Sprache.' *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale* VII (pp. 52-63).
- Van den Berg, Berend** (1958). 'De svarabhaktivokaal als dialektcriterium.' In *Album Edgar Blancquaert* (pp. 175-178). Tongeren.
- Van den Berg, Berend** (1972). *Foniek van het Nederlands*⁶. Den Haag: Van Goor.
- Van den Berg, Boudewijn**. Zie Reker.

- Van de Velde, Freek** (2018). 'Iterated Exaptation.' In Booij, Geert (ed.). *The Construction of Words. Advances in Construction Morphology* (pp. 519 – 544). Dordrecht: Springer.
- Van Ginneken, Jacobus** 1934-35. 'Taalkaart: Erwt.' *Onze Taaltuin* 3, 30-31.
- Van Loey, Adolphe** (1964-1965). *Middel nederlandse spraakkunst* (2 dln.). Groningen-Antwerpen.
- Van Loon, Jozef** (1980). 'Morfeemgeografie van de Nederlandse herkomstnamen.' *Naamkunde* 12. Ook <www.dbnl.org/tekst/loon006morf01>
- Van Loon, Jozef** (1981a). *Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenames*. Kortemark-Handzame: Familia & Patria.
- Van Loon, Jozef** (1981b). 'De betekenis van toponymische samenstellingen.' *Naamkunde* 13, 131-187.
- Van Loon, Jozef** (1995). 'Een Laatoudnederlands sjibbolet.' *Taal en Tongval* (Themanummer 8), 67-90.
- Van Loon, Jozef** (1996). 'Familiennamengeographie und -morphologie.' In: E. Eichler e.a. (red.). *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* (pp. 1153-1163). Berlijn/New York: De Gruyter.
- Van Loon, Jozef** (2005). *Principles of Historical Morphology*. Heidelberg: Carl Winter.
- Van Loon, Jozef** (2014). *Historische Fonologie van het Nederlands*. Antwerpen.
- Van Loon, Jozef** (2017). *Lo, Donk, Horst. Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen*. Gent.
- Van Loon, Jozef** (2019). 'De riviernaam Rupel en het toponiem Rupelmonde.' *HKCTD* 91 (te versch.).
- Van Oostendorp, Marc** (1995). *Vowel Quality and Phonological Projection*. Tilburg.
- Van Oostendorp, Marc** (1997). 'Enkele eigenschappen van de Nederlandse sjwa.' *Nederlandse Taalkunde* 2, 3-13.
- Van Oostendorp, Marc** (2000). *Phonological Projection. A Theory of Schwa in Optimality Theory*. Berlijn: Mouton-de Gruyter.
- Van Oostendorp, Marc**. Zie ook Kooij.
- Van Wijk, Nicolaas** (1939). *Phonologie. een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap*. Leiden.
- Verluyten, Sylvain Paul** (1988). *La phonologie du schwa français*. Amsterdam-Philadelphia: Benjamins.
- VG: Debrabandere, Frans, Devos, Magda e.a.** (2010). *De Vlaamse Gemeentena-men*. Leuven.
- VMNW: Vroegmiddelnederlands Woordenboek** (4 dln.). Leiden (2000). <<http://vnmw.inl.nl/search/>>.
- Viellard, Jeanne** (1927). *Le latin des diplômes mérovingiens*. Parijs.

- Visser, W.** (1997). *The Syllable in Frisian*. Amsterdam.
- Weijnen, Antoon** (1966). *Nederlandse dialectkunde*. Assen: Van Gorcum.
- Wilmanns, Wilhelm** (1899). *Deutsche Grammatik II: Wortbildung*. Straatsburg.
- Wrenn, Charles** (1957). *An Old English Grammar*. Londen: Methuen.
- Zwaardemaker, Hendrik & Eijkman, Leonard** (1928). *Leerboek der Phonetiek*. Haarlem.

De svarabhaktivocaal in de Nederlandse en Friese dialecten

Georges De Schutter, Universiteit Antwerpen en KANTL

Samenvatting

Epenthetische sjwa kan in variëteiten van het Nederlands in bepaalde fonologische omgevingen structureel (afdwingbaar) geworden zijn (bv. in *tafel*, *donder*), maar in andere een variabele status hebben (bv. in *help(en)*, *warm(e)*). Op basis van het materiaal verzameld in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND)* wordt gezocht naar structurele factoren die de keuze tussen vormen met en zonder svarabhaktivocaal in de Nederlands en Friese dialecten sturen. Die factoren zijn van fonologisch-structurele aard (de bouw van het consonantische eindcluster van het morfeem) en worden mede bepaald door de morfologische structuur van het woord (een- tweelettergrepig). Bovendien biedt het enquêtemateriaal ook de gelegenheid om een taalgebruiksgegeven aan een onderzoek te onderwerpen: de rol van woordklemtoon en zinsaccentuering bij de keuze tussen vormen met en zonder sjwa. De frequentie van sjwa-insertie blijkt in alle taalvariëteiten (dialecten zowel als algemenere taalvormen) omgekeerd evenredig met klemtoon of accent op het grondwoord.

Abstract

Epenthetic schwa has, in the course of history, acquired a fixed structural position in a large number of specific structural contexts (e.g. in *tafel* <table>, *donder* <thunder>), but may have a variable status in a number of other contexts (e.g. *help(en)* <helpVstem/inf>, *warm(e)* <warmAstem/inflected form>). On the basis of data from the *Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND)* we look for structural factors that influence the choice between forms with and without svarabhakti in Dutch and Frisian dialects of the Netherlands, Belgium and north-west France. Such factors depend on structural phonological properties: the composition of the lexical morpheme's consonant end cluster (e.g. /rm/ in *warm(e)* <warm> or /lp/ in *help(en)* <help>) and the morphological structure of the word (mono- or disyllabic). The data also allow to investigate a language usage factor: the role of word and clause accent in the choice between forms with and without schwa. The frequency of schwa insertion appears to be inversely proportional to the intensity of accentuation.

e-mail
gdeschutter@
kantl.be

1. INLEIDING

1.1. DE SVARABHAKTIVOCAAL ALS FONETISCH HULPSTUKJE

De svarabhaktivocaal is een niet per se historisch gemotiveerde klank die zich ontwikkelt of in stand houdt met het louter fonetische doel om consonantclusters (makkelijk) realiseerbaar te maken / te houden. Die omschrijving suggereert meteen dat zo'n vocaal zelden of nooit 'klankwettig', of fonologisch afdwingbaar is. Voorbeelden van de svarabhaktivocaal zijn in de historische grammatica van diverse talen in overvloed te vinden.¹ Op basis van de Oudgermaanse stam *fugl(-s)* zijn in de hedendaagse Continentaal-Germaanse talen woorden met een 'parasitaire' vocaal ontstaan: Duits *Vogel*, Nederlands *vogel*. Het Engels daarentegen heeft *fowl*; dat daarbij de overgang van <g> tot <w> mogelijk een rol gespeeld heeft, is in deze context zonder belang: die overgang kan een verklaring zijn voor het ontbreken van sjwa, maar kan net zo goed zelf het gevolg zijn van het feit dat zich in het Engels geen sjwa ontwikkeld had in het cluster. In de meeste gevallen verschijnt de svarabhaktivocaal in de vorm van de niet-gespecificeerde 'doffe' sjwa, die als klank geen plaats heeft in het fonologische systeem van de dragende taal. De evolutie in 'moeilijke' clusters kan natuurlijk ook anders verlopen, denken we maar aan woorden als Engels *swallow*, Nederlands *zwaluw* (tegenover Duits *Schwalbe* zonder vocaal tussen /l/ en de volgende consonant): zowel in het Engels als in het Nederlands heeft de klank die zich tussen de leden van het niet-vocalische cluster genesteld heeft (resp. [ɔ] en [y]) een zelfstandige status in het fonologische systeem.²

De pas gepresenteerde voorbeelden illustreren dat talen verschillende wegen kunnen inslaan: de svarabhaktivocaal kan structureel aan- of afwezig zijn,³ maar er is ook nog een derde weg: dat hij facultatief realiseerbaar is. Die derde weg is in het Nederlands van oudsher geattesteerd in woorden waarvan

¹ Ik verwijs naar Van Loon (2018 [2019]) in deze aflevering.

² Dat hoeft natuurlijk nog niet te betekenen dat de vocaal op deze specifieke plaats ook distinctieve waarde heeft. Noch in het Engels noch in het Nederlands is dat in woorden zoals *follow* – *swallow* resp. *zwaluw* – *peluw* het geval. Qua fonologische status is er dus niets veranderd met de overgang van 'neutrale' naar 'specifieke' articulatie.

³ In talen waar de vocaal structureel aanwezig is (bv het Nederlands met woorden als *somber*, *tafel* of het Engels met *over*, *table* rijst de vraag wat de status van de klank is. Er zijn tegengestelde meningen: De Schutter (1973) verdedigt de stelling dat in het Nederlands de sjwa (en ook eventueel daaruit ontwikkelde vocalen zoals /y/ in *schaduw*) uitsluitend een oppervlakte-element vormt. Voor Van Oostendorp (2000) is het (bv. ook in *tafel*) een van de verschijningsvormen van de 'vaste' sjwa, en heeft de klank fonologische status. Op die problematiek ga ik hier niet in, de bijdrage is uitsluitend gewijd aan facultatieve realisaties.

de stam eindigt op een consonantcluster waarvan de leden op enige manier niet- of minder compatibele fonetische kenmerken vertonen. Bekende voorbeelden daarvan zijn stammen als *werk*, *welk*, *werp* en *welp*: de combinatie van een (onderliggend) alveolare liquida en een heterorganische obstruent (resp. velair en labiaal) bevordert het invoegen van de onbestemde ‘doffe’ vocaal sjwa, maar dringt die geenszins op. Te verwachten is dan dat in een geografisch gediversifieerd landschap nogal wat verschillen aan de oppervlakte komen: dialecten kunnen heel verschillende keuzes maken: consequent + of –, of een mix van beide mogelijkheden (met als bepalende factoren eventueel nog de macrostructuur van het woord waarin het cluster opereert, het ritme van de syntactische eenheid waarin het voorkomt, metrische structuren, enz.). Ook homorganische clusters kunnen voor ‘moeilijkheden’ zorgen. Dat is met name zo als twee liquidae op elkaar stoten, zoals het geval is met *ker(e)l* resp. *kel((d)e)r*. In die gevallen is de articulatiewijze zo verschillend dat in veel dialecten insertie van sjwa absoluut noodzakelijk is.⁴ Als daarbij [- obstr.] voorafgaat aan [+ obstr.] is insertie van sjwa voldoende voor het gemak van de articulatie. In het omgekeerde geval is in de meeste Nederlandse dialecten, in tegenstelling met de Duitse (cf. het woord *Keller*) bijkomend ook nog eens insertie van [d] noodzakelijk.

In deze tekst wordt gefocust op (facultatieve) insertie van sjwa in heterorganische consonantclusters, in de praktijk dus [r/l + niet-alveolare obstruent of na-saal]. Er wordt gezocht naar distributiepatronen in de Nederlandse en Friese dialecten, en naar factoren die de keuze tussen oppervlaktevormen met en zonder realisatie beïnvloeden.

1.2. DE SVARABHAKTIVOCAAL IN DE NEDERLANDSE EN FRIESE DIALECTEN

Systematisch materiaal voor zo’n studie is te vinden in twee belangrijke materiaalverzamelingen: die van de RND, bijeengebracht door en verschenen onder redactie van Edgard Blancquaert, Willem Pée en V. Frits Vanacker in de jaren 1925-1970, en die van het GTRP-project van Ton Goeman en Johan Taeldeman, later gecoördineerd door Van Reenen, verzameld in het laatste decennium van de twintigste eeuw. Dat die twee verzamelingen als basis voor

⁴ Niet alle regionale talen hebben verplichte insertie van sjwa; met name de zuidoostelijke (Limburgse dialecten) hebben die insertie waarschijnlijk nooit gekend, maar daar is meestal gekozen voor reductie van het eindcluster om de uitspraakmoeilijkheid te vermijden, cf. De Schutter & Taeldeman (1994).

het onderzoek genoemd worden kan in verband gebracht worden met mogelijke verschuivingen: hoewel er maar een paar decennia tussen beide verzamelingen liggen, is die mogelijkheid meer dan realistisch, vooral dan in de volkstalen van Nederland; ik verwijs hierbij naar de soms onverwachte resultaten voor gegevens in de Randstad gerapporteerd in Kloots e.a. (2002, *passim*).⁵ Die betreffen weliswaar de bovenregionale taal, maar de factor die telkens weer ter (mogelijke) verklaring wordt aangevoerd, is de ‘nieuwe’ realisatie van de liquidae in het taalgebruik, die zich meer dan waarschijnlijk het eerste in de alledaagse volkstaal ontwikkeld heeft. Het is dus zeker te verwachten dat het GTRP-materiaal systematische afwijkingen vertoont t.o.v. dat van de RND. De materiaalverzamelingen verschillen ook vrij fundamenteel in meer dan een opzicht.

Allereerst: het RND-materiaal is in structureel opzicht weinig consistent: er zijn vrij grote lacunes in de fonologische constellaties die gerepresenteerd zijn, en lang niet alle voorgestelde woorden komen in het hele Nederlandse taalgebied voor (sommige hebben ook verschillende betekenissen naargelang van de regio, wat uiteraard voor moeilijkheden zorgt in een verzameling op basis van concrete zinnen). Positief bij het RND-materiaal is natuurlijk wel dat het opnamenet in de meeste gebieden erg dicht is. En zeker niet te verwaarlozen: dat de items meestal in een zin opgevraagd worden, laat in principe ruimte voor onderzoek van de invloed van accent- en ritmepatronen.

Het grote voordeel van het GTRP-materiaal is dat over de samenstelling van de vragenlijst uitvoerig is nagedacht en onder vakgenoten gediscussieerd (cf. vooral Goeman & Taeldeman, 1996). Structurele tekorten zijn zeldzaam en betreffen als ze er toch zijn, meestal vrij marginale delen van het grammaticale systeem.⁶ Het opnamenet is, zoals gezegd, veel wijdmaziger dan dat van de RND, maar er zijn relatief weinig nulmeldingen, waardoor de belangrijke distributiepatronen meestal meer dan behoorlijk te voorschijn komen. Aan de andere kant is het denkbaar dat bij het nazeggen van woorden in isolatie de neiging groot is om afwijkingen in het regionale dialect t.o.v. de standaardtaal uit te vergroten. En evenzeer mogelijk is dat bij gebrek aan een context de standaardtaalvorm prominent in het taalbewustzijn geprojecteerd wordt. Voor de hier te bespreken problematiek is zeker niet eenduidig te voorspellen in

⁵ Belangrijk in dit verband is natuurlijk ook Van de Velde (1996), die als eerste de veranderingspatronen in de articulatie van liquidae systematisch bestudeerd heeft. Het resultaat van zijn bevindingen wordt gereflecteerd in het GTRP-dialectmateriaal, cf. ook verder.

⁶ De ernstigste lacune die mij bekend is betreft de imperatief van werkwoorden.

welke zin de mogelijk beïnvloeding door de standaardtaal überhaupt gewerkt zou kunnen hebben.

De twee materiaalverzamelingen zijn dus in zoveel punten verschillend dat de confrontatie van de gegevens, hoe verrijkend die ook belooft te zijn, pas zinvol wordt als ze in eerste instantie elk apart bevestigd zijn. Om verschillende redenen zal ik me in deze bijdrage beperken tot wat de RND ons kan leren. Ik hoop binnenkort ook het GTRP-materiaal aan bod te laten komen. Voor een selectie in het buitengewoon veelzijdige materiaal zal de ervaring met de RND-gegevens daarbij als leidraad kunnen dienen.

1.3. HET CONCEPT VAN DEZE STUDIE

§ 2 begint met een beschrijving van het materiaal verzameld in de RND (2.1) en valt uiteen in een louter beschrijvende afdeling 2.1.1, waarna 2.1.2 in 8 subhoofdstukken een bondig overzicht geeft van de geografische distributie van vormen met en zonder sjwa-insertie. Een samenvattend overzicht van relevante feiten uit die commentaardelen volgt in 2.1.3. 2.2 focust op regionale verschillen in de distributie; het zal mogelijk blijken negen verschillende regio's af te bakenen. In § 2.3 volgt nog een summierere behandeling van een fenomeen dat als een 'alternatief' voor sjwa-insertie kan gelden: de reductie van het eindconsonantcluster, waardoor uiteraard de fonetische basis voor insertie van de svarabhaktivocaal verdwijnt; de behandeling is louter auxiliair, in die zin dat ze een verklaring biedt voor bepaalde afwijkingen in het opgevoerde cijfermateriaal.

§ 3 wordt gewijd aan structurele fonologische eigenschappen van woordvormen, die een rol spelen bij het bepalen van het relatieve gemak waarmee sjwa ingelast wordt. Daarbij zal zowel de syllabestructuur (mono- tegenover disyllabische vormen) als de aard van het eindcluster van het stammorfeem een bepalende rol blijken te spelen. Niet onverwacht zal blijken dat het RND-materiaal weliswaar een basis voor dit onderzoek kan bieden, maar voor de precieze afbakening van factoren te weinig consistent is.

In § 4 probeer ik de problematiek open te trekken door ook aandacht te vragen voor eigenschappen op het niveau van het taalgebruik: oppervlakkige fonologische kenmerken (vooral i.v.m. klemtoon en zinsaccent) die te maken hebben met emfase in de syntactische of morfologische eenheid. Na het algemeen-inleidende 4.1 schetsen 4.2 en 4.3 een beeld van de distributie van +/- svarabhaktivormen bij items die meer dan één keer in het materiaal verschijnen, met name de morfemen *helft* en *melk*. Op basis van de hypothesen die uit

dat onderzoek voortvloeien wordt in 4.4 een belangrijke oppositie uit de bestaande literatuur opnieuw bekeken: die tussen eenlettergrepig *werk* en meerlettergrepig *werken*.

§ 5 ten slotte brengt een synopsis van alle hypothesen die de analyses op basis van het RND-materiaal hebben opgeleverd, en vooral een aantal suggesties voor verfijning – voor sommige aspecten ook wezenlijke complementering – van het onderzoek.

2. HET MATERIAAL VAN DE RND VOOR DE CLUSTERS VAN LIQUIDA + HETERORGANISCHE OBSTRUENT OF NASAAL (L+K/N)

2.1. VOORSTELLING VAN HET MATERIAAL

2.1.1. De materiaalverzameling

We hebben systematische gegevens voor 9 woordvormen,⁷ waarvan het eerste hier voor te stellen woord (*melk*) niet minder dan vier keer in de enquête voorkomt: tweemaal als simplex (nr. 40 ‘*ze is de helft van d’r melk kwijt*’ en nr. 127 ‘*De melk spuit uit de uier van de koe*’) en als eerste resp. tweede deel van een samenstelling (resp. *melk-boer* in nr. 99 ‘*de melkboer heeft een grote ronde*’ en *karne-/boter-melk* in nr. 100 ‘*die karnemelk is dun en zuur, ...*’). Dit biedt ons de mogelijkheid om na te gaan of de sterkte van de accentuering een rol speelt bij het al dan niet insereren van *sjwa* in het eindcluster. Aan dit aspect wijd ik in punt 4.3 een paar beschouwingen. Voorlopig nemen wij de vier voorkomens bij elkaar.

Ook twee keer gerepresenteerd is *helft* (zn.) in nr. 40 ‘*ze is de helft van d’r melk kwijt*’ en nr. 44 ‘*wij moeten daar de helft van hebben, ...*’⁸. In beide gevallen is ‘de helft’ het kerngegeven van een NP die als DO in de zin fungeert. Verschillen in prominentie en/of accentuering liggen dan ook niet voor de hand. Reden genoeg natuurlijk om ook deze gegevens, althans bij de algemene presentatie in 2.2, bij elkaar te nemen.

⁷ Enkelvoudsvormen en meervoudsvormen in ww.- en zn.-paradigmata en verbogen en onverbogen vormen van het adjectief gelden als verschillende woordvormen.

⁸ In het tweede deel van de nevenschikking kan nog eens *helft* voorkomen, maar over het algemeen wordt die herhaling door de respondenten vermeden. Ik houd in wat volgt alleen rekening met de eerste realisatie.

De overige in de RND onderzochte woorden zijn:

- ♦ *Help(t)* (imperatief van ww.) in nr. 45 ‘*help eens dat bed op (te) tillen – help eens om dat bed op te tillen*’. In het noorden van het taalgebied wordt consequent de vorm zonder /t/ gebruikt, in het zuiden alterneren vormen met en zonder /t/ (cf. De Schutter, 1997). Aangezien /t/ als ww.-uitgang daar waar hij verschijnt vrij bij elke stam toegevoegd kan worden, nemen wij aan dat het al dan niet verschijnen ervan geen invloed heeft op de realisatie van het cluster /lp/. Het complement (volledige (om) te-zin of verhoogde infinitief) heeft meer dan waarschijnlijk geen invloed op de realisatie. Dit lemma is speciaal in die zin dat het, afgezien van het stopwoord *eens* het enige referentiële element is van de hoofdzin, en dus ook de zwaarst mogelijke nadruk in de zin krijgt. Een complicerende factor voor het onderzoek, waar ik in deze algemeen verkennende studie echter niet nader op kan ingaan, is precies het optreden van het partikel *eens* ([əs/ɪs]; als de vorm *help* onmiddellijk gevolgd wordt door dit woord bestaat het gevaar dat fonetisch /p/ bij de sjwa gaat aanleunen, zodat de facto een tweelettergrepige complexe vorm ontstaat; daardoor kan dan ook insertie van svarabhaktivocaal minder voor de hand gaan liggen, cf. § 3.⁹
- ♦ *Werk* (zn.) in nr. 4 ‘*spitten is lastig / zwaar werk*’ wordt hier voorlopig buiten beschouwing gelaten. Dat is niet omdat het RND-materiaal voor dit woord al vrij uitvoerig ter sprake is gekomen in de dialectologische literatuur, maar wel omdat het in een belangrijk opzicht als een buitenbeentje kan gelden. Ik verwijs hiervoor naar 4.4.
- ♦ *Sterk* (bn.) predicatief gebruikt in nr. 43 ‘... *omdat-ie sterk is*’; ook hier mogen wij geredelijk aannemen dat het adjectief, als enig focuselement in de bijzin, een sterk accent draagt. En hier geldt ook weer dat de eindconsonant met de vocaal van *is* als een syllabe apart gaat gelden, cf. boven bij *help(t)*.
- ♦ *Helpen/geholpen* in nr. 38 ‘*ze heeft hem zijn geld helpen opmaken / geholpen (om) zijn geld op te maken*’. De eerste versie (de oorspronkelijk door Blancquaert voorgestelde) heeft het ww. in de functie van hulpwerkwoord; als zodanig behoort het tot de werkwoordelijke constituent in focus, hoewel het daarbinnen zeker niet de hoofdklemtoon krijgt. De tweede versie voert *geholpen* als sterk beklemtoond element op. In wat

⁹ Deze factor speelt natuurlijk niet als een vorm met /t/ verschijnt. Hoe de eind-/p/ t.o.v. de volgende vocaal reageert is in het RND-materiaal niet na te gaan.

volgt wordt niet systematisch met dit verschil rekening gehouden, maar het potentiële verschil in de realisaties (lichtere tegenover sterke klemtoon) zou bij de keuze tussen + en – svarabhaktivocaal toch wel een rol gespeeld kunnen hebben, zie 2.2.5.

- ◆ *Werken* (hoofddw.) in zin 32 ‘*hij kan niet gaan werken, omdat ...*’. In de kernzin is het de enige echte focusconstituent; die draagt dus ook het sterkste zinsaccent.
- ◆ *Bergen* (meervoudig zn.) in nr. 104 ‘*In Italië zijn er bergen die vuur spuwen*’. *Bergen* draagt als kern van de subjects-NP van een presentatieve constructie een redelijk zwaar zinsaccent, binnen de hoofdzin zonder twijfel het zwaarste.
- ◆ *Warme* (bn) in nr. 68 ‘*het is een warme dag geweest en ...*’. In deze variant staat het woord duidelijk in focus, en krijgt het dus ook het volle zinsaccent op zich. Dat is ook het geval bij de frequent opgegeven variant ‘*het is warm(e) geweest vandaag*’; die laatste realisaties heb ik, vanwege het belang van de oppositie een-/ tweelettergrepigheid niet mee opgenomen, tenzij dan in de dialecten waar in predicatief of bijwoordelijk gebruik *warme* verschijnt (met name de ‘Vlaamse’). Zowel in attributief als in predicatief gebruik wordt *warme* in de respons vaak vervangen door *heet/hete*. Als daarbij dan na de zin zelf geen aparte melding wordt gemaakt van de vorm *warme* (wat geregeld toch wel gebeurt), krijgen we dus een nulnotering. Die substituties zijn over zowat het hele Nederlands-Friese taalgebied verspreid; het effect van de aanpassing is dan ook grotendeels alleen absoluut-kwantitatief van aard: in zowat het hele taalgebied zijn er wat minder attestaties.
- ◆ *Beschermen* in nr. 41 ‘*De man moet zijn vrouw beschermen*’ is onder de voorgestelde woorden het zwakke broertje gebleken. In alle regio’s wordt het vaak door andere woorden en uitdrukkingen vervangen (bv. *zorgen voor*, *opkomen voor*, *protegeren*, enz.). Waar het wel opgegeven wordt volgt vaak nog een opmerking zoals ‘zeldzaam, weinig gebruikt, liever vervangen door ...’, waaruit blijkt dat er nogal wat twijfels zijn over de dialectstatus van het woord. De twee aspecten (aanzienlijke reductie in het aantal genoteerde gevallen, en twijfel i.v.m. de status van het woord) maken de gegevens niet geschikt voor directe integratie met die van de overige woorden. Ze worden dan ook in eerste instantie buiten het onderzoek gehouden, al zal blijken dat ze toch nog wel een functie kunnen hebben bij de interpretatie van de betrouwbaarder gegevens, cf. 2.1.3).

Samenvattend kunnen wij zeggen dat alle gepresenteerde woorden ten minste in potentie een (vrij) sterk zinsaccent dragen.¹⁰

2.2. DE GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN VORMEN BIJ DE GESELECTEERDE ITEMS

Alle woorden, behalve *beschermen*, treffen wij in meer dan driekwart van de opnames aan. In totaal levert dat 20.197 realisaties op:¹¹ 13.293 voor de vier fonologisch monosyllabische vormen (die in totaal dus acht keer voorkomen), en 6904 voor de vier tweelettergrepige (vier voorkomens).¹² Die twee formele categorieën worden in wat volgt grotendeels apart behandeld. Dat is ook principieel als volgt te verantwoorden: bij een tweelettergrepige vorm als bv. *werken* moet één element van het cluster tot de eerste syllabe gerekend worden, het andere tot de tweede; er is m.a.w. bij dat laatste geen ‘directe aansluiting’ tussen de leden van het consonantcluster. Bij eenlettergrepige vormen (bv. *werk*) is die directe fonologische aansluiting er natuurlijk wel. Aangezien insertie van de svarabhaktivocaal ten minste gedeeltelijk aan moeilijkheden bij de opeenvolging van sterk verschillende articulaties te wijten zal zijn, is het logisch om de sjwa méér in eenlettergrepige woorden te verwachten dan in tweelettergrepige. Die theoretische stelling wordt ook ten volle door het RND-materiaal bevestigd: de svarabhaktivocaal komt globaal vaker voor in alle eenlettergrepige woorden dan in welk tweelettergrepig woord ook, cf. verder 3.1.

In de volgende secties (2.2.1 tot 2.2.8) bespreek ik één voor één de verspreiding van vormen mét en zonder svarabhaktivocaal voor de volgende woorden: *melk*, *help(t)*, *helpf*, *sterk*, *helpen*, *werken*, *bergen* en *warme*.¹³ Ik neem

¹⁰ Zoals gezegd; bij *helpen/geholpen* geldt dat alleen voor de tweede vorm. Het is niet a priori uitgesloten dat dit een eventueel afwijkend realisatiepatroon van dat item mede zou kunnen verklaren, cf. 2.2, tabel 1: in de meeste regio's is het aandeel van de +vormen bij dit woord aanzienlijk hoger dan bij de overige tweelettergrepige woorden, afgezien dan van *warme*, dat als combinatie met nasaal een speciale plaats lijkt in te nemen, cf. 3.2.

¹¹ Als in alle enquêtes alle gewenste woordvormen voorgekomen waren, hadden wij minimaal 23.100 ‘hits’ moeten krijgen; potentieel zelfs meer, omdat beide mogelijke vormen genoteerd kunnen zijn (dat gebeurt inderdaad ook in een weliswaar erg beperkt aantal gevallen).

¹² Bij de eenlettergrepige is het aantal genoteerde vormen relatief beduidend kleiner dan bij de tweelettergrepige. Dat heeft vooral van doen met het feit dat in *helpf* (dat dus twee keer opgevraagd is) zowel in het noorden als in het zuidwesten heel vaak een reductie tot *helt* heeft plaatsgehad. Die opgaves zijn buiten beschouwing gelaten, omdat ze geen relevant cluster meer bevatten; toch is tegen deze beslissing ook wel wat in te brengen: reductie van dit type valt enkel te verwachten in dialecten die normaal geen svarabhaktivocaal kennen.

¹³ Voor elk van de bestudeerde woorden heb ik een schetskaartje getekend, dat ook als basis voor de bespreking gediend heeft; de kaartjes lijken mij niet essentieel voor een goed begrip, en worden hier dan ook niet gereproduceerd.

de spreiding bij *melk* als een soort referentiegegeven voor de interpretatie van alle andere; die worden trouwens ook telkens met andere vergeleken als dat zinvol is.

2.2.1. *Melk*

Er is een sterke oppositie tussen gebieden waar zelden of nooit wat anders optreedt dan insertie van *sjwa*, en andere waar dat fenomeen vrijwel volledig ontbreekt. Gebieden waar de twee mogelijkheden frequent gerealiseerd worden zijn zeldzaam en bovendien bijna steeds erg beperkt in omvang.

- ♦ De svarabhaktivocaal ontbreekt (vrijwel) volledig in het uiterste noorden: Friesland behalve de Stellingwerven, Groningen en het noorden van Drenthe. Ook het zuidwesten (Frans- en West-Vlaanderen en het grootste deel van Oost-Vlaanderen) levert nauwelijks gevallen met *sjwa*-insertie op. Wat Oost-Vlaanderen betreft zijn *+vormen* relatief frequenter in het noorden en vooral het noordoosten (het Land van Waas), cf. verderop.
- ♦ Tussen de twee pas beschreven arealen in ligt het hele centrum van het Nederlandse taalgebied, waar *sjwa*-insertie de regel uitmaakt: Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, het westen van Overijssel en Gelderland, Noord-Brabant, Antwerpen en het grootste deel van de twee provincies Limburg. Heel occasioneel komen *sjwa*-loze vormen in dat hele gebied voor.
- ♦ Overwegend *+vormen* wisselen vrij frequent met *sjwa*-loze vormen af in het hele gebied ten oosten van de IJssel (Drenthe, Overijssel en oostelijk Gelderland) en verder in delen van Limburg (vooral het oosten, Nederlands Limburg dus) en in Zuid-Brabant.
- ♦ Echte menggebieden zijn er ook. Tussen het grote centrale gebied mét *sjwa*-insertie en het zuidwestelijke zonder vinden we zo van noord naar zuid een menggebied: de Zeeuwse en Zuid-Hollandse Eilanden en Zeeuws-Vlaanderen, het Oost-Vlaamse Land van Waas, de Denderstreek en het westen van Zuid-Brabant (de Brusselse regio en het Pajottenland).

2.2.2. *Help(t)*¹⁴

De verspreiding van de twee vormen verschilt weinig van die bij *melk*. Dezelfde (zo goed als) homogene gebieden vallen in het oog. Wel zijn er in alle

¹⁴ Vormen met /t/ zijn vrijwel beperkt tot de zuidelijke dialecten, waar echter ook vormen zonder /t/ geregeld opduiken, cf. De Schutter (1997).

boven aangegeven grote regio's net wat minder opgaves mét svarabhakti-voacaal dan bij *melk*. Eigenaardig is dat er in de kleine menggebieden dan weer iets méér zulke vormen genoteerd worden. Toch volstaan die niet om de verhoudingen weer in evenwicht te brengen: alles bijeen zijn –vormen in het hele Nederlands-Friese gebied wat talrijker bij *help(t)* dan bij *melk*.

2.2.3. *Sterk*

Voor *sterk* sluiten de centrale regio's en ook de oostelijke gebieden met sporadische of alternatieve insertie van sjwa vrij goed bij het beeld aan dat wij voor *melk* en ook voor *helpt* gevonden hebben. In het westen zien we echter een belangrijke toename van +vormen: die nemen wat dit lemma betreft de Zeeuwse eilanden volledig over, en ze nemen ook opvallend in aantal toe in de 'Vlaamse' gebieden, vooral dan in West- en in Frans-Vlaanderen. Gevolg van dit alles is dat we voor het hele taalgebied (t.o.v. *melk*) een lichte stijging van de +vorm vinden; maar het verschil is niet significant.

2.2.4. *Helft(e)*

Helft is een moeilijk te beoordelen item. We moeten hier niet alleen rekening houden met de verdeling tussen – en +vormen, waar het ons eigenlijk om te doen is, maar ook met frequent voorkomende reductie van het consonantcluster. Dat laatste fenomeen kan niet minder dan drie vormen aannemen: /t/ kan wegvallen; dan houden wij nog steeds een heterorganische combinatie /lf/ over; zulke opgaven zijn mee in beschouwing genomen. Dat gebeurt niet als de /l/ verdwijnt; dat is helemaal volgens de algemene lijn die ook bij alle andere woorden gevolgd is: valt /r/ of /l/ weg, dan is er geen sprake meer van een relevant cluster aan de oppervlakte; zulke vormen worden dan buiten het onderzoek gehouden. En ten slotte zijn er nog de gevallen waar tussen /l/ en /t/ de /f/ verdwijnt. Die zijn vooral in het zuidwesten bijzonder frequent genoteerd, zowel in Frans-, West-, Oost- als Zeeuws-Vlaanderen, maar ook op de Zeeuwse Eilanden. Het is vrij waarschijnlijk dat syncope van /f/ het gevolg is geweest van moeilijkheden met de articulatie van het driedelige consonantcluster zonder insertie van sjwa; maar het optreden van syncope zou dan zeker op de Zeeuwse Eilanden, die recent meestal wél de svarabhaktivocaal hebben, uit een wellicht ver verleden moeten dateren. O.a. daarom heb ik ook deze vormen uit de bespreking geweerd. Daardoor is uiteraard ook de verdeling van + en –vormen voor *helft(e)* in het overblijvende materiaal voor Zeeland moeilijk te beoordelen: het is vrij waarschijnlijk dat die op veel plaatsen

het gevolg is geweest van ontlening aan dominante dialecten en nog nauwelijks het autochtone ontwikkelingspatroon reflecteert. Die ontwikkeling blijkt in de wél goed te beoordelen gebieden volgens dezelfde lijnen te lopen als bij *melk*, (cf. tabel 1 aan het einde van deze §). Wel op te merken: in de gebieden met grote meerderheid +vormen, zijn die bij *helft* nog een stuk prominenter geattesteerd dan bij de andere monosyllabische woorden.

2.2.5. *Helpen*

Zowel t.o.v. het referentiewoord *melk*, als t.o.v. de direct daarbij aansluitende eenlettergrepige vorm *help(t)* zijn er in de gebieden met sterk overwegend sjwa-loze vormen (het uiterste noorden en het zuidwesten) nauwelijks verschillen. Die zijn er wel in alle gebieden die bij de eenlettergrepige woorden overwegend of zelfs absoluut voor de + vorm, met svarabhaktivocaal, kiezen. Daar zien wij (bijna) overal een substantiële toename van –vormen. De tendens is bijzonder sterk in Overijssel; daar gaan –vormen, zonder sjwa, de meerderheid uitmaken; in sommige deelregio's, vooral in het oosten, verdringen ze de +vormen zelfs helemaal.

Er zijn nog wat andere verschillen, maar in hoeverre die reële tendensen representeren is moeilijk uit te maken. De Zeeuwse Eilanden zijn wel uniek in die zin dat bij *helpen* sjwa-insertie ongeveer even frequent lijkt te zijn als bij *help(t)*.¹⁵ De toegenomen frequentie van de svarabhaktivocaal in dat gebied (in vergelijking met andere regio's) zou ten minste gedeeltelijk toe te schrijven kunnen zijn aan de relatief geringe prominentie van de vorm *helpen* in de zin.¹⁶

2.2.6. *Werken*

Wat de gebieden met (vrijwel) uitsluitend –vormen betreft zijn er met welk ander woord ook alweer geen verschillen van betekenis. Die zijn er, net als bij *helpen*, wél in een aantal regio's met overwegend +vormen: voor *werken* vinden we meestal opvallend minder +vormen dan bij welk eenlettergrepig woord ook, maar een nootore uitzondering op die tendens vormt Holland-

¹⁵ We moeten natuurlijk ook altijd in het oog houden dat het aantal meldingen uit Zeeland erg klein is; dat maakt de gevonden verhoudingen van woord tot woord erg onbetrouwbaar.

¹⁶ In de meeste opnames in het hele taalgebied wordt gebruik gemaakt van de infinitief die dan min of meer als een hulpwerkwoord functioneert en minder prominentie heeft dan de volgende (te)-infinitief; cf. hierboven in 2.1, en verder, voor een meer principiële behandeling: 4.3.

Utrecht-(West)-Gelderland, waar *werken* als enig tweelettergrepig woord vrijwel geen sjwa-loze vormen opgeeft. Ook in alle andere regio's met voorkeur voor sjwa-insertie bij eenlettergrepige woorden zijn +vormen in de meerderheid, en dat is met name in Overijssel een unicum onder de meerlettergrepige woordvormen (cf. tabel 1 aan het einde van 2.3).

2.2.7. *Bergen*

Bij dit woord rijst weer een probleem: in het zuidoosten (grosso modo de twee provincies Limburg) heeft *berg* in het meervoud een nuluitgang gekregen: als 'sterk' substantief heeft het zijn oorspronkelijke sjwa-meervoudssuffix verloren; de meervoudsvorm is dus, afgezien (eventueel) van het toonaccent van de vocaal (cf. MAND 1, *Commentaar*, pp. 36-37), gelijk aan het enkelvoud. In het uiterste westen van Belgisch Limburg heeft het woord de 'zwakke' uitgang $\varnothing(n)$ aangenomen, en hetzelfde is ook het geval in een paar locaties in het uiterste zuiden van de twee provincies Limburg.

Bij *bergen* valt vooral op dat insertie van sjwa relatief zeldzaam is in het Nedersaksische gebied ten oosten van de IJssel (vergelijkbaar met wat we bij *helpen* gezien hebben). Ook in het westen van Holland, op de Zeeuwse Eilanden en in Zeeuws-Vlaanderen, en in het zuidelijke Brabants zijn vormen waarin de consonanten onmiddellijk bij elkaar aansluiten, ten minste even frequent als bij *werken*.

2.2.8. *Warme*

De verdeling van + en –vormen wijkt voor dit woord meer dan voor welk ander tot nog toe behandeld item, af van die bij *melk*.¹⁷ Eigenaardig is bovendien dat die afwijkingen, in tegenstelling met wat we bij de andere tweelettergrepige woorden hebben kunnen vaststellen, uitgesproken in beide richtingen kunnen gaan. Dat wil dus zeggen dat er nogal wat gebieden zijn met een sterke stijging van het aantal attestaties met sjwa; dat is met name het geval in de noordelijke helft van Friesland, waar voor andere woorden vormen met svarabhaktivocaal nagenoeg ontbreken, en – in iets mindere mate – in Vlaanderen. Daartegenover staat dan een uitgesproken toename van –vormen in Zuid-Holland, het hele Brabantse dialectgebied en het zuiden van Limburg. In

¹⁷ Daarmee krijgen wij een beeld dat reminiscenties opwekt met wat over het cluster /rm/ gezegd wordt in Kloots e.a. (2002). Hoewel die studie over de bovenregionale taalvormen gaat, krijgen wij ook daar een beeld dat nauwelijks met dat voor de andere woorden correspondeert.

Overijssel is de situatie te vergelijken met die bij *helpen* en *bergen*: de –vormen, zonder sjwa-insertie dus, zijn er absoluut in de meerderheid.

Toch kan deze merkwaardige verdeling geen aanleiding zijn om te stellen dat er een algemene verschuiving is naar gebruik van beide realisaties door elkaar. Noord-Holland, de Zeeuwse Eilanden en Zeeuws-Vlaanderen, het zuiden van Friesland en het hele oosten van het taalgebied (met uitzondering dus van het zuiden van Limburg) vertonen nauwelijks verschillen tussen de distributiepatronen bij eenlettergrepige woordvormen en bij *warme*. In 3.2 neem ik de problematiek nog eens kort op, met een suggestie voor een mogelijke verklaring.

2.3. VOORLOPIGE SYNOPSIS: REGIONALE VERSCHILLEN IN DE DISTRIBUTIE VAN VORMEN MET / ZONDER SVARABHAKTIVOCAAL

De diverse distributiepatronen lopen voor enkele regio's opmerkelijk parallel. Het noorden (Friesland, Groningen en het noorden van Drenthe) heeft zelden insertie van sjwa; dat is in vrijwel dezelfde mate ook het geval in het zuidwesten (West- en Frans-Vlaanderen en het westen en centrum van Oost-Vlaanderen).

Daartegenover staat een groot centraal gebied, met Noord-Holland, Zuid-Holland behalve Goeree-Overflakkee, Utrecht en het westen en zuiden van Gelderland (tot aan de IJssel), waar vormen zonder sjwa tot de uitzonderingen behoren, althans als we *warme* even buiten beschouwing laten.

In de meeste overige gebieden overheersen realisaties met svarabhaktivocaal, maar komen vormen zonder toch ook geregeld voor:

- ♦ het zuiden van Drenthe, Overijssel en Gelderland ten oosten van de IJssel;
- ♦ het uiterste zuidwesten van Zuid-Holland en de Zeeuwse Eilanden;
- ♦ de Nederlandse provincie Noord-Brabant);
- ♦ het Belgische deel van Brabant, met inbegrip van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest);
- ♦ de twee provincies Limburg.

Zeeuws-Vlaanderen en het grensgebied tussen Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant ten slotte zijn echte menggebieden.

Voor de verdere bespreking van de geografische spreiding van het svarabhaktivofenomeen in 3.3 zal ik Zeeuws-Vlaanderen samen met de Zeeuwse en de

Zuid-Hollandse Eilanden als een regio beschouwen.¹⁸ Het grensgebied tussen Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant verdeel ik nogal ad hoc als volgt: heel Klein-Brabant wordt uiteraard bij Midden- en Zuid-Brabant gerekend; verder reken ik de meest oostelijke O-vakjes van de Kloekekaart (Denderstreek en westelijk Pajottenland) tot Zuid-Brabant.

In de tabel op p. 298 breng ik een overzicht van de genoteerde vormen per regio en per woord.

In punt 3 bespreek ik de resultaten, met de focus eerst op de oppositie tussen een- en tweelettergrepige woorden in het algemeen; daarna op die per regio. En ten slotte op de verhoudingen per regio tussen de 8 woorden. Door die graduele scherpsstelling hoop ik een betrouwbaar beeld te kunnen schetsen.

2.4. ASSIMILATIEVERSCIJNSELEN EN ANDERE REDUCTIES VAN DE CLUSTERS BIJ DIRECTE AANSLUITING

Liquidae zijn bekende kandidaten voor reductie in combinatie zowel met (sommige) voorafgaande vocalen als met (bepaalde) volgconsonanten. Dat is bv. in veel variëteiten van het Engels in Groot-Brittannië, inclusief de standaardtaal zowel bij /r/- als bij /l/-combinaties geregeld het geval: zowel *carves* als *calves* hebben in die variëteiten de liquida verloren, en de woorden luiden, met compensatorische rekking van de vocaal, dan ook gelijk.¹⁹ Ook in de Nederlandse dialecten zijn van in het Vroeg-Westgermaans voorbeelden bekend. Het meest frappante voorbeeld is natuurlijk de overgang van liquida /l/ tot glide (halfvocaal) /w/ in de combinatie <a/o+ID> (*ald/gold* > *oud/goud*), cf. Van Loey (1959, pp. 72-73), Van Loon (1986, pp. 147-149), Van Bree (2016, pp. 344-345). Maar ook dichterbij ons zijn zulke overgangen legio, cf. bv. voor het Noord-Oost-Vlaamse Meetjeslands: Taeldeman (o.a. 2013). Ook /r/ heeft in bepaalde clusterpatronen sterk de neiging om minder prominent gearticuleerd te worden, en uiteindelijk zelfs te verdwijnen (cf. o.a. FAND IV, kaarten 192-193).

¹⁸ Apart omvatten de twee delen, ten noorden en ten zuiden van de Westerschelde, te weinig opnames om in een verantwoorde vergelijking van regionale verschillen opgenomen te worden. Bovendien is het duidelijk dat de gecombineerde subregio's tezamen een soort terraslandschap vormen met relatief veel svarabhaktigebruik in het noorden, en relatief weinig in het zuiden; de overgangen verlopen heel geleidelijk.

¹⁹ Ook in woorden als *stark* en *stalk*, met volgende gutturale obstruent, is het verschil in uitspraak gering, en betreft dat uitsluitend de klankkleur van de gerekte vocaal.

Tabel 1: de distributie van vormen met en zonder svarabhaktivoocaal (resp. links en rechts van /) in acht regio's. Het laatste cijfer (in vet) geeft het percentage van de gegevens **zonder sjwa** in de betreffende regio. Waar de aantallen te klein zijn om een betrouwbare verhouding te berekenen wordt het percentage tussen haakjes gezet.

Regio ^a	help(t)	melk	sterk	helft	helpen	bergen	werken	warme
Hollands-Gelders	249 / 21 7.8	1121 / 14 1.2	306 / 4 1.3	616 / 6 1.0	214 / 43 16.7	269 / 32 10.6	297 / 6 2.0	142 / 70 33.0
M/Z-Brabants	340 / 26 7.1	1386 / 80 5.5	342 / 18 5.0	700 / 19 2.6	308 / 53 14.7	328 / 44 11.8	371 / 97 20.7	230 / 67 22.6
N-Brabants	109 / 7 6.0	303 / 7 2.3	118 / 12 9.2	254 / 5 1.9	76 / 23 23.2	87 / 24 21.6	114 / 15 11.6	50 / 41 45.1
Limburgs	162 / 13 7.4	691 / 23 3.2	165 / 16 8.8	342 / 4 1.2	110 / 61 35.7	23 / 8 (25.8)	130 / 57 30.5	83 / 66 44.3
Overijssels	156 / 36 18.7	701 / 49 6.5	165 / 19 10.3	304 / 64 17.4	72 / 123 63.1	78 / 116 59.8	145 / 38 20.8	38 / 238 86.2
Zeeuws	46 / 29 (38.7)	227 / 84 27.0	63 / 16 (20.3)	52 / 34 (39.5)	52 / 27 (34.2)	47 / 34 (42.0)	51 / 31 (37.8)	51 / 15 (22.7)
Vlaams	27 / 384 93.4	136 / 1546 91.9	56 / 317 85.0	32 / 312 90.7	29 / 374 92.8	34 / 425 92.6	26 / 447 94.5	161 / 231 58.9
Fries-Gronings	2 / 130 98.4	13 / 453 97.3	6 / 152 96.2	5 / 198 97.5	0 / 148 100	1 / 164 99.4	0 / 30 (100)	29 / 110 79.1
TOTAAL	1091 / 646 37.2	4578 / 2256 33.0	1221 / 554 31.1	2305 / 642 21.8	861 / 852 49.7	867 / 847 49.6	1134 / 721 38.9	784 / 838 48.3

a. De hier gebruikte namen zijn ten minste gedeeltelijk ad hoc; onder 'Hollands-Gelders' worden alle opnames bijeengebracht uit de provincies Noord- en Zuid-Holland (behalve Goeree-Overflakke), Utrecht en Gelderland ten westen van de IJssel; 'Zeeuws' staat voor de dialecten van de Zeeuwse Eilanden (+ Goeree-Overflakke) en Zeeuws-Vlaanderen, 'Noord-Brabants' voor de dialecten van de Nederlandse provincie Brabant, Limburgs voor die van de twee provincies Limburg, Zuid-Brabants voor de dialecten van de Belgische provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant (met inbegrip van de Oost-Vlaamse Denderstreek) en van het Brusselse hoofdstedelijk gewest, 'Fries-Gronings' voor de dialecten van Friesland, Groningen en de noordelijke helft van Drenthe, 'Overijssels' voor het zuiden van Drenthe, de provincie Overijssel en Gelderland ten oosten van de IJssel. 'Vlaams' ten slotte staat voor de dialecten van Frans-Vlaanderen en de provincies West- en Oost-Vlaanderen (de laatste met uitzondering van de Denderstreek).

Vooral in die gebieden waar bij directe aansluiting niet courant insertie van sjwa als faciliterend fenomeen ter beschikking staat, mogen wij niet uitsluiten dat de taalgebruiker naar een ander procédé grijpt om de uitspraak te vereenvoudigen, en dat blijkt dan nogal eens in reductie van het cluster uit te monden. Overigens is vervaging en uiteindelijk syncope van de liquida niet de enige mogelijkheid om het cluster te vereenvoudigen. In plaats van /lft/ in *helft* vinden wij in nogal wat Zeeuwse en Vlaamse dialecten courant (*h*)elt; daarin is dus de obstruent aan de reductiedrang ten offer gevallen.²⁰

Een volledige beschrijving van de betreffende fenomenen is in deze context niet aan de orde, maar enige aandacht verdienen ze toch wel, precies omdat ze complementair zijn t.o.v. sjwa-insertie. Als die redenering correct is, moeten we assimilatie- en andere verschijnselen die intern in het consonantcluster opereren, in de gebieden verwachten waar de svarabhaktivocaal zwak staat; bovendien is te verwachten dat het fenomeen concurrentieel is met het voorkomen van sjwa-insertie. En die twee stellingen gecombineerd leiden er dan toe dat in het databestand op basis van de RND-gegevens het aandeel van de gevallen met (oppervlakkig) [lft] t.o.v. die met [løft] zal dalen: [lft] verliest immers een deel van zijn voorkomens aan [lt]. Met dat feit zal in de verdere besprekingen rekening gehouden worden.

Een ander fenomeen dat potentieel een probleem zou kunnen opleveren voor ons onderzoek, is dat van de /r/-wegval voor volgende consonant. Dat is erg frequent in het noordoosten (Groningen en de noordelijke helft van Drenthe), maar de RND laat het alleen als alternatief optekenen: ook de combinatie van gerealiseerde /r/ + volgonsonant komt in alle genoteerde woorden voor. Naast elkaar vinden wij dus bv. [a.m] en [arm].²¹ De alternantie van bv. [a.m] en [a.rəm] is zo zeldzaam dat er in deze studie geen aandacht aan besteed hoeft te worden.

²⁰ Verder naar het oosten toe is er bv. de reductie van /rkt/ (bv. in *markt*) tot /rt/, en eventueel nog verder tot /t/ (*mart, mert, met*). Of dat volledig op vergelijkbare tendensen terug te voeren is, laat ik buiten beschouwing; in tegenstelling met *half / helft* gaat *markt / merkt* op een oud (Laatlatijns) leenwoord terug: Laatlatijn *marcatus*, dat kennelijk nogal wat dialectische variatie heeft opgeleverd, zie Philippa e.a., K-R (2007, 311-312)

²¹ FAND IV, op basis van het GTRP-materiaal, laat een ander beeld zien: vormen zonder liquida zijn op de kaarten 192 en 193 in het noordoosten van het taalgebied erg frequent.

3. STRUCTURELE FACTOREN BIJ DE KEUZE TUSSEN VORMEN MET EN ZONDER SVARABHAKTIVOCAAL

In 2.3 is gebleken dat in het grootste deel van het Nederlandse taalgebied vormen met en zonder ingevoegde sjwa naast elkaar voor kunnen komen. De vraag rijst dan of er factoren aan te wijzen zijn die de keuze op welk manier ook beïnvloeden. Zulke factoren kunnen structureel van aard zijn: de meer of minder complexe bouw van de taalvorm in kwestie (een- of meerlettergrepig), en de aard van de bouwstenen (fonemen) van het cluster waar de sjwa zich tussen wringt. Maar evengoed valt te denken aan taalgebruikskenmerken, met name de zwakkere of sterkere articulatie van het woord in zijn syntactische of morfologische context.²²

Die aspecten komen in 3.1, 3.2 en 4 aan bod. Vooral 4, gewijd aan mogelijke taalgebruiksfactoren, krijgt veel aandacht, omdat voor dat aspect het RND-materiaal unieke onderzoeksmogelijkheden biedt.

3.1. DE FONOLOGISCHE WOORDSTRUCTUUR: EEN- OF TWEELLETTERGREPIGE WOORDVORMEN OF DIRECTE / INDIRECTE AANSLUITING VAN DE LEDEN VAN HET CLUSTER

Het RND-materiaal is in de loop van de laatste decennia herhaaldelijk als basis gebruikt om een antwoord te vinden op de vraag of eenlettergrepige vormen, waarbij de twee leden van het cluster direct bij elkaar aansluiten in één enkele (fonologische) syllabe (bv. *werk*) zich anders gedragen dan tweelettergrepige, waar de leden zich over verschillende lettergrepen laten verdelen (bv. *wer-ke(n)*). De hypothese daarbij is dat het realisatiecomfort in het eerste geval veel meer dan in het tweede gebaat is met insertie van een secundaire vocaal. Vanwege een begrijpelijk verlangen naar maximale vergelijkbaarheid is daarbij telkens gegrepen naar een vergelijking van de realisaties van *werk* (nr. 4) en *werken* (nr. 32). Dat is al zo bij De Schutter (1973, kaart p. 184), bij Stroop (1988 kaarten p. 62), en bij Kloots e.a. (2002: kaarten p. 102). Ik noem die vormen maximaal vergelijkbaar omdat de fonologische bouw tot aan het einde van het relevante cluster identiek is; dat het eenlettergrepige woord een zn. is, en het tweelettergrepige een ww., wordt daarbij meer dan waarschijnlijk terecht over het hoofd gezien. Er is echter wel een ander aspect dat wel-

²² Ook het spreektempo zal meer dan waarschijnlijk invloed hebben, en datzelfde geldt voor emfase (te denken valt aan uitroepen zoals *helløp!*). Die aspecten zijn in schriftelijk opgenomen enquêtemateriaal niet te vatten, ze blijven hier dan ook volledig buiten beschouwing.

licht wél een rol zou kunnen spelen: de pragmatische prominentie van de woordvorm in de zin waarin hij voorkomt, en die is in geen geval volledig parallel te noemen: *werken* is in de zin ‘hij kan niet gaan werken’ sterk focaal: het is een absoluut nieuw informatiegegeven in de structuur waarin het woord fungeert. *Werk* daarentegen is een bekend gegeven in de informatie-opbouw, aangezien het topicale *spitten*, hoe men het ook draait of keert, door iedereen als een *werk* gezien wordt; de informatiefocus ligt in ‘*Spitten is zwaar werk*’ dan ook op het adjectief *zwaar* (vaak vervangen door *moeilijk* of *lastig*), en *werk* is een soort kapstokje waar dat ‘zwaar / moeilijk / lastig’ aan opgehangen wordt. Gevolg van dit verschil in prominentie is dat de ongemarkeerde realisatie van de zin met ‘werk’ geen klemtoon op het zn. legt, terwijl het bij de zin met ‘werken’ wel gewoon is om zinsaccent op het ww. te leggen. Om die reden heb ik *werk* in het voorafgaande niet mee in de beschouwingen betrokken: alle andere woorden die de RND als materiaal oplevert zijn informatief sterk, en we moeten dus wel de resultaten van 3.3 afwachten voordat gegevens voor dit *werk* definitief geïnterpreteerd kunnen worden; dat wordt aangepakt in 4.

Voorlopig beperk ik de bespreking dus tot de woordvormen waarvoor de distributie van +/- svarabhaktivocaal in tabel 1 gegeven wordt. Tabel 2 brengt een samenvatting van die gegevens per regio voor alle woordvoren tezamen, en voor de een- en de tweelettergrepige vormen apart.

Tabel 2: Verdeling van de noteringen met en zonder svarabhaktivocaal, per regio, in het algemeen (kolom 2) en in een- en tweelettergrepige woorden (resp. kolom 3 en 4)

Regio	Algemeen totaal +/- svarabhaktivocaal en percentage <+sv.>		Totaal +/- sv. eenlettergrepige en percentage <+sv.>		Totaal +/- sv. tweelettergrepige en percentage <+sv.>	
Hollands-Gelders	3214/196	94.3	2292/45	98.1	922/151	85.9
M/Z-Brabants	4005/404	92.8	2768/143	95.1	1237/261	82.6
Noord-Brabants	1111/134	89.2	784/31	96.2	327/103	77.0
Limburgs	1706/248	87.3	1360/56	96.0	346/192	64.3
Overijssels	1659/683	70.8	1326/168	88.8	333/515	39.3
Zeeuws	589/270	68.6	388/163	70.4	201/107	65.3
Vlaams	501/4036	11.0	251/2559	08.9	250/1477	14.5
Fries-Gronings	55/1385	03.8	26/933	02.7	30/452	06.2
TOTAAL	=					

De resultaten van dit meer gedetailleerde onderzoek zijn indrukwekkend, maar een volledig consequente beschrijvingslijn biedt zich nog niet aan.

Er zijn vijf regio's waar de oppositie tussen een- en tweelettergrepige woorden een uitgesproken verschil laat zien, dat bovendien voor allemaal in de

zelfde richting wijst. Die gebieden vormen ook een aaneengesloten geheel: alleen het zuidwesten (Zeeland en Vlaanderen) en het hoge noorden (Friesland en Groningen, annex Noord-Drenthe) maken er geen deel van uit. Wat het aaneengesloten gebied betreft, blijkt dat realisaties zonder svarabhaktivocaal bij fonologisch tweelettergrepige vormen relatief veel (drie tot zelfs zeven keer) frequenter zijn dan bij hun fonologisch eenlettergrepige equivalenten.

Fries-Gronings in het noorden en Vlaams in het zuidwesten wijken duidelijk van dat beeld af: in beide gebieden is er een lichte stijging van het aantal gevallen mét svarabhaktivocaal in tweelettergrepige vormen vergeleken met de eenlettergrepige equivalenten. Die stijging is in beide gebieden significant op het .001-niveau: in Friesland is de χ^2 -waarde 23.47, in Vlaanderen 21.0. Ook in Zeeland (Eilanden + Zeeuws-Vlaanderen) is sprake van méér sjwa-insertie in meerlettergrepige woorden, maar dat verschil is niet significant ($\chi^2 = 2.46$). Zeeland is natuurlijk een heel complex gebied, dat in het noorden nauwelijks verschilt van het grote centrale gebied, terwijl Zeeuws-Vlaanderen duidelijk nauwer bij Vlaanderen aansluit. Tussenin is er een geleidelijke overgang van het ene preferentiebeeld naar het andere.

Een verklaring voor het erg diffuse beeld ligt absoluut niet voor de hand, althans als wij alleen rekening houden met de al geponeerde parameters. In 3.2 neem ik de problematiek opnieuw op; daar zal betoogd worden dat het verschillende gedrag van de regio's voor een groot deel bepaald wordt door de verschillende behandeling van de tweelettergrepige vorm *warme*.

Nog even terug naar het verschil tussen een- en meerlettergrepige woorden. Het belang van de factor een- / tweelettergrepigheid komt vooral uit bij vergelijking van de cijfers voor *help(t)* (nr. 45) en *helpen* (38); die zijn allebei sterk focalisch en zonder de factor 'lettergreepstructuur' zouden wij dus geen te grote afwijkingen tussen de gegevens voor de twee woorden mogen verwachten. In werkelijkheid is er een hemelsbreed verschil in de verhoudingen tussen de aantallen van + en – insertie.

Ook de woorden met het cluster /rk/ (resp. eenlettergrepig *sterk* en tweelettergrepig *werken*) laten overtuigend de invloed van de lettergreepstructuur zien: tabel 1 wijst uit dat het tweelettergrepige woord *werken* in alle onderscheiden regio's relatief minder sjwa-insertie heeft dan het eenlettergrepige *sterk*.²³

²³ Voor Friesland zijn de gegevens voor *werken* natuurlijk niet overtuigend, omdat in die regio meestal voor een uitdrukking met het eenlettergrepige *werk* gekozen is.

3.2. AARD VAN HET EINDCLUSTER VAN HET STAMMORFEEM

Tabel 1 geeft ook per woord voor het hele taalgebied een verdeling van de verhoudingen van + en – svarabhaktivocaal. Er zijn een paar grote verschillen binnen de groep van de eenlettergrepige woorden en binnen die van de meerlettergrepige. De voornaamste daarvan zijn perfect te verklaren uit verschillen in distributie tussen de regio's. Maar ook het fonotactische aspect van de eindclusteropbouw komt als een potentiële factor in beeld.

- ♦ Zowel *help(t)* als *helpen / geholpen* levert significant vaker opgaven zonder insertie van sjwa op dan de woorden op liquida + /k/ (resp. *melk* en *sterk*, en *werken*)²⁴.
- ♦ *Warme* neemt onder de tweelettergrepige vormen een absoluut unieke plaats in: het is het enige woord met het eindcluster [L+N], en de distributie van sjwa-insertie wijkt volledig af van die bij alle andere woorden. In alle gebieden waar 'normaal' (d.w.z. bij de clusters van liquida + obstruent, het dominante type) sjwa-insertie courant is, daalt het aantal van die vormen aanzienlijk bij *warme*. Aan de andere kant zien wij een scherpe stijging van dat laatste patroon in gebieden waar dat bij alle overige woorden zo goed als afwezig is. Het lijkt er dus wel op dat bij woorden op basis van een morfeem op [rm], en bij uitbreiding wellicht op basis van liquida + nasaal in het algemeen, de verdeling van realisaties met en zonder sjwa-insertie ten minste gedeeltelijk aan andere wetmatigheden gehoorzaamt dan die bij liquida + obstruent. Het is natuurlijk erg jammer dat wij *warme* niet met een eenlettergrepig equivalent kunnen vergelijken. Het is niet waarschijnlijk dat het erg onverwachte beeld (veel minder sjwa-insertie in die gebieden waar de svarabhaktivocaal sterk staat, tegenover veel méér in die gebieden waar hij uitgesproken zwak staat) beperkt zal zijn tot de tweelettergrepige vorm. Maar uitsluiten kunnen wij dat natuurlijk ook weer niet.

Allebei die waarnemingen zijn een belangrijke stimulans om met meer systematisch materiaal aan de slag te gaan. Zoals al gezegd: dat materiaal (het GTRP-materiaal) staat in principe ter beschikking. Voorlopig kunnen wij alleen maar concluderen dat een- of meerlettergrepigheid van de vorm niet de

²⁴ Bij *werken* kan gedeeltelijk gewezen worden op het feit dat in Friesland de disyllabische vorm meestal ontbreekt, wat dus meteen een gedeeltelijke verklaring is voor een geringer aantal realisaties zonder sjwa; maar zelfs als we het aantal van die realisaties in het geheel met een 150-tal zouden verhogen (het aantal enquêtes in Friesland), blijft de discrepantie groot genoeg.

enige factor is die het beeld bepaalt; er zijn duidelijk grote verschillen naargelang van de bouw van het eindcluster van het basismorfeem. Daarbij lijkt de aard van het tweede element (obstruent of nasaal) de sterkste invloed te hebben. Maar de grilligheid van de patronen bij *warme* (naargelang van de regio gaat het aandeel van sjwa-insertie bij dit woord nu eens sterk omhoog, dan weer even sterk omlaag) suggereert dat er nog wat anders in het geding is. Dat zou wel eens de realisatie van de eerste component van het cluster [rm] kunnen zijn. In de RND wordt een onderscheid gemaakt tussen tongpunt [r] en huig-[R], allebei sterk of zwak gearticuleerd. De opnemingen in het materiaal-GTRP zijn een stuk genuanceerder, en het is een boeiende vraag of we met de geografische distributie van die nuances niet nader tot een verklaring zullen kunnen komen.²⁵

Voor een definitieve bespreking van taalstructurele fonologische opposities, en de relatie daarvan met de distributie van de svarabhaktivocaal stel ik mijn hoop op het GTRP-materiaal; een voorlopig heel oppervlakkige controle van taalkaarten in de FAND deel IV lijkt mij beloftevol.

4. IS BIJ HET OPTREDEN VAN DE SVARABHAKTIVOCAAL DE PROMINENTIE VAN DE WOORDVORM IN EEN GROTERE EENHEID EEN FACTOR?

4.1. TER INLEIDING

Uit het bovenstaande is genoegzaam gebleken dat in bepaalde dialecten, wellicht zelfs in de meeste, de svarabhaktivocaal optioneel is in het eindcluster L+N/K. Gewoonlijk impliceert dat dat de keuze tussen de opties ten minste in zekere mate gestuurd wordt door een of meerdere factoren; een aantal daarvan is in 3.1 en 3.2 aan de orde geweest: daar ging het om de morfologische en fonotactische eigenschappen van de woordvormen. Maar taalverschijnselen worden niet alleen gestuurd door taalstructurele aspecten, ook het con-

²⁵ Een van de reviewers van deze tekst wijst er m.i. terecht op dat ook de aard van de vocaalarticulatie een rol zou kunnen spelen: *warm* heeft in een aantal regio's verlenging ondergaan, en dat zou in die regio's wel eens verantwoordelijk kunnen zijn voor toename van het aantal gevallen met sjwa-insertie. We kunnen daarbij bv. ook denken aan het verschillende gedrag van *koren* (in de meeste regio's verplichte sjwa-insertie, met vaak ook wegval van eind-/n/ tot gevolg) en *kern* (ten hoogste optionele sjwa-insertie, en in veel gebieden wegval van /r/). Het zou zeker de moeite lonen om de eventuele invloed van deze potentiële factor in het RND-materiaal na te gaan.

crete taalgebruik speelt een rol. Bij een verschijnsel zoals het optreden van een faciliterende klank valt dan in de eerste plaats te denken aan de zins- of woordgroepritmiek en -klemtoon, en verder aan o.a. de spreesnelheid en spreekdynamiek en de informatieve waarde van het woord.

Een paar van die mogelijke factoren staan althans gedeeltelijk los van de sprekersintenties in specifieke omstandigheden, en die kunnen eventueel bestudeerd worden op basis van een vragenlijst zoals die van de RND, met zinnen zonder een specifieke context waarin bepaalde woorden of constituenten een speciale pragmatische waarde zouden krijgen. Een van de principiële stellingen van het RND-project is dat woorden (en de klanken waaruit die opgebouwd zijn) het beste in reële zinnen opgevraagd worden. De vragenlijst bestaat voor het overgrote deel uit korte zinnen, die bovendien conceptueel ‘eenvoudig’ zijn: het gaat voor het grootste deel om pragmatisch erg neutrale mededelende, vragende en bevelende zinnen zonder expliciete expressieve componenten. Dat laatste is een voordeel voor wie in klankpatronen de onderliggende wetmatigheden wil bestuderen. Woorden hebben een bepaalde functionaliteit in de zin, ze zijn meer of minder prominent, meer of minder informatief, ze staan meer of minder in focus.

Het is natuurlijk een pluspunt als wij één enkele woordvorm in heel verschillende functionele patronen kunnen bekijken. In een per definitie beperkte vragenlijst zoals die van de RND is zo iets niet echt frequent te verwachten. Het is dan ook een buitengewoon gelukkig toeval dat er toch één woordvorm in ons onderzoeksareaal is, die we in niet minder dan vier vrij sterk verschillende omgevingen aantreffen: het substantief *melk* (cf. 2.1.1). Een tweede woord, *helft*, komt ook twee keer voor, maar dan wel in vrijwel dezelfde pragmatisch-syntactische omgeving: op het eerste gezicht is dat dus minder gunstig voor onze opzet. Toch is ook dat laatste een niet onbelangrijk gegeven: als we ervan uitgaan dat verschillende omgevingen potentieel tot een voorkeur voor verschillende realisaties kunnen leiden, dan moeten we er meteen ook wel aan koppelen dat herhaalde realisatie in dezelfde omgeving tot fundamenteel dezelfde tendensen in de realisatie zal voeren. Onderzoek van de twee voorkomens van *helft* kan dan ook als een lakmoesproef gelden voor de geldigheid van de premissen van dit deelonderzoekje.

Ik wil met het laatste punt beginnen (4.2). Daarna komt in 4.3 de hamvraag aan bod: leveren de vier voorkomens van *melk* indicaties dat insertie van de svarabhaktivocaal op een of andere manier gerelateerd is aan metrische of ritmische patronen in de zin?

4.2. HET WOORD *HELFT* IN TWEE PRAGMATISCH-SYNTACTISCH VERGELIJBARE OMGEVINGEN

Helft komt, zoals gezien (2.1.1), voor in twee verschillende nummers: 40 (*Ze is de helft van de melk kwijt*) en 44 (*wij moeten daar de helft van hebben, en jullie de andere (helft)*)²⁶. In beide nummers is *helft* het kerngegeven van een nominale constituent met de syntactische functie van object, onmiddellijk gevolgd door het werkwoord waar het object bij hoort; er is geen enkele reden om te veronderstellen dat het woord in een (vrijwel?) identieke context op verschillende manieren geïntoneerd of geaccentueerd zal worden. Als die taalgebruiksaspecten een medebepalende rol toegeschreven moeten krijgen, moeten wij hier wel verwachten dat er in de reële verdeling van gevallen met en zonder sjwa geen significante verschuivingen zullen zijn. Wat natuurlijk niet hoeft te impliceren dat voor elke enquêteplaats met voorkeur voor een bepaalde realisatie ook telkens hetzelfde genoteerd zal worden: het is en blijft voor elk dialect een min of meer sterke tendens, met een typerealisatie en een alternatief. Maar over de realisaties heen mogen wij wel dezelfde verhoudingen verwachten.

De distributie van realisaties met en zonder svarabhaktivocaal (uiteraard beperk ik de beschouwing tot dialecten met verschillen bij dit specifieke woord) zijn als volgt: +sjwa in nr. 44 ('*wij moeten daar de helft van hebben*') tegenover -sjwa in nr. 40 ('... *de helft van de melk kwijt*') komt nauwelijks 37 keer voor; het omgekeerde 39 keer. Beide cijfers zijn in se te verwaarlozen bij een totaal van telkens bijna 2000 opnemingen, en bovendien ontlopen ze elkaar nauwelijks.

Méér dan een indicatie dat bij dezelfde syntactische functionaliteit de neiging om de svarabhaktivocaal al dan niet te realiseren per dialect gelijk blijft, is dit niet, maar een indicatie is het m.i. echt wel.

4.3. VERSCHILLENDE ACCENTPATRONEN BIJ *MELK* EN DE RELATIE MET HET AL DAN NIET VOORKOMEN VAN DE SVARABHATIVOCAAL

Uit de hele beschrijving blijkt dat invoeging van sjwa tussen liquida en obstruent in veel dialecten een optioneel gegeven is. Het ligt voor de hand dat bij de reële keuze voor +/- invoeging het zinsritme een bepalende rol speelt,

²⁶ Er zijn theoretisch dus twee realisaties van het bedoelde woord; maar de tweede wordt in de praktijk vaak gewoon weggelaten, of '*de andere helft*' wordt (nog frequenter) vervangen door '*de rest*'; Ik zal in wat volgt voor nr. 44 alleen rekening houden met de eerste realisatie.

en wellicht ook, misschien nog wel sterker, de accentuering van het lexicale item in het complex waarin het is opgenomen. Het zou dus, zoals boven gezegd, interessant zijn dit aan de hand van onze gegevens te onderzoeken. Jammer genoeg vinden wij in de fonetische noteringen van de RND over geen van beide aspecten enige directe informatie; zelfs de woordklemtoon wordt zelden of nooit aangegeven. Toch is het denkbaar dat we indirect wel op het spoor van beïnvloeding in de ene of de andere richting (meer / minder insertie) kunnen komen.

Het woord *melk* levert een potentieel interessant beeld op. Het verschijnt zowel als kern van een woordgroep, resp. als syntactische kern van een subjects-NP en als semantisch kerngegeven van een objects-NP, als in twee sterk verschillende nominale samenstellingen. Dat zou theoretisch tot vier verschillende klemtoonpatronen kunnen leiden; helaas valt het in de praktijk wel wat tegen: de opposities zijn minder duidelijk dan verhoopt. Een korte analyse:

De accentverdelingen in de zin en binnen het woord zijn van heel verschillende aard: in de zin is er een relatief verloop van de klemtoonpatronen (tenzij bij sterke emfase, maar dat valt in het RND-materiaal, gezien zijn bron als ‘pragmatisch neutraal’ enquêtemateriaal, niet te verwachten, cf. boven in 3.1). In het woord gaat het altijd om een binaire structuur, waarbij de ene component uitgesproken prominenter kan zijn dan de andere.

Melk treedt in nr. 127 (*‘De melk spuit uit de uier van de koe’*) op als topic van de zin. Zinstopics kunnen eventueel volledig onbeklemtoond zijn, als het om een vast gegeven in de discourse gaat. Dat is hier niet het geval: het gaat om een ‘nieuw’ topic (de zin staat immers volledig los van elke context), dat als zodanig toch wel behoorlijk prominent zal zijn. Het wordt in de zin gevolgd door het werkwoord (het predicaat), dat waarschijnlijk bij de meeste respondenten ongeveer even sterk geaccentueerd zal zijn als het subjectsnomen. In nr. 40 (*‘ze is de helft van de melk kwijt’*) is *melk* het semantische kerngegeven van het object; als natuurlijke focusconstituent zal het op die plaats, aan het einde van de zin, ook weer onmiddellijk gevolgd door een deel van het predicaat (*‘kwijt’*), een sterk accent krijgen; ook hier lijkt een verdeling van het focusaccent over nomen en volgend predicatief woord voor de hand te liggen. Alles tezamen valt te verwachten dat het zinsaccent op *melk* in zin 40 toch wel een stuk prominenter / sterker zal zijn dan in nr. 127: het bekende verschil tussen focus- en topicrealisatie.

De twee voorkomens in complexe woorden bieden althans in theorie meer perspectief. In principe hebben nominale samenstellingen met een substantief

als specificerend (eerste) element een vast klemtoonpatroon, met een vrij sterk woordaccent op het eerste element. Dat vinden we ook gerealiseerd in het woord *melkboer* / *melkman* in nr. 99. Maar *karnemelk* / *botermelk* in nr. 100 kan in veel variëteiten van het Nederlands, daaronder ook de standaardtaal, met wisselende klemtoon gerealiseerd worden. En aangezien het woordaccent in het RND-materiaal zelden of nooit wordt aangegeven (cf. boven), is het lexeem *karnemelk* / *botermelk* dan ook niet optimaal bruikbaar in een onderzoek waarin accentuering een potentieel medebepalende factor is. Het enige wat we toch wel mogen verwachten is dat in het geheel van het enquête-materiaal de gevallen met sterk beklemtoond *melk* in *karnemelk* (aanzienlijk) minder talrijk zullen zijn dan in *melkboer*.

Samenvattend: voor een onderzoek naar de rol van accentsterkte op het al dan niet optreden van de svarabhaktivocaal komt vooral de oppositie tussen (eenduidig) prominent woordaccent aan de ene kant (nr. 99), de relatief minder prominente zinsaccentuering (nrs. 40 en 100) in aanmerking. Toch heb ik beslist alle vier de voorkomens tegenover elkaar te plaatsen.

Onderzocht is hoeveel keer een vorm met/zonder sjwa in een bepaalde realisatie van *melk* tegenover de omgekeerde vorm in een van de andere drie realisaties van *melk* staat.²⁷ In tabel 4A rapporteer ik het aantal gevallen waarin een bepaalde gebruikswijze van *melk* een svarabhativocaal heeft, terwijl een of meer van de andere gebruikswijzen directe fonetische aansluiting tussen de consonanten /l/ en /k/ vertoont. Gelijke realisaties (allebei met of allebei zonder insertie van sjwa) blijven buiten beschouwing.

²⁷ Ik heb ook genoteerd voor welke plaatsen bij diverse voorkomens van *melk* verschillen in articulatoire prominentie (sterke tegenover zwakke sjwa) genoteerd zijn. Die gegevens heb ik niet mee proberen te systematiseren. Om de eenvoudige reden dat er weinig consequentie is tussen de verschillende enquêteurs. Zo noteert Weijnen in Noord-Brabant vrijwel consequent een geprononceerde sjwa, terwijl Pée in het onmiddellijk aansluitende gebied in Noord-Brabant en Antwerpen bijna even consequent een zwakkere realisatie weergeeft. Wat wel opvalt is dat ze ongeveer dezelfde verhouding scoren voor al dan niet realisatie van de svarabhaktivocaal. Dat laatste lijkt dus wel een robuust (en bruikbaar) gegeven, het eerste absoluut niet.

Tabel 4A: Aantallen afwijkingen tussen noteringen voor vier gebruikswijzen van het woord(deel) *melk*: als eerste element van een samenstelling (*melkboer*: W+), als tweede element van een samenstelling (*karnemelk*: W-), als deel van de zinsfocus (Z+) of het zinstopic (Z-). Aangegeven is voor de elementen van de y-as hoe vaak de svarabhaktivocaal verschijnt, terwijl die er voor het element op de x-as niet is.

	tegenover W+(wel ə)	tegenover W- (wel ə)	tegenover Z+(wel ə)	tegenover Z- (wel ə)	Tegenover de andere (wel ə)
W+ (geen ə)	XXX	32	26	17	75
W- (geen ə)	45	XXX	21	20	86
Z+ (geen ə)	57	43	XXX	28	128
Z- (geen ə)	53	46	40	XXX	139
Alle (geen ə)	155	121	87	65	428

De interpretatie van de tabel levert weinig moeilijkheden op: er is een geleidelijke stijging van het aantal gevallen met unieke sjwa-realiserende naarmate we de reeks [W+ / W- / Z+ / Z-] doorlopen. Sjwa-insertie ligt met andere woorden meer voor de hand bij simplexgebruik van het woord dan als het in een samenstelling voorkomt, en is bovendien relatief frequenter naarmate het accent (binnen de samenstelling of in de zin) minder prominent is.²⁸ Een relatief sterke accentuering resulteert dus zowel bij het simplexwoord als bij de vorm in samenstellingen in directe aansluiting van /l/ en /k/ (of m.a.w. in ontbreken van de svarabhaktivocaal).²⁹ Daarmee krijgen we een patroon dat op het eerste gezicht volledig haaks staat op ‘normale’ historische evolutiepatronen: wat minder prominent is heeft nu eenmaal de neiging om te verschrompelen en ten slotte volledig te verdwijnen (cf. evoluties als *bakhuis* > *bakkes*, *lederhoze* > *leers* / *laars*); natuurlijk gaat het hier ook om het converse evolutiepatroon: de svarabhaktivocaal is een ‘toegevoegd’ product’, dat de articulatie vooruit helpt, en zo iets wordt kennelijk eerder ingeschakeld als die articulatie minder prominente aandacht krijgt.

²⁸ Ik wil er hier nog eens op wijzen dat deze formulering voor het gebruik in *karnemelk* discutabel is: we mogen wel aannemen dat het aantal gevallen met minder sterke klemtoon in de hele verzameling aanzienlijk groter zal zijn dan bij *melkboer*, maar kunnen dat voor de individuele noteringen in de enquête niet nagaan.

²⁹ Zowel de verdelingen in de tabel als geheel, als de verdelingen volgens de twee factoren (resp. <woordklemtoon // zinsaccent> en <sterker // zwakker> zijn significant: voor alle opposities tezamen is $X^2 = 26.19$, wat bij drie vrijheidswaarden $p < .001$ oplevert). Voor de factor woord (W) // zin (Z), en sterker (st.) // zwakker (zw.) is de verdeling resp.:

	-ə.	+ə.		-ə	+ə.
(W)	199	84	(st.)	83	120
(Z)	77	68	(zw.)	158	67

Dat komt op een X^2 -waarde uit van resp. 12.40 en 37.31; wat voor allebei alweer een bijzonder hoge significantiegraad oplevert: $p < .001$.

Ik illustreer de twee tendensen (minder sjwa-insertie bij samenstelling en ook bij sterkere accentuering) in een afgeleide tabel 4B, waarin alle mogelijke opposities apart gerepresenteerd worden.

Tabel 4B: De verhoudingen van alternanties tussen vormen met en zonder sjwa-insertie bij de vier onderscheiden gebruiks- en accentcategorieën ($W^+ = \text{melkboer} - W^- = \text{karne- / botermelk} - Z^+ = \dots \text{ de melk kwijt} - Z^- = \text{De melk spuit} \dots$).

W+(↔W-)		W+(↔Z+/-)		W+(↔andere)	
∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)
32 (41.6)	45 (58.4%)	43 (28.1)	110 (71.9)	75 (32.6%)	155 (67.4%)
W-(↔W+)		W-(↔Z+/-)		W-(↔andere)	
∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)
45 (58.4)	32 (41.6)	41 (31.5)	89 (68.5%)	86 (41.5%)	111 (58.5%)
Z+(↔W+/-)		Z+(↔Z-)		W-(↔andere)	
∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)
100 (68.0)	47 (32.0%)	28 (41.2)	40 (58.8%)	128 (59.5%)	87 (40.5%)
Z-(↔W+/-)		Z-(↔Z+)		W-(↔andere)	
∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)	∅(↔∅)	∅(↔ə)
99 (72.8)	37 (27.2%)	40 (58.8)	28 (41.2%)	139 (68.1%)	65 (31.9%)

Tabel 4B illustreert overtuigend dat *melk* als component van een samengesteld woord minder gevoelig is voor sjwa-insertie dan wanneer het als simplex woord verschijnt. En net zo duidelijk is het, dat sterkere accentuering zowel bij complexe woorden als bij het simplex een vergelijkbaar effect heeft: ook die relatief sterkere accentuering zet een rem op het invoeren van de svarabhaktivocaal. Uiteraard mag de kracht van die twee factoren niet overdreven worden: alle gegevens waarover in dit punt gerapporteerd wordt komen uit minder dan 200 opgaven; dat is zowat 15% van alle enquêtes waarvoor in het lexem *melk* ten minste één keer een svarabhaktivocaal opgegeven wordt.³⁰

De voor de hand liggende conclusie, dat sterke(re) prominentie van het woord met een svarabhakti-gevoelig cluster minrealisatie in de hand werkt, is met het materiaal dat ons ter beschikking staat natuurlijk niet onomstotelijk hard te maken: statistiek kan nooit méér opleveren dan een waarschijnlijkheidsscore: hoe overtuigend die ook is (cf. noot 29), het gaat nog steeds om een waarschijnlijkheidsmeting. Daarom wil ik nog een paar verwante feiten in de verf zetten die in dezelfde richting wijzen.

³⁰ Zoals bekend zijn er ten gevolge van de methode van opvragen nogal wat lacunes in de rapportering. Bovendien zijn er voor dit specifieke woord vrij veel omissies in de individuele opnames doordat *melk* niet in alle dialecten dezelfde betekenis heeft; dat heeft o.a. meegebracht dat in grote delen van het taalgebied (vooral in Noord-Brabant) de samenstelling *karnemelk* afwezig is (het begrip wordt daar gewoon met het simplexwoord *melk* benoemd). Om een precieze weging te geven van de waarde van het cijfermateriaal zou een erg ingewikkelde en bewerkelijke berekening nodig zijn. De auteur is graag bereid alle gegevens door te spelen aan iemand die daartoe de nodige kennis en vaardigheid bezit.

In dezelfde zin wijst alvast ook het sterk afwijkende gedrag van *help(t)* in een aantal regio's. Dat zou wel eens verband kunnen houden met de accentstatus van het woord in zijn zin: het is immers het enige van alle onderzochte items dat de hele inhoud van de hoofdzin draagt, en dat dus vanzelf het zwaarst mogelijke zinsaccent op zich krijgt. Tabel 1 illustreert dat het in de meeste regio's afwijkt van alle andere eenlettergrepige woorden, en wel door een significante afname van de gevallen met sjwa. Dat is dus precies wat door de tentatieve verklaring in 4.3 voorspeld wordt.³¹

Dit is ook de plaats om vroeger onderzoek aan een kritische herziening te onderwerpen. Dat gebeurt in § 4.4, waar nog eens een argument ten voordele van de in dit punt vooruitgeschoven factor gegeven zal worden.

4.4. DE OPPOSITIE TUSSEN *WERK* EN *WERKEN* OPNIEUW BEKEKEN

Tot hertoe heb ik mij bijna angstvallig onthouden van commentaar bij een goed bekende casus in de dialectologische studie van de svarabhaktivocaal. Het RND-materiaal levert namelijk op het eerste gezicht een perfecte oppositie tussen twee woordvormen op, waarmee het verschil in behandeling van een- en tweelettergrepige woorden te bestuderen valt. Het RND-materiaal bevat immers niet alleen informatie over *werken* (zin 32), maar ook over *werk* (nr. 4: *spitten is lastig / zwaar werk*). Die gunstige omstandigheid om het verschil tussen een- en tweelettergrepige vormen te gaan onderzoeken bij een 'minimaal paar', is niet onopgemerkt gebleven. In 1976 is voor het eerst een partiële studie gewijd aan de casus (De Schutter, 1976, pp. 182-186, kaart p. 184). De RND was toen nog verre van af, maar voor een groot zuidelijk deel kon wel een volledig samenhangend beeld geschetst worden. Daaruit bleek dat er een fundamenteel verschil bestond tussen de twee formele categorieën. Voor beide vormen was er een westelijk en een oostelijk gebied, maar de invulling daarvan was sterk verschillend:

- ♦ Bij het enkelvoudige zn. wordt vrijwel uitsluitend sjwa-insertie opgetekend in het oosten, in het westen daarentegen komen overwegend sjwa-loze vormen voor.

³¹ Aan de andere kant is er de behandeling van *helpen*, dat in de meeste regio's aan zijn status van half hulpwerkwoord geen overtuigende toename van svarabhaktivoorcomens dankt t.o.v. de andere tweelettergrepige woorden met [L+K]. Alleen Zeeland, dat zoals in 3.1 opgemerkt een erg onstabiele houding heeft t.o.v. sjwa-insertie, laat dat effect wel duidelijk zien.

- ♦ Bij de tweelettergrepige infinitiefvorm heeft het oosten heel wat opgaves zonder svarabhaktivcaal, in het westen loopt het aantal vormen met sjwa nog verder (en zelfs in sterke mate) terug.

Hetzelfde beeld verschijnt bij Stroop (1962, p. 62) voor het hele zuidelijke gebied, en ten slotte ook nog eens bij Kloots e.a. (2002), de eerste behandeling van het hele taalgebied. De twee kaartjes p. 102 tonen overduidelijk dat vormen met sjwa in alle deelregios's een stuk couranter zijn in *werk* dan in *werken*.

Dat beeld komt dus in essentie goed overeen met wat in de huidige studie over het algemeen voor een- en tweelettergrepige woorden is vastgesteld. Tot zover niets verbazends. Wel opmerkelijk is dat het verschil bij *werk* / *werken* veel uitgesprokener is dan bij de oppositie een- / tweelettergrepige woorden in het huidige onderzoek. Is daar een verklaring voor? Dat de twee woorden op een of andere manier door de geënquêteerden met elkaar in een oppositioeneel verband zouden zijn gebracht, is absoluut uitgesloten: ze komen in de enquête op een respectabele afstand van elkaar voor (resp. als nr. 4 en nr. 32, en inhoudelijk is er geen enkele associatie).

Waar het woordpaar wél een afwijkend beeld vertoont, is dat *werken*, zoals alle overige hier onderzochte woorden, een sterk prominente rol in de zin heeft: het is het enige woord in focus (cf. ook 2.2.6), terwijl *werk* weliswaar tot de focusconstituent behoort (als syntactische kern), maar daarin een lage prominentie heeft: als 'spitten' gekarakteriseerd wordt als 'lastig werk', dan voegt dat 'werk' helemaal geen informatie toe ('spitten' zal wel voor iedereen als 'werk' gelden); wel wordt dat 'spitten' als 'lastig / zwaar' voorgesteld, en dat is waar het op aankomt. En dus kunnen we, behalve de woordstructuur (een- tegenover tweelettergrepig), ook nog een tweede factor aanwijzen die voor de keuze pro of contra svarabhaktivocaal in aanmerking komt: *werk* is in het corpus van woorden met L+K veruit het minst beklemtoonde, en dus is het, volgens de redenering in 4 het meest vatbaar voor sjwa-insertie. De RND-enquête bevestigt de hypothese van 4 dus ook voor deze casus.

Ik wil er nog maar eens op wijzen dat de relatieve associatie van sjwa-insertie met zwakkere klemtoon (en dus waarschijnlijk minder verzorgde articulatie) ook hiermee nog steeds niet bewezen is; daarvoor is het RND-materiaal voor precies dit aspect niet echt adequaat. Maar elke indicatie versterkt wel het gevoel dat verder onderzoek aan diverse taalvormen (verschillende dialecten, bovengewestelijke taalvormen, zowel in informeel als in formeel gebruik), noodzakelijk is om het fenomeen van de svarabhaktivocaal volledig te door-

gronden. Zo'n onderzoek zou ook bijzonder nuttig kunnen zijn bij het testen van een aantal andere mogelijke taalgebruiksaspecten, zoals bv. de invloed van emfatische spraak, cf. noot 22.

5. VOORLOPIGE SYNTHESE VAN HET ONDERZOEK – VOORSTEL TOT UITBREIDING.

Deze bijdrage is gebaseerd op een deel van het beschikbare linguïstische materiaal, dat van het RND-project namelijk. Van evenveel of zelfs groter belang zou wel eens het materiaal-Goeman-Taeldeman-Van Reenen (materiaal-GTRP) kunnen blijken te zijn; daarvan valt te verwachten dat het voor een aantal van de onderzoeksvragen bijkomende informatie zal kunnen aanreiken, en voor sommige van de opgeworpen problemen wellicht ook oplossingen. De volgende poging tot synthese is dan ook zeker voor die stukken problematiek alleen maar voorlopig te noemen.

5.1. DE GEOGRAFISCHE COMPONENT

Insertie van sjwa in heterorganische clusters van liquida + obstruent / nasaal verdeelt het Nederlands-Friese taalgebied in drie delen. Zowel in het noorden als in het zuidwesten is de svarabhaktivocaal weinig frequent, bij de meeste clusters zelfs vrijwel onbestaande als autochtoon fenomeen. In het grote gebied tussen die regio's in is het verschijnsel goed bekend. Er zijn nog wel grote verschillen in de reële distributie, met Holland-Utrecht-zuidelijk Gelderland, Brabant en de twee provincies Limburg als de onbetwiste kampioenen van het verschijnsel sjwa-insertie.

5.2. DE FONOLOGISCHE COMPONENT

Er zijn bij de studie van fonotactische opposities twee tendensen aan het licht gekomen:

- ♦ Niet elk cluster van liquida + heterorganische consonant is even geschikt voor insertie van sjwa. Voorlopig lijkt het er sterk op dat een obstruent als tweede element van het cluster makkelijker de svarabhaktivocaal aantrekt dan een nasaal. Maar die tendens is niet algemeen in het hele taalgebied. Hetzelfde geldt trouwens voor verschillen naargelang van de aard van de obstruent. Meer dan waarschijnlijk speelt bij die geografische variatie ook de realisatie van de liquida (/r/- of /l/-variant) een bepalende rol.

- ♦ Verdeling van de leden van het cluster over verschillende syllabes (met name dus in tweelettergrepige woorden) gaat insertie van sjwa tegen.

5.3. DE ARTICULATORISCHE PROMINENTIE VAN HET WOORD

De derde voorlopige conclusie veronderstelt een bijkomende hypothese: dat namelijk zwakker geaccentueerde woorden of woorddelen minder zorgvuldig gearticuleerd worden. Analyse van het RND-materiaal lijkt er dan op te wijzen dat het optreden van de svarabhaktivocaal ook in dialecten tegengewerkt wordt door zorgvuldiger articulatie. De stelling wordt voor de bovengewestelijke taal onderbouwd in Kloots e.a. (2002, pp. 99-100, met verwijzing naar de relevante literatuur), maar er zijn zeker indicaties dat die ook voor de lokale taalvormen (de dialecten) geldt.

5.4. TOT BESLUIT: UITBREIDING VAN HET ONDERZOEK

Wat mag nu van een vergelijkbare studie van het materiaal-GTRP verwacht worden? Wat onze conclusie in 5.3 betreft natuurlijk helemaal niets: de vragenlijst van het GTRP bestaat bijna volledig uit simplexwoorden die in absolute isolatie zijn opgevraagd. Wat de geografische verdeling (5.1) betreft heb ik een sterk vermoeden dat in grote trekken hetzelfde beeld tevoorschijn zal komen. Natuurlijk valt niet uit te sluiten dat met het verloop van enkele decennia de invloed van het Hollands resp. het Brabants voor lichte verschuivingen heeft kunnen zorgen in de gebieden waar sjwa-insertie in de RND-enquête zeldzaam of onbestaande was.

Blijven dan ten slotte nog de conclusies van 5.2. In § 1 van deze bijdrage is betoogd dat de vragenlijst-Goeman-Taeldeman bijzonder zorgvuldig opgebouwd is. Dat kan dus voor beide deelaspecten van 5.2 interessante aanvullingen opleveren. Van belang is uiteraard dat het onderzoek uitgebreid kan worden tot clusters met liquida + liquida of glide als laatste element van het cluster (zoals resp. in *parel* en *zwaluw*). Maar ook wat de clustertypen betreft die al in deze bijdrage ter sprake zijn gekomen is aanvulling een must als wij het plaatje volledig willen zien.³²

³² Een belangrijke tekortkoming van het RND-materiaal is dat er geen enkel woord met cluster /rn/ voorkomt, noch zonder noch met splitsing van de componenten over verschillende syllabes (resp. bv. *kern-hoorn* en *kernen-hoornen*).

Ik besluit met een warme oproep aan linguïsten die met fonologie (en dan vooral met die van dialecten) bezig zijn, om het onderzoek ter hand te nemen. Niet alleen was het sjwa-onderzoek het laatste grote project dat de betreurde Johan Taeldeman zelf in de startblokken had willen zetten, misschien nog dwingender is het feit dat de distributie van sjwa in regionale en lokale taalvormen op zichzelf veel inzichten belooft in de ontwikkelingsgang van het Nederlandse taallandschap.

Bibliografische verwijzingen

- De Schutter, Georges** (1973). 'De plaats van de ə in een fonologische beschrijving van het Nederlands'. *Leuvense Bijdragen* 68, 173-202.
- De Schutter, Georges** (1997). 'De imperatief in de Nederlandse dialecten'. *Taal en Tongval* 49, 31-60.
- De Schutter, Georges & Johan Taeldeman** (1994). 'Studies in r-klein 2. /r/ in betoonde lettergreep voor consonant'. *Taal en Tongval Themanummer* 7, 73-109.
- FAND IV: Chris De Wulf, Jan Goossens & Johan Taeldeman** (red.). *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel IV De consonanten*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2005.
- Goeman, A. & J. Taeldeman** (1996). 'Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten'. *Taal en Tongval* 48, 38-59.
- FAND I: Thera de Jong, Georges De Schutter, Ton Goeman, Boudewijn van den Berg** (red.). *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel I. I Kaarten – 2. Commentaar*. Amsterdam: AUP.
- Kloots, Hanne, Georges De Schutter, Steven Gillis & Marc Swerts** (2002). 'Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands'. *Nederlandse Taalkunde* 7, 97-124.
- Philippa, M., F. Debrabandere, T. Schoonheim & N. van der Sijs** (2004). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands – Ke-R*. Amsterdam: AUP.
- RND** (1925-1982): *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (**E. Blancquaert, W. Pée, V.F. Vanacker**, red.).
- Stroop, Jan** (1988). Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 84, 52-69 en 81-114.
- Taeldeman, Johan** (2013). 'East Flemish Phonolog'y. In **Frans Hinskens & Johan Taeldeman** (eds.): *Language and Space – An International Handbook of Linguistic Variation – Volume 3: Dutch* (pp. 211-234). Berlin / Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Van Dantzig, Branco** (1932). 'Das Svarabhakti-Phänomen in der niederländischen Sprache'. *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale* 7, 52-63.

- Van de Velde, Hans** (1996). *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Van Loey, A.** (1959). *Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands – Klankleer Vormleer Woordvorming*. Zesde druk. Zutphen: Thieme & Cie.
- Van Loon, Jozef** (2014). *Historische fonologie van het Nederlands*. Antwerpen: Universitas.
- Van Loon, Jozef** (2018 [2019]). 'Is het Nederlands wereldkampioen sjwa?' *Verslagen en Mededelingen van de KANTL* 128, 221-282.
- Van Oostendorp, Marc** (2000). *Phonological Projection. A Theory of Schwa in Optimality Theory*. Berlin: Mouton-de Gruyter.

Over vlugge spraak en vluchtige sjwa's

De relatie tussen spreektempo en de duur van Nederlandse svarabhaktivocalen

Hanne Kloots¹, Steven Gillis¹ & Jo Verhoeven^{1,2}

¹ Universiteit Antwerpen, CLIPS, Antwerpen, BE

² City, University of London, Language and Communication Science – Phonetics Laboratory, London, UK

Samenvatting

Dit onderzoek bestudeert de relatie tussen spreesnelheid en de duur van de svarabhaktivocalen in het Nederlands. Hierbij werd gebruik gemaakt van de spontane spraak van 160 leerkrachten Nederlands, gelijk verdeeld over vier verschillende regio's in Vlaanderen en Nederland. Het corpus omvatte gesproken taal van evenveel mannen als vrouwen. Er werd gefocust op 750 woorden die een consonantencluster bevatten met als eerste element een *r* en als tweede element een niet-alveolaire consonant of een *n*, en die na invoeging van een svarabhaktivocaal twee of drie syllaben tellen (bv. *werk* > [wɛrək], *werken* > [wɛrəkən]). Voor deze woorden werd de spreesnelheid en de duur van de ingelaste svarabhaktivocaal gemeten.

Zoals verwacht laten de resultaten van deze studie een duidelijk verband zien tussen spreesnelheid en de duur van de svarabhaktivocaal: snellere spraak levert kortere svarabhaktivocalen op. Naast deze algemene trend is er ook een statistisch significant effect van regio, het aantal syllaben, de articulatieplaats van *r* en het tweede element van het consonantencluster. Verder was er een significante interactie tussen spreesnelheid en de duur van sjwa bij mannen en vrouwen: vrouwen produceren in snelle spraak kortere svarabhaktivocalen dan mannen, terwijl hun sjwa's in trage spraak wat langer duren dan die van mannen. De verschillen in de duur van sjwa met betrekking tot spreesnelheid zijn dus bij vrouwen meer uitgesproken dan bij mannen. Dit zou kunnen worden verklaard doordat de vrouwen – die doorgaans wat langere vocalen produceren – in snelle spraak articulatorische afstanden vlugger kunnen overbruggen dan mannen.

Abstract

This study investigates the relationship between speech tempo and the duration of epenthetic schwa in Dutch. The speech materials consisted of the spontaneous speech of 160 teachers of Dutch: these speakers were equally distributed over four different regions in Belgium and the Netherlands. There were an equal number of men and women. The research focus was on 750 words which contained a

e-mail

hanne.kloots@
uantwerpen.be
steven.gillis@
uantwerpen.be
jo.verhoeven@
uantwerpen.be

consonant cluster with *r* as the first element and a non-alveolar consonant or *n* as the second element. These words consisted of two or three syllables after schwa insertion (e.g., *werk* ‘work’ > [wɛrək], *werken* ‘to work’ > [wɛrəkən]). The speech rate of these words was calculated and the duration of any inserted schwa was measured.

As predicted, the results show a clear relationship between speech rate and the duration of schwa: faster speech yields shorter schwas. Besides this general trend a statistically significant effect was found of geographical region, the number of syllables, the place of articulation of *r* and the second element of the consonant cluster. In addition, there was a significant interaction between speech tempo and the schwa duration in men and women: women produce shorter schwas in faster speech, while their schwas in slower speech are longer than those in men. As such the durational differences in schwa are more outspoken in women than in men. This can be accounted for by the general trend that vowels are generally longer in women’s speech. The shorter schwa durations in women’s fast speech may have to do with the fact that it is easier for women to bridge articulatory distances as a result of smaller oral cavity volume.

1. INLEIDING

1.1. SJWA-INSERTIE: WAT, WAAR, WAAROM?

De Nederlandse sjwa heeft diverse verschijningsvormen. In deze bijdrage focussen we op de zogenaamde ‘svarabhaktivocalen’, sjwa’s die kunnen worden ingevoegd in heterorganische consonantenclusters met als eerste element een liquida en als tweede element een niet-alveolaire consonant of een *n* (bv. *vork* > *vorrek*, *bergen* > *berregen*). Aan de Universiteit Antwerpen is al heel wat onderzoek gedaan naar dit fenomeen. In het hedendaagse Standaardnederlands bleek de mate van sjwa-insertie o.a. af te hangen van het type spraak, maar ook van de nationale variëteit, de leeftijd en de sekse van de spreker (Kloots et al., 2002; Kloots et al., 2004; Kloots et al., 2009). Nederlanders produceerden in gestuurde spraak meer svarabhaktivocalen dan Vlamingen, terwijl de Vlaamse informanten juist meer sjwa’s invoegden in spontaan gesproken standaardtaal. In beide spraaktypes gebruikten de jongere informanten minder svarabhaktivocalen dan de oudere. Voor de gestuurde spraak vonden we ook een significante interactie tussen land en sekse. Terwijl in Vlaanderen meer sjwa’s werden ingevoegd door de vrouwelijke informan-

ten, lasten in Nederland de mannen de meeste svarabhaktivocalen in. De fonotactische omgeving bleek eveneens een relevante factor. Zo werd in *r*-clusters (bv. *arm*) vaker een svarabhaktivocaal ingelast dan in *l*-clusters (bv. *wolk*). Ook de kwaliteit van de liquida speelde een cruciale rol: we troffen nauwelijks sjwa-insertie aan in woorden met gevocaliseerde *r*.

Hoe *werk* en *werken* uitgesproken werden in de traditionele Nederlandse dialecten, werd in kaart gebracht door De Schutter (1975), Stroop (1988), De Wulf et al. (2005) en Van der Sijs (2011).¹ De Schutter (1975) focuste op de Belgische provincies Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen. De kaart van Stroop (1988) beslaat naast Noord-België ook het zuidelijke deel van Nederland. De Wulf et al. (2005) en Van der Sijs (2011) brachten het hele Nederlandse taalgebied in kaart. Toen we bij ons eigen onderzoek naar sjwa-insertie in het Standaardnederlands inzoomden op de regionale herkomst van de sprekers, bleek er bij woorden met svarabhaktivotentieel vaak een transfer plaats te vinden tussen dialect en standaardtaal (Kloots et al., 2002; 2004). Zo bevatte het Standaardnederlands uit Nederlands-Limburg – net als het oorspronkelijke dialect van die regio – opvallend veel svarabhaktivocalen. Het Standaardnederlands van Groningen/Drenthe, West- en Oost-Vlaanderen vertoonde daarentegen – net als de plaatselijke dialecten – opvallend weinig sjwa-insertie. Heel intrigerend: in de meeste dialecten met sjwa-insertie komt ook sjwa-apocope voor. Het gaat echter niet om een absoluut of causaal verband. De dialecten uit een overgangsgebied kennen namelijk wel sjwa-apocope maar geen sjwa-insertie (Stroop, 1988).

Waarom sprekers svarabhaktivocalen inlassen, wordt in de vakliteratuur op diverse manieren verklaard. Vanuit articulatorisch perspectief zouden svarabhaktivocalen heterorganische consonantenclusters gemakkelijker uitspreekbaar maken (bv. De Schutter & Taeldeman, 1993). Vanuit perceptueel perspectief zouden woorden met ingevoegde sjwa ook sneller mentaal te verwerken zijn voor de luisteraar (van Donselaar et al., 1999). Vanuit fonologisch oogpunt brengt een svarabhaktivocaal het consonantencluster uit *vork* en *tulpen* een stap dichterbij in de buurt van de universeel bekende CV-syllabe (cf. Clements & Keyser, 1983; Vennemann, 1988 – met enkele kritische kanttekeningen in Van Oostendorp, 2000, p. 155). Ten slotte kan ook het zinsritme svarabhaktivocalen uitlokken. Omdat sprekers de neiging hebben om het ritme van een zin constant te houden, neemt de kans op sjwa-insertie toe bij

¹ De dialectkaarten zijn ook opgenomen in de Kaartenbank van het Meertens Instituut, samengesteld door Joep Kruijssen en Noline van der Sijs (www.meertens.knaw.nl/kaartenbank/).

zinnen met een trocheïsch ritme, bv. *Tussen deze bloemen stond een hele mooie tulp* (Kuijpers & Van Donselaar, 1998).

Ten slotte wordt in de vakliteratuur ook gediscussieerd over de fonologische status van de svarabhaktivocaal. Is het een volwaardig foneem, een overgangsklank of iets daartussenin? Voor Taeldeman (1978, pp. 52-53) lag het ‘voor de hand dat de svarabhaktivocaal [in de Oost-Vlaamse dialecten] geen systematisch-fonologische status heeft maar via een ‘lage’ epenteseregel ingevoerd kan worden’. Van Donselaar et al. (1999, p. 74) vroegen zich af of ‘schwa epenthesis may not arise via insertion of a segment as such, but simply via relaxation of the gestures corresponding to articulation of the consonant cluster’. Warner et al. (2001, p. 414) concludeerden dat de epenthetische sjwa bij *l*-clusters een fonologische eenheid moet zijn, maar spraken zich niet uit over het *soort* fonologische eenheid. Het zou kunnen gaan om een echt foneem, maar ook om een fonologische eenheid die omschreven wordt als ‘gesture(s) of a schwa’. Hall (2006, p. 387) – die sjwa-insertie bestudeerde vanuit het framework van de articulatorische fonologie – rekent de Nederlandse svarabhaktivocalen tot de ‘intrusive vowels’. Volgens haar zijn de ingevoegde sjwa’s dus geen fonemen, maar wel ‘phonetic transitions between consonants’ (ibidem). Concreet: tussen twee consonanten waarvan de articulatorische bewegingen elkaar niet overlappen, valt soms een vocaal te horen die als een sjwa klinkt. Vanuit het oogpunt van de articulatorische fonologie kan die sjwa geïnterpreteerd worden als een beweging van de tong die terugkeert naar een neutrale positie na articulatie van de voorafgaande (volle) vocaal. Gevolg: de svarabhaktivocaal kan qua klankkleur lijken op de voorafgaande klinker. Bij deze benadering vragen we ons wel af wat er precies verstaan moet worden onder een neutrale positie van de tong en – vooral – in hoeverre die neutrale positie aan regionale of individuele variatie onderhevig is (zie bv. ook Van den Berg, 1958).

1.2. DE DUUR VAN DE SVARABHAKTIVOCAAL

In studies naar vocaalduur wordt meestal gefocust op beklemtoonde klinkers. Over de duur van de – per definitie onbeklemtoonde – sjwa is daardoor nog niet zo heel veel bekend. Voor de ‘gewone’, niet-optionele sjwa werd pionierswerk verricht door Koopmans-van Beinum (1994). In voorgelezen spraak van een ervaren Nederlandse spreker duurde de sjwa 43 ms. In spontane spraak van dezelfde informant was de sjwa net iets langer: 47 ms. Omdat de sjwa’s korter duurden dan korte en lange klinkers, typeerde Koopmans-van

Beinum (1994, p. 78) de sjwa als een klank met een ‘short-lived, volatile character’.

Exploratief onderzoek naar de duur van de svarabhaktivocaal vinden we ook al bij Zwaardemaker & Eijkman (1928, pp. 301-302). Als het woord *wolk* overduidelijk een sjwa bevatte, duurde die 130 à 160 ms. In andere gevallen was er in *wolk* alleen een ‘glijklank’ van 30 à 95 ms te horen. Ook Van Dantzig (1932) voerde een aantal verkennende metingen uit. De svarabhaktivocalen uit woorden van het type *melk*, *warm* bleken langer te duren dan die uit *melken*, *warmen* (70 à 85 ms vs. 20 à 30 ms). Deze twee verkennende studies zijn interessant, maar jammer genoeg is de onderzoeksopzet niet of nauwelijks gedocumenteerd. Bovendien werd slechts spraak van een zeer beperkt aantal proefpersonen onderzocht.

De eerste uitgebreide studie naar de duur van de Nederlandse svarabhaktivocaal werd uitgevoerd door Kloots et al. (2012). Zij onderzochten de duur van sjwa in 750 woorden uit een corpus van spontaan gesproken Standaardnederlands, afkomstig van 80 Vlaamse en 80 Nederlandse leraren Nederlands uit verschillende regio’s, van wie de helft mannen en de helft vrouwen. De helft van de informanten was geboren voor 1955, de andere helft na 1960. Omdat de huidige bijdrage voortbouwt op onze eerdere metingen wordt de steekproef (opnieuw) toegelicht in sectie 2.2.

Hieronder lichten we de voornaamste tendensen toe uit die eerdere studie. Daarbij focussen we op de geobserveerde waarden, niet op de schattingen van ons toenmalige statistische model. In onze vervolgstudie zullen we een nieuw statistisch model gebruiken, met extra variabelen, maar we gaan wel uit van precies dezelfde observaties. Daarom leek het ons het zinvolst om hieronder de geobserveerde waarden te presenteren en geen schattingen. Voor de details van onze eerdere statistische analyse (incl. interacties) verwijzen we naar Kloots et al. (2012).

Gemiddeld duurden de ingevoegde sjwa’s 44,4 ms (SD = 13,7). Het verschil tussen woorden van het type *werk* en woorden van het type *werken* was erg klein (44,8 vs. 43,8 ms met SD = 14,1 resp. 13,2). De Nederlandse svarabhaktivocalen bleken doorgaans wat langer te duren dan de Vlaamse (46,2 vs. 42,9 ms met SD = 14,8 resp. 12,6) en de vrouwelijke informanten produceerden gemiddeld iets langere sjwa’s dan hun mannelijke collega’s (44,7 vs. 44,2 ms met SD = 14,2 en 13,3). De factor leeftijd op zichzelf leverde geen significant hoofdeffect op. Verder hing de duur van de svarabhaktivocalen ook samen met de dialectachtergrond van de sprekers (Tabel 1). In Groningen/Drenthe,

Oost- en West-Vlaanderen – regio’s waar de dialecten weinig of geen sjwa-insertie kennen – duurden de svarabhaktivocalen korter dan in de andere onderzochte regio’s. In Nederlands-Limburg werden opvallend lange sjwa’s ingevoegd.

Tabel 1: Geobserveerde duur van de sjwa’s (in ms.), uitgesplitst per land en type regio

			n	gem. duur	SD
Nederland	centrale regio	Randstad	90	45,1	12,2
	intermediaire regio	Zuid-Gelderland	137	48,7	13,7
	periferie 1	Groningen/Drenthe	63	36,8	11,7
	periferie 2	Nederlands-Limburg	57	52,4	18,6
Vlaanderen	centrale regio	Antwerpen/Brabant	178	45,4	11,8
	intermediaire regio	Oost-Vlaanderen	49	33,9	9,1
	periferie 1	West-Vlaanderen	73	38,8	11,9
	periferie 2	Belgisch-Limburg	103	45,8	13,1
		Totaal	750		

Een tweede onderzoek naar de duur van svarabhaktivocalen is te vinden in het proefschrift van Sebregts (2015). Terwijl Kloots et al. (2012) focusten op svarabhaktivocalen uit spontane spraak, onderzocht Sebregts (2015) de woorden *harp*, *kerk*, *arm* en *berg* in een voorgelezen woordenlijst. Het hoofdthema van Sebregts’ proefschrift was de uitspraak van *r*. Bij de samenstelling van zijn subcorpus voor de meting van de svarabhaktivocalen hield hij daarom ook rekening met de *r* van de sprekers. Voor dit subcorpus mat hij de sjwaduur bij 26 tongpunt-*r*-gebruikers uit Brugge, 26 huig-*r*-gebruikers uit Nijmegen, een ‘gemengde’ groep Rotterdammers (11 met alveolaire *r*, 6 met uvulaire *r*) en een eveneens ‘gemengde’ groep Utrechtenaren (11 met uvulaire *r*, 6 met alveolaire *r*).

Heel opvallend: de svarabhaktivocalen van de Bruggelingen (38 ms) bleken gemiddeld veel korter te duren dan die van de Nijmegenaren (84 ms). In Utrecht en Rotterdam vond Sebregts (2015) svarabhaktivocalen van 78 ms. Het verschil tussen de Utrechtenaren en de Rotterdammers was statistisch gezien niet terug te voeren op het type *r*. Daarom lijkt het Sebregts ook te voorbarig om het duurverschil tussen Brugge en Nijmegen enkel toe te schrijven aan het gebruik van tongpunt-*r* of huig-*r*. Bekijken we het duurverschil tussen Brugge en Nijmegen vanuit dialectologisch perspectief, dan stellen we – net als Kloots et al. (2012) – een parallel vast tussen de duur van de svarabhaktivocaal en zijn verschijningsfrequentie in de lokale dialecten. In West-Vlaanderen is sjwa-insertie eerder zeldzaam, terwijl Nijmegen deel uitmaakt van

een gebied waar volop svarabhaktivocalen worden ingevoegd (zie bv. de kaarten in Stroop, 1988).

Eveneens intrigerend: met name bij de Bruggelingen vond Sebregts (2015) ook svarabhaktivocalen in contexten waar we die op basis van de fonologische literatuur niet verwachten, namelijk voor (niet-nasale) coronalen (*bord, worst, kers*). Deze sjwa's bleken bovendien nagenoeg dezelfde duur te hebben als de svarabhaktivocaal in de meer traditionele contexten (*harp, kerk, arm, berg*).

1.3. SPREEKTEMPO

Spreektempo is de snelheid waarmee spraak door sprekers wordt afgeleverd. Traditioneel wordt er een onderscheid gemaakt tussen spreesnelheid en articulatiesnelheid: beide worden meestal uitgedrukt als het aantal syllaben per seconde. Terwijl de maat voor spreesnelheid wordt berekend op het volledige spraakstaal (d.w.z. inclusief stille pauzes), sluit de maat voor articulatiesnelheid stille pauzes van de berekening uit. De waarden voor articulatiesnelheid liggen dus steeds iets lager en beogen een beeld te geven van de snelheid waarmee spraakklanken worden gearticuleerd.

In het verleden is spreektempo uitgebreid bestudeerd met aandacht voor verschillende variabelen. Wat betreft de variabele 'taal' blijken er duidelijke verschillen te bestaan tussen talen. In een vergelijkende studie van spreesnelheid (Pellegrino et al., 2011) was de spreesnelheid in het Japans (7,84 syllaben/seconde) en het Spaans (7,82 syll/sec) beduidend hoger dan die van het Duits (5,97 syll/sec). Hoewel de hogere spreesnelheid van het Spaans wellicht intuïtief aan de verwachtingen beantwoordt, lijkt ons de vergelijking van individuele talen van weinig betekenis omdat de algemene waarden voor een taal erg beïnvloedbaar zijn door een hele reeks onderliggende factoren zoals sekse, leeftijd, type van spraak, spreesituatie e.d. Verder spelen ook regionale en eventueel ook fonotactische verschillen een rol (cfr infra).

Interessanter is het effect van verschillende nationale variëteiten van een pluricentrische taal. Zo maakten Verhoeven et al. (2004) een vergelijking tussen het Nederlands in Vlaanderen en Nederland: hieruit bleek dat Nederlanders significant sneller spreken (4,23 syll/sec) dan Vlamingen (4,00 syll/sec). Deze conclusie werd bevestigd door later onderzoek van Quené (2008). Verder is het ook duidelijk dat verschillende regio's binnen eenzelfde land aanzienlijk in spreesnelheid kunnen verschillen: zo staat in Nederland de Randstad aan

de kop met een spreeknelheid van 4,35 syll/sec, terwijl de regio Utrecht/Gelderland de laagste spreeknelheid laat optekenen (4,10 syll/sec).

Wat de persoonsgebonden variabelen betreft, zijn sekse en leeftijd in verschillende studies onderzocht. Hieruit kwam naar voren dat mannen over het algemeen sneller spreken dan vrouwen (Byrd, 1994; Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008; Jacewicz et al., 2009, 2010; Schwab & Racine, 2013; Schwab & Avanzi, 2015). In Verhoeven et al. (2004) is de spreeknelheid van Vlaamse en Nederlandse mannen 4,23 syll/sec, terwijl die van vrouwen 4,01 syll/sec bedraagt.

Voor de factor leeftijd kan worden geconcludeerd dat jongeren sneller spreken dan ouderen (Malécot et al., 1972; Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008; Jacewicz et al., 2009, 2010; Schwab & Avanzi, 2015). In het Nederlandse taalgebied hebben jongeren een spreeknelheid van 4,23 syll/sec, terwijl die voor ouderen 4,01 syll/sec bedraagt (Verhoeven et al., 2004).

Verder zijn er verschillende studies die de relatie tussen spreeknelheid en het type spraak hebben onderzocht. Hier zijn de conclusies niet altijd even eenduidig. Jacewicz et al. (2009, 2010) en Schwab & Avanzi (2015) vonden voor het Frans een hogere articulatiesnelheid bij spontane spraak dan bij voorgelezen/gestuurde spraak. Jessen (2007) concludeert voor het Duits het tegenovergestelde, maar dat zou kunnen worden verklaard door de specifieke manier waarop de rekeneenheid in de studie was gedefinieerd.

1.4. DE RELATIE TUSSEN DE DUUR VAN DE SVARABHAKTIVOCAL EN SPREEKSNELHEID

Naar de relatie tussen de duur van svarabhaktivocalen en spreeknelheid is nog nooit eerder systematisch onderzoek gedaan. Uit een verkennende studie van Van Son & Pols (1993) – gebaseerd op voorgelezen spraak van één professionele Nederlandse spreker – kwam naar voren dat klinkers uit snel gesproken spraak gemiddeld wat korter duren dan klinkers uit rustige(r) spraak. En in een aantal studies naar sjwadeletie in het Frans (bv. *fenêtre*, *semaine*, *cheval*) bleek een hoger tempo samen te gaan met meer sjwadeletie en/of een kortere sjwaduur (Racine & Grosjean, 2002; Bürki et al., 2011a; Bürki et al., 2011b). In deze bijdrage wordt onderzocht of voor het Nederlands hetzelfde geldt.

Verder zijn we geïnteresseerd in de mogelijke impact van een fenomeen dat in de literatuur bekend staat als ‘anticipatorische verkorting’. Daaronder ver-

staan we ‘a shortening of speech segment durations as a function of the number of syllables yet to be produced in word or phrase’ (Nooteboom & Cohen, 1975, p. 133 – zie bv. ook Malécot et al., 1972, p. 250; Schwab & Avanzi, 2015, p. 103). Concreet: het lijkt erop dat sprekers hun spreektempo verhogen (en de duur van hun klinkers verkorten) als een woord meer syllaben telt. Mogelijk versnellen sprekers hun spraak ook als sjwa-insertie een extra syllabe creëert. Ook op dit fenomeen wil onze studie een licht werpen.

2. METHODE

2.1. TYPE SPRAAK

In deze bijdrage focussen we op svarabhaktivocalen in spontaan gesproken Standaardnederlands. We gebruiken precies hetzelfde corpus als in eerdere studies naar sjwa-insertie (Kloots et al., 2009; Kloots et al., 2012) en spreek-snelheid (Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008). De spontane spraak werd rond de millenniumwende verzameld in het kader van een uitgebreid onderzoek naar uitspraakvariatie in het Standaardnederlands (van Hout et al., 1999). Van 80 Vlaamse en 80 Nederlandse leraren Nederlands werd een sociolinguïstisch interview afgenomen met verschillende taken (o.a. woorden voorlezen, plaatjes benoemen). Van elke leraar is ook minstens een kwartier spontane spraak beschikbaar.

Bij het ontlokken van de spontane spraak werd geen strak protocol gebruikt. De interviewers konden inspiratie putten uit een lijst met richtvragen, maar het was in de eerste plaats de bedoeling om zo spontaan mogelijk spraak te verzamelen die als basis kon dienen voor zo veel mogelijk taalkundige en taaltechnologische toepassingen. Daarom probeerden de interviewers waar mogelijk in te haken op thema’s die de informanten zelf aanbrachten. De interviews werden opgenomen met een Tascam DA-P1 draagbare dat-recorder en AKG-C420 headsets met een condensormicrofoon. De opnamen werden gedigitaliseerd en gedownsampld tot 16 kHz (16 bits). De spontane spraak maakt ook deel uit van het *Corpus Gesproken Nederlands*.

2.2. SPREKERS

Ons corpus bestaat uit spraak van 160 leraren Nederlands, i.e. professionele taalgebruikers die beroepshalve (vaak) het Standaardnederlands gebruiken. Leerkrachten Nederlands worden door heel wat taalgebruikers beschouwd als

de laatste poortwachters ('gatekeepers') van de standaardtaal, zelfs als hun spraak een regionale kleur vertoont (Grondelaers & van Hout, 2010; Grondelaers et al., 2010). Door de keuze voor leraren wordt bovendien de socio-economische status van de informanten constant gehouden.

De helft van de leraren is afkomstig uit Vlaanderen, de andere helft uit Nederland. Aan beide kanten van de rijksgrens werden vier regio's geselecteerd: een centrumzone, twee perifere zones en een overgangsgebied. De twee centrumzones – Antwerpen/Brabant resp. de Randstad – vormen het dichtbevolkte, economische en culturele hart van Vlaanderen en Nederland. Bij taalveranderingsprocessen nemen de centrale regio's doorgaans het voortouw. In meer perifere zones – in deze bijdrage: West-Vlaanderen, Groningen/Drenthe, Belgisch- en Nederlands-Limburg – staan de dialecten nog sterker. De overgangsgebieden ('intermediaire zone') – Oost-Vlaanderen resp. Zuid-Gelderland – nemen zowel geografisch als dialectologisch een tussenpositie in. In elke regio werden twee of meer steden geselecteerd. De informanten waren ten tijde van het interview werkzaam op een school in een van die steden.

In elke regio namen tien mannen en tien vrouwen deel, van wie telkens de helft geboren voor 1955 en de helft na 1960. Omdat het taalgebruik van de deelnemers zo representatief mogelijk moest zijn voor de respectieve regio's, namen er alleen leraren deel die (nagenoeg) hun hele leven in dezelfde regio gewoond hebben. Een overzicht van de steekproef is te vinden in Tabel 2. Voor meer details over de samenstelling van de steekproef verwijzen we naar Van Hout et al. (1999), Kloots (2008) en naar de methodesectie van onze eerdere studies naar sjwa-insertie en spreek snelheid.

Tabel 2: Overzicht van de steekproef

			geboren voor 1955		geboren na 1960	
			man	vrouw	man	vrouw
VL	centrum	Antwerpen/Brabant	5	5	5	5
	intermed.	Oost-Vlaanderen	5	5	5	5
	periferie 1	West-Vlaanderen	5	5	5	5
	periferie 2	Belgisch-Limburg	5	5	5	5
NL	centrum	Randstad	5	5	5	5
	intermed.	Zuid-Gelderland	5	5	5	5
	periferie 1	Groningen/Drenthe	5	5	5	5
	periferie 2	Nederlands-Limburg	5	5	5	5

2.3. BEREKENING DUUR SVARABHAKTIVOCALEN

In deze bijdrage focussen we op de woorden uit het lerarencorpus die een consonantencluster bevatten met als eerste element een *r* en als tweede element een niet-alveolaire consonant of een *n*, en die na invoeging van een svarabhaktivocaal respectievelijk twee (bv. *park*, *dorp*, *term*) of drie (bv. *durven*, *zorgen*, *turnen*) syllaben tellen. Deze woorden werden uit de spontane spraak gesegmenteerd met behulp van de software PRAAT² en opgeslagen als afzonderlijke wav-files. In totaal bevatte het corpus 1848 woorden met svarabhaktivocaal potentieel.

Om te bepalen in welke stimuli daadwerkelijk sjwa-insertie optrad, werd een beroep gedaan op het geluidssignaal (is er een sjwa te horen?) en op het spectrogram (is er tussen de twee consonanten van het cluster een segment te zien met een duidelijke formantstructuur?). We spreken alleen van sjwa-insertie als er in het consonantencluster een sjwa te horen én te zien was. Dit bleek het geval te zijn voor 750 items (Kloots et al., 2009). De svarabhaktivocaal was lang niet alomtegenwoordig. In 869 gevallen werd er géén svarabhaktivocaal ingelast. Bij de resterende items was de sjwa ofwel alleen zichtbaar in het spectrogram, ofwel alleen hoorbaar. Een overzicht van de verhoudingen is te vinden in Tabel 3.

Tabel 3: Hoorbaarheid en zichtbaarheid van svarabhaktivocalen

	n	
sjwa is hoorbaar en zichtbaar in spectrogram	750	41%
sjwa is noch hoorbaar noch zichtbaar in spectrogram	869	47%
sjwa is alleen zichtbaar in spectrogram	146	8%
sjwa is alleen hoorbaar	83	4%
Totaal	1848	100%

Van de 750 hoor- en zichtbare sjwa's werd de duur gemeten op basis van een breedbandspectrogram dat in de tijd was opgelijnd met de golfvorm van het woord (Kloots et al., 2012). De gemiddelde duur bedroeg 44,4 ms (zie ook sectie 1.2). Voor deze 750 items werd berekend hoe snel ze worden uitgesproken. Hoe die berekening gebeurde, wordt toegelicht in 2.4.

² De software PRAAT is ontwikkeld aan de Universiteit van Amsterdam door Paul Boersma en David Weenink. Meer informatie over deze toepassing is te vinden op <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.

2.4. BEREKENING SPREEKSNELHEID

Spreektempo kan verwijzen naar het aantal woorden, syllaben, fonemen of klanken per tijdseenheid (Roach, 1998). In deze sectie lichten we toe welke berekening het meest geschikt bleek voor onze dataset.

Aangezien onze dataset uit 750 losse woorden bestaat, hoefden we bij de berekening van de spreektijd geen rekening te houden met pauzes tussen de woorden. We maken dus ook geen onderscheid tussen spreeknelheid en articulatiesnelheid (cf. 1.3) en gebruiken bij onze analyse de termen spreeknelheid en spreektempo dus ook niet in hun strikt fonetische (en pauzegerelateerde) betekenis. Als tijdseenheid fungeerde de duur van het woord (uitgedrukt in seconden). Voor elk woord bepaalden we het aantal syllaben. Onze dataset bevat uitsluitend woorden met een svarabhaktivocaal. De sjwa's vormen de kern van een (extra) syllabe. Concreet: *vork* en *berg* werden als bisyllabisch beschouwd, *werken* en *morgen* als trisyllabisch. Twee rekenvoorbeelden:

	<i>Vor^²k</i>		<i>Wer^²ken</i>	
Aantal syllaben:	$\frac{2 \text{ syllaben}}{0,250 \text{ s}}$	= 8 syll/s	$\frac{3 \text{ syllaben}}{0,300 \text{ s}}$	= 10 syll/s
Duur woord:				

In principe hadden we ook het aantal klanken of het aantal fonemen per tijdseenheid kunnen tellen, maar deze benaderingen hadden belangrijke nadelen. Als we snel spreken, vallen er immers vaak klanken weg. Wie snel spreekt, produceert dus niet automatisch meer klanken per seconde dan wie traag spreekt. Ook een berekening van het aantal ('onderliggende') fonemen zorgde voor dilemma's. Zo eindigen heel wat woorden uit ons corpus op *-n* (bv. *werken*, *dorpen*, *morgen*). De vraag is echter of zo'n *-n* verplicht deel uitmaakt van deze woorden of niet. Immers: niet iedereen spreekt de eind-*n* uit en bovendien kunnen ook factoren als de woordklasse (bv. *de keten* vs. *ik keten*) en het type suffix (de finiete vorm *teken* vs. de infinitief *tekenen*) de realisatie van *-n* bevorderen of juist afremmen (Van de Velde & van Hout, 2001; 2003). Daarom besloten we te focussen op het aantal syllaben. De kans dat er in vloeiende spraak een volledige syllabe wegvalt, achten we kleiner dan de kans dat er individuele klanken (of fonemen) verdwijnen.

2.5. VARIABELEN EN HYPOTHESEN

In deze vervolgstudie gaan we op zoek naar het verband tussen spreektempo en de duur van svarabhaktivocalen. Hieronder presenteren we onze variabelen en hypothesen. De meeste variabelen – *land*, *leeftijd*, *sekse*, *regio*, *aantal syllaben* – werden ook al geanalyseerd door Kloots et al. (2012). Aan dit rijtje werden nog drie variabelen toegevoegd, namelijk *spreektempo*, de *articulatieplaats van r* en het *tweede element van het consonantencluster*. Voor de twee laatstgenoemde variabelen valt moeilijk te voorspellen of ze op een of andere manier zullen interfereren met het spreektempo. Wel zullen we hieronder aangeven waarom het ons relevante factoren lijken in een studie naar de duur van svarabhaktivocalen.

Spreektempo – algemeen

Snelle sprekers produceren vermoedelijk kortere svarabhaktivocalen dan trage(re) sprekers. Hiervoor steunen we op de verkennende studie van Van Son & Pols (1993), die ontdekten dat klinkers uit snel gesproken spraak gemiddeld wat korter duurden dan klinkers uit rustige(r) spraak. Ook in studies naar sjwadeletie in het Frans bleek dat een hoger spreektempo vaak gepaard gaat met een kortere sjwaduur (Racine & Grosjean, 2002; Bürki et al., 2011a; Bürki et al., 2011b).

Aantal syllaben: werk vs. werken

Als er daadwerkelijk sprake is van ‘anticipatory shortening’ (cf. 1.4), valt te verwachten dat woorden van het type *werken* kortere svarabhaktivocalen bevatten dan woorden van het type *werk*. Kloots et al. (2012) vonden echter geen significant duurverschil tussen beide woordtypes. Onze studie zal uitwijzen of toevoeging van enkele nieuwe variabelen aan het statistische model – waaronder spreektempo – hier verandering in brengt.

Land

Nederlanders spreken significant sneller dan Vlamingen (Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008) en produceerden in de studie van Kloots et al. (2012) gemiddeld langere svarabhaktivocalen. We hebben geen reden om aan te nemen dat het spreektempo in beide delen van het taalgebied een verschillend effect zou hebben op de duur van svarabhaktivocalen. Als we de sjwaduur per land bekijken, verwachten we dan ook dat een hoger spreektempo aan weerszijden van de rijksgrens zal samengaan met kortere svarabhaktivocalen.

Leeftijd

Oudere informanten spreken vaak iets trager dan jongere. Dit geldt ook voor het Nederlands (Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008). In ons vorige onderzoek naar de duur van Nederlandse svarabhaktivocalen (Kloots et al., 2012) leverde de factor leeftijd geen significant hoofdeffect op. Als de svarabhaktivocalen van ouderen en jongeren een vergelijkbare duur hebben, valt niet te verwachten dat het spreektempo voor een generatiekloof zal zorgen.

Sekse

Mannen spreken gemiddeld wat sneller dan vrouwen, ook in het Nederlandse taalgebied (Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008). Anderzijds ontdekten Kloots et al. (2012) dat vrouwen gemiddeld iets langere svarabhaktivocalen produceren dan mannen. We hebben echter geen reden om aan te nemen dat het spreektempo een verschillend effect zal hebben op mannen en vrouwen, dus we verwachten ook geen significante interactie tussen beide factoren.

Regio

Kloots et al. (2012) vonden opvallende duurverschillen tussen de svarabhaktivocalen uit de diverse regio's. Het spreektempo van de respectieve regio's uit ons onderzoek is echter niet significant verschillend (Verhoeven et al., 2004; Quené, 2008). Alleen de Randstad sprong eruit: daar werd gemiddeld iets sneller gesproken dan in de andere regio's. Daarom verwachten we niet dat het spreektempo in onze nieuwe analyse voor grote regionale verschillen in sjwaduur zal zorgen. Behalve misschien in de Randstad: daar zijn de svarabhaktivocalen onder invloed van het wat snellere tempo mogelijk gemiddeld iets korter.

Articulatieplaats van r

Kloots et al. (2012) onderzochten de invloed van het type *r* op de duur van de svarabhaktivocaal. Daarmee bedoelden ze het al dan niet duidelijk consonantische karakter van *r*. Deze factor bleek de duur van de svarabhaktivocalen niet significant te beïnvloeden, wellicht ook omdat de dataset nauwelijks zuiver vocalische *r*'en bevatte (zie ook Kloots et al. 2009). De resultaten van Sebregts (2015) nodigen echter uit om niet louter het consonantische karakter, maar ook de *articulatieplaats* van *r* te betrekken in de statistische analyse. Daarom hebben we onze stimuli herhaaldelijk beluisterd om te bepalen of het consonantencluster een tongpunt-*r* of een huig-*r* bevat. Meestal verliep dat

vlot, maar bij een aantal *r*'en viel de articulatieplaats onmogelijk af te leiden uit het geluidssignaal. Deze items kregen het label 'anders'. We zullen nagaan of het gebruik van de alveolaire *r* – net als bij de Bruggelingen uit het proefschrift van Sebregts (2015) – ook in ons materiaal kortere svarabhaktivocalen oplevert. Over een eventuele samenhang tussen het type *r* en spreeknelheid is voor zover we weten (nog) niets bekend. We zijn dan ook erg benieuwd wat de introductie van deze variabele in het statistische model zal opleveren.

Tweede element van het consonantencluster

Sebregts' (2015) duurmetingen in coronale (bv. *kers*) en niet-coronale contexten (bv. *kerk*) leverden vergelijkbare resultaten op. Daarom valt op het eerste gezicht niet te verwachten dat het tweede element van het consonantencluster een substantiële invloed heeft op de duur van de svarabhaktivocaal. Sebregts' bevindingen zijn echter gebaseerd op een relatief beperkt aantal stimuli, afkomstig uit sterk gestuurde spraak. Mede geïnspireerd door Hall (2006) zijn we benieuwd of onze dataset – die materiaal uit meer regio's bevat en waarin dus ook een breder scala aan articulatiebasissen vertegenwoordigd is – hetzelfde beeld zal opleveren. Belangrijke nuancering: onze dataset bevat nauwelijks coronale contexten zoals Sebregts die onderzocht, maar ze laat wel toe om de voor-achterdimensie (labialen en labiodentalen vs. dorsalen) te bestuderen (bv. *arm* vs. *werk*). Of we een interactie zullen vinden met het spreektempo, valt moeilijk te voorspellen.

3. RESULTATEN

De hamvraag van deze bijdrage luidt: beïnvloedt het spreektempo de duur van svarabhaktivocalen? Wat onze analyse bemoeilijkt, is dat de duurmetingen van de svarabhaktivocalen uit onze dataset statistisch gezien niet onafhankelijk van elkaar zijn. Er zit hiërarchie en variatie in de gegevens. Om te beginnen zijn de svarabhaktivocalen afkomstig van individuele *sprekers*. Niet al die sprekers zijn even goed vertegenwoordigd in ons corpus. We werkten immers met spontane spraak, waardoor we niet in de hand hadden hoeveel en welke woorden de deelnemers produceerden. Om dezelfde reden zijn ook niet alle *woorden* even goed vertegenwoordigd: sommige woorden komen heel frequent voor (bv. *werk* met $n = 152$), andere veel minder (bv. *werf* met $n = 1$).

Omdat we rekening willen houden met de hiërarchie en de variatie in onze data, analyseren we de variabelen niet een voor een, maar integreren we ze in

een statistisch model, meer bepaald een *multilevelanalyse* (Quené & van den Bergh, 2004; Quené, 2008; Baayen, 2008). De analyse werd uitgevoerd met de statistische software JMP® PRO 14.2 (2019). In een multilevelanalyse wordt gewerkt met willekeurige effecten (*random effects*) en vaste effecten (*fixed effects*). Willekeurige effecten zijn *at random* geselecteerd uit een ruimere populatie (bv. proefpersonen). Bij replicatie van het experiment kunnen c.q. zullen ze een andere waarde aannemen. Bij vaste effecten ligt daarentegen vooraf vast welke waarden (*levels*) ze kunnen aannemen (bv. het aantal syllaben van een woord). Bovendien zijn ze ‘herbruikbaar’ (*repeatable*), wat betekent dat ze bij replicatie van het experiment behouden blijven (met precies dezelfde waarden) (Baayen, 2008).

Onze multilevelanalyse heeft als afhankelijke variabele de duur van de svarabhaktivocaal en als willekeurige effecten *spreker* en *woord*. De vaste effecten van het model zijn *spreektempo*, *aantal syllaben* (werk vs. werken), *seks* (man vs. vrouw), *leeftijd* (geboren voor 1955 vs. geboren na 1960), *articulatieplaats van r* (vooraan, achteraan, anders), *tweede element van het consonantencluster* (labiaal, coronaal, dorsaal) en ten slotte *land* resp. *regio*. Omdat de variabelen *land* en *regio* elkaar overlappen – regio’s bevinden zich immers in een land – kunnen ze onmogelijk allebei deel uitmaken van hetzelfde statistische model. Daarom voerden we de multilevelanalyse twee keer uit, met slechts één aanpassing: de eerste analyse had *land* als vast effect, de tweede *regio*.

In het model met de factor *land* bleek *land* zelf niet voor significante verschillen te zorgen, noch als hoofdeffect (F-ratio = 1,47; DF = 1, p = 0,23) noch in interactie met het spreektempo (F-ratio = 2,71; DF = 1; p = 0,10). Hieronder focussen we daarom op de resultaten van de multilevelanalyse met de variabele *regio*. Heel interessant: voor de rest leverden de twee modellen heel vergelijkbare resultaten op. Met andere woorden: de variabelen die een significant hoofdeffect of een significante interactie opleverden in het model met *land*, deden dat ook in het model met *regio* (en vice versa). Bij onze multilevelanalyse verwijderden we ook één outlier uit de dataset, waardoor het totale aantal verwerkte stimuli op 749 kwam.

Allereerst kijken we naar de invloed van de willekeurige effecten *spreker* en *woord* (Tabel 4). Een significante proportie van de variatie in de duur van de svarabhaktivocaal blijkt bepaald te worden door de variatie tussen de *sprekers*. Dat ook sommige *woorden* veel beter vertegenwoordigd zijn in de dataset dan andere, blijkt daarentegen niet voor significante verschillen te zorgen. Met andere woorden: de effecten die we vaststellen zijn toe te schrijven aan

verschillen tussen individuele sprekers en niet aan verschillen tussen woorden.

Tabel 4: Invloed van de willekeurige effecten uit de multilevelanalyse

	Schatting	Standaardfout	Wald p-waarde
spreker	19,6	5,8	< 0,01
woord	2,6	3,1	0,40
residu	110,7	6,5	
totaal	132,8	7,9	

Vervolgens presenteren we de resultaten voor de vaste effecten en hun interactie met het spreektempo (Tabel 5). De p-waarde in de laatste kolom geeft aan of een bepaalde variabele resp. interactie het model significant verbetert, d.w.z. een substantieel deel van de variatie in de data verklaart. De parameterschattingen zijn te vinden in de Appendix (Tabel 11).

Tabel 5: Invloed van de vaste effecten uit de multilevelanalyse en interacties met snelheid (waarbij ‘elem2’ staat voor het tweede element van het consonantencluster)

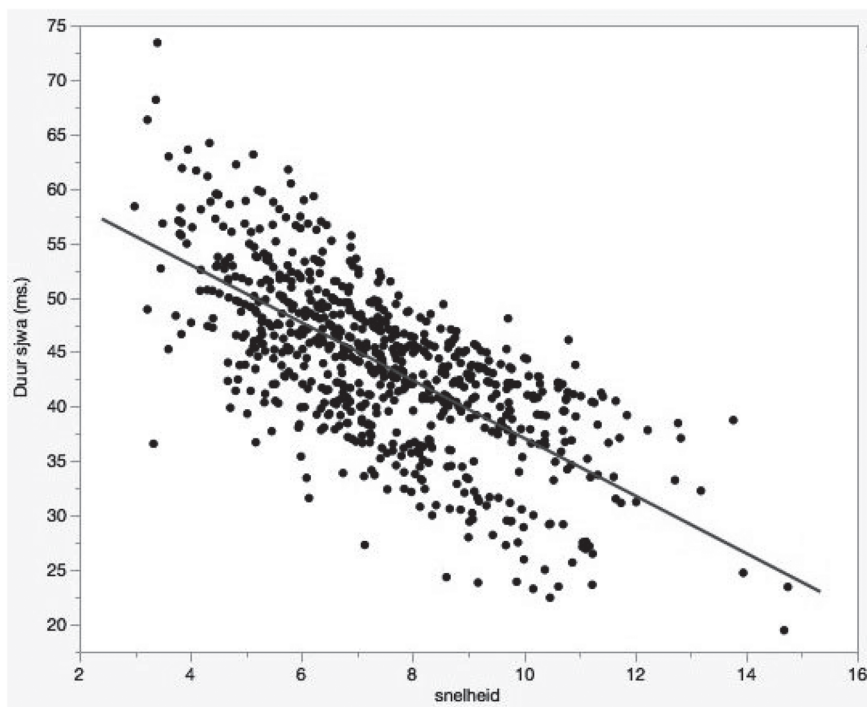
	DF	F-ratio	Prob > F
regio	7	7,07	< 0,01
seks	1	0,25	0,62
leeftijd	1	0,77	0,38
type r	2	5,37	< 0,01
elem2	2	6,29	< 0,01
aantal syllaben	1	6,07	0,03*
snelheid	1	4,56	0,03*
seks*snelheid	1	4,06	0,04*
leeftijd*snelheid	1	1,11	0,29
type r*snelheid	2	2,74	0,07
elem2*snelheid	2	0,22	0,80
aantal syllaben*snelheid	1	1,49	0,22
regio*snelheid	7	1,37	0,21

Naast *regio* blijkt ook het *spreektempo* een statistisch significant effect te hebben op de duur van de svarahbaktivocaal. Andere variabelen die voor significante verschillen in de sjwaduur zorgen, zijn het *aantal syllaben*, de *articulatieplaats van r* en het *tweede element van het consonantencluster*. Van de interacties met spreektempo is er maar één statistisch significant, namelijk de combinatie met *seks*.

Nu we een globaal beeld hebben van de verhoudingen binnen het model, gaan we na wat de statistisch significante effecten concreet inhouden. Eerst gaan we in op de invloed van het spreektempo en de significante interactie tussen tempo en sekse (rubriek a). Vervolgens onderzoeken we via een post-hoc-analyse (Tukey HSD) met paarsgewijze vergelijkingen wat er precies speelt bij de variabelen *regio*, *aantal syllaben*, *articulatieplaats van r* en *tweede element van het consonantencluster* (rubriek b-c-d-e).

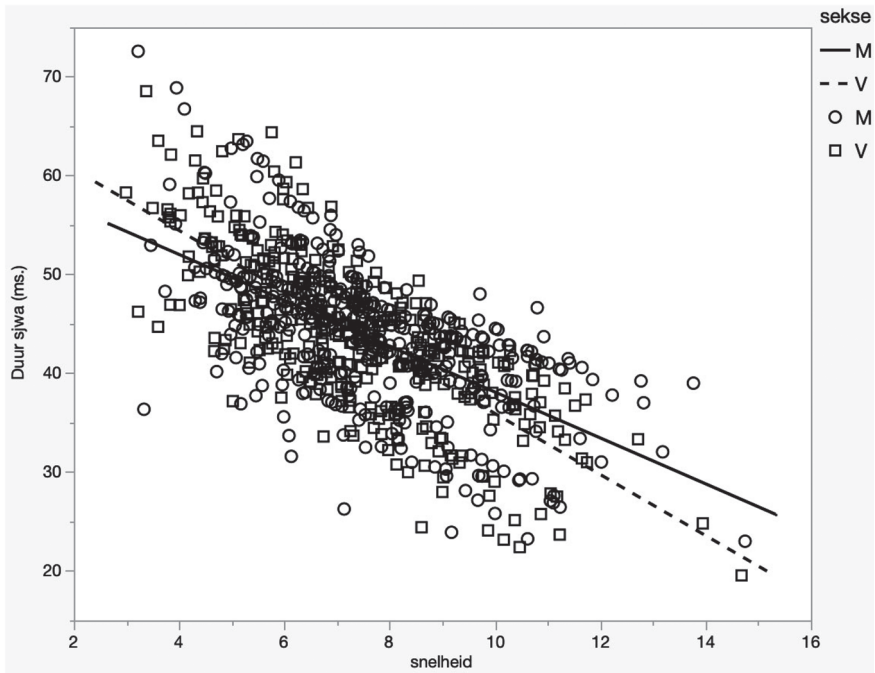
a. Spreektempo

Figuur 1 laat zien hoe het spreektempo de geschatte duur van de svarabhaktivocalen beïnvloedt. De tendens is duidelijk: hoe sneller iemand spreekt, hoe korter zijn of haar svarabhaktivocalen duren.

Figuur 1: Effect van het spreektempo op de geschatte duur van de svarabhaktivocaal (sjwaduur uitgedrukt in ms., snelheid uitgedrukt als het quotiënt van het aantal syllaben en de duur van het woord)

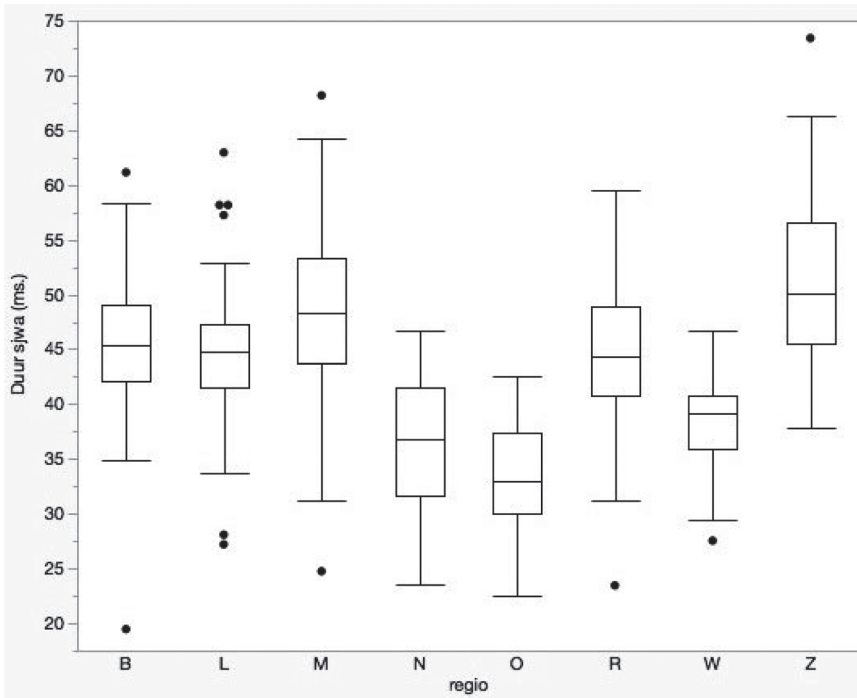
Daarnaast kwamen we ook een interactie op het spoor tussen de variabelen *spreektempo* en *sekse* (Fig. 2). Heel intrigerend: bij de vrouwen heeft het spreektempo blijkbaar een sterker effect op de duur van de svarabhaktivocalen dan bij de mannen. In trage spraak produceren vrouwen wat langere sjwa's dan mannen, in snelle spraak wat kortere.

Figuur 2: Invloed van het spreektempo op de geschatte duur van svarabhaktivocalen bij mannen en vrouwen (sjwaduur uitgedrukt (in ms.), snelheid uitgedrukt als het quotiënt van het aantal syllaben en de duur van het woord)

b. Regio

Uit de multilevelanalyse bleek dat de variabele *regio* een significant effect heeft op de duur van de svarabhaktivocalen. Figuur 3 bevestigt het beeld uit Kloots et al. (2012): de svarabhaktivocalen duren opvallend korter in Oost-Vlaanderen (O), West-Vlaanderen (W) en Groningen/Drenthe (N).

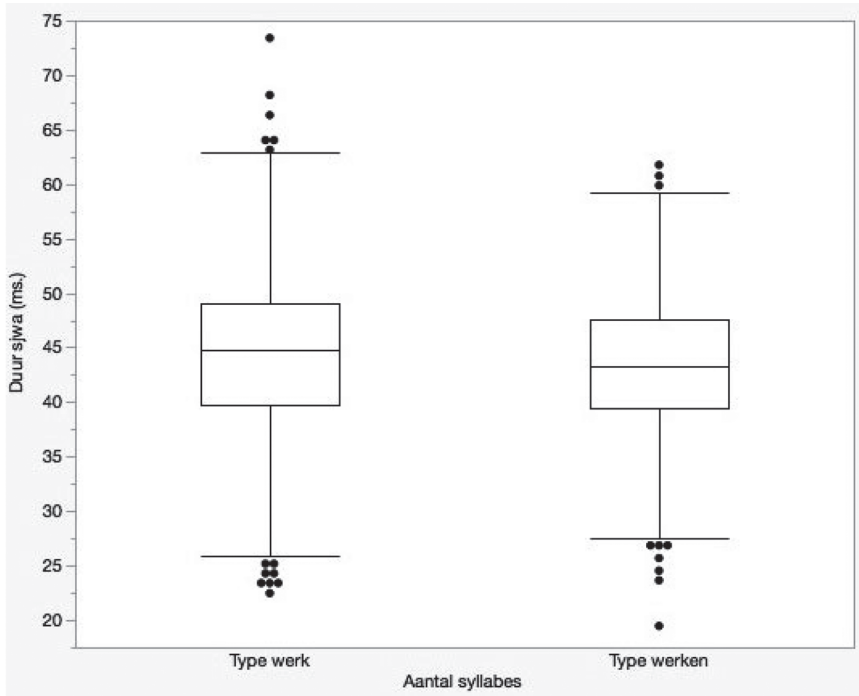
Figuur 3: Geschatte duur (in ms.) van de svarabhaktivocalen in de acht onderzochte regio's (B = Antwerpen/Vlaams-Brabant; L = Belgisch-Limburg; M = Zuid-Gelderland; N = Groningen/Drenthe; O = Oost-Vlaanderen; R = Randstad; W = West-Vlaanderen; Z = Nederlands-Limburg) (de middelste horizontale lijn van de boxplots staat voor de mediaan met 50% interkwartielafstand)

Via een paarsgewijze vergelijking van de sjwaduur in de acht regio's willen we erachter komen welke regio's substantieel van elkaar verschillen. De gedetailleerde resultaten zijn te vinden in Tabel 12 uit de Appendix. Hier beperken we ons tot een opsomming van de duo's met een statistisch significant duurverschil.

- ♦ De Oost-Vlaamse svarabhaktivocalen duren significant korter dan die uit Antwerpen/Vlaams-Brabant, Belgisch-Limburg, Zuid-Gelderland en de Randstad.
- ♦ De West-Vlaamse svarabhaktivocalen hebben een significant kortere duur dan die uit Antwerpen/Vlaams-Brabant en Zuid-Gelderland.
- ♦ De svarabhaktivocalen uit de regio Groningen/Drenthe duren significant korter dan die uit Antwerpen/Vlaams-Brabant, Zuid-Gelderland en de Randstad.

c. Aantal syllaben

Ook het aantal syllaben (*werk* vs. *werken*) heeft een statistisch significant effect op de duur van de svarabhaktivocaal: bij het type *werk* is de sjwa net iets langer dan bij het type *werken* (Fig. 4).

Figuur 4: Geschatte duur (in ms.) van de svarabhaktivocaal in woorden van het type *werk* en *werken* (de middelste horizontale lijn van de boxplots staat voor de mediaan met 50% interkwartielafstand)

Als we ook hier een paarsgewijze vergelijking uitvoeren (Tabel 6), worden we geconfronteerd met een enigma: het geschatte verschil tussen beide woordtypes bedraagt -3,3 ms, wat betekent dat de epenthetische sjwa in woorden van het type *werken* door het statistische model juist *langer* wordt ingeschat dan die uit *werk*.

Tabel 6: Geschat duurverschil tussen de woorden van het type *werk* en *werken* (in ms.)

syll	-syll	Geschat verschil	Standaardfout	t-ratio	Prob> t
werk	werken	-3,3	1,3	-2,46	0,03

d. Articulatieplaats van *r*

Omdat we de articulatieplaats van *r* nog niet eerder onderzochten, presenteren we eerst de geobserveerde waarden (Tabel 7). We onderscheidde drie categorieën: een duidelijke tongpunt-*r* ('voor'), een onmiskenbare huig-*r* ('achter') en items waarbij louter op basis van het geluidssignaal moeilijk met zekerheid uit te maken viel of ze vooraan of achteraan in de mond geproduceerd werden ('anders'). De tongpunt-*r* is duidelijk het best vertegenwoordigd in het materiaal (628 items). De svarabhaktivocalen duren het langst voor een huig-*r*.

Tabel 7: Geobserveerde gemiddelde duur (in ms.) van de svarabhaktivocaal, uitgesplitst volgens de articulatieplaats van *r* (n = 749)

	Aantal	Gemiddelde geobserveerde duur	SD
voor	628	43,3	12,6
achter	88	52,5	16,0
anders	33	42,3	12,2

Als we de varianten van *r* paarsgewijs met elkaar vergelijken (Tabel 8), blijkt echter alleen het duo 'achter'- 'anders' een statistisch significant verschil op te leveren. Het geschatte verschil bedraagt 8 ms., wat betekent dat de svarabhaktivocaal bij realisaties met een huig-*r* langer duurt dan bij *r*'en met een onduidelijke articulatieplaats, een tendens die we net ook al vaststelden bij de geobserveerde waarden.

Tabel 8: Paarsgewijze vergelijking (in ms.) van de articulatieplaatsen van *r*

type <i>r</i>	-type <i>r</i>	Geschat verschil	Standaardfout	t-ratio	Prob> t
achter	anders	8,0	2,5	3,19	< 0,01
achter	voor	4,6	2,1	2,15	0,08
anders	voor	-3,4	2,4	-1,42	0,33

e. Tweede element van het consonantencluster

Op vier realisaties van *kern* na bevatte onze dataset geen consonantenclusters met een coronaal als tweede element (cf. Sebregts, 2015). Wel laat ons materiaal toe om – met de nodige voorzichtigheid – de voor-achterdimensie (labialen en labiodentalen vs. dorsalen) te bestuderen (Tabel 9). De svarabhaktivocaal in consonantenclusters met een dorsaal als tweede element blijkt iets lan-

ger te duren dan de clusters met een labiaal of labiodentaal als tweede element.³

Tabel 9: Geobserveerde gemiddelde duur (in ms.) van de svarabhaktivocaal voor drie types van consonantenclusters (n = 749)

Tweede element consonantencluster	Voorbeelden	Aantal	Gemiddelde geobserveerde duur	SD
dorsaal	<i>erg, werken</i>	630	45,0	13,2
labiaal / labiodentaal	<i>scherp, durf, normen, verven</i>	115	40,8	14,1
coronaal	<i>kern</i>	4	43,9	8,6

In de multilevelanalyse bleek het tweede element van het consonantencluster een statistisch significant effect te hebben op de duur van de svarabhaktivocaal (Tabel 5). Bij een paarsgewijze vergelijking van de afzonderlijke varianten (*coronaal, dorsaal, labiaal/labiodentaal*) ontdekken we wat er precies aan de hand is: er is een significant verschil van bijna 5 ms. tussen de clusters met een dorsaal en die met een labiaal of een labiodentale klank als tweede element (Tabel 10). Het verschil is positief, wat concreet betekent dat svarabhaktivocalen in een cluster met een dorsaal wat langer duren dan in een cluster dat eindigt op een labiaal of labiodentaal. De paarsgewijze vergelijking bevestigt dus het beeld dat we kregen op basis van de geobserveerde waarden.

Tabel 10: Paarsgewijze vergelijking (in ms.) van de drie types van consonantenclusters

elem2	-elem2	Geschat verschil	Standaardfout	t-ratio	Prob> t
coronaal	dorsaal	-6,3	6,7	-0,95	0,61
coronaal	labiaal/labiodentaal	-1,4	6,7	-0,21	0,98
dorsaal	labiaal/labiodentaal	4,9	1,4	3,50	< 0,01

³ De invloed van de tweede consonant verdient zeker nog nader onderzoek. De verzameling stimuli waarmee we werkten – afkomstig uit spontane en dus per definitie onvoorspelbare spraak – liet niet toe om deze factor meer in detail te bestuderen. De consonantenclusters zijn namelijk erg ongelijk vertegenwoordigd in de dataset. Naast vier coronale clusters van het type *kern* bevat onze dataset 630 clusters met een dorsaal (type *erg* met n = 145; type *erge* met n = 121; type *werk/werken* met n = 364) en 115 met een labiaal of labiodentaal als tweede element (type *durf* met n = 12, type *verven* met n = 16, type *scherp* met n = 21 en type *norm(en)* met n = 66).

4. DISCUSSIE

Onze analyse biedt voor het eerst zicht op de samenhang tussen de duur van svarabhaktivocalen en **spreektempo**. Onze belangrijkste vaststelling: de duur van svarabhaktivocalen hangt inderdaad samen met het spreektempo. Daarmee sluiten onze bevindingen zowel aan bij de duurmetingen van Van Son & Pols (1993) voor Nederlandse klinkers als bij het onderzoek naar sjwadeletie in het Frans (Racine & Grosjean, 2002; Bürki et al., 2011a; Bürki et al., 2011b).

We onderzochten ook de **interactie** tussen alle variabelen uit het statistische model en de factor **spreektempo**. Uiteindelijk vonden we slechts één statistisch significante interactie, namelijk tussen spreektempo en sekse. Globaal genomen heeft het spreektempo hetzelfde effect op de svarabhaktivocalen van mannen en vrouwen: de duur neemt af als het spreektempo stijgt. Opvallend is echter dat de svarabhaktivocalen uit trage spraak bij vrouwen langer duren dan bij mannen, terwijl we bij snelle spraak precies het omgekeerde zien. Snel sprekende vrouwen maken hun svarabhaktivocalen gemiddeld wat korter dan mannen. Hoewel we deze interactie niet hadden verwacht, kan ze wellicht worden verklaard door twee tegenstrijdige tendensen. Enerzijds is er de tendens dat klinkers bij vrouwen over het algemeen langer duren dan bij mannen (Samuelsson, 2006) en dit geldt ook voor de sjwa. Een sociofonetische verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat langere vocaalduren een reflectie zijn van een duidelijke uitspraak, een eigenschap die in de vakliteratuur vaak als een vrouwelijk kenmerk beschouwd wordt (Simpson & Ericsson, 2003; Simpson, 2003; Henton, 1995). In snelle spraak daarentegen hebben mannen een articulatorisch nadeel: door het gemiddeld grotere aanzetstuk hebben ze meer tijd nodig om articulatorische afstanden te overbruggen en vallen hun sjwa's iets langer uit dan die van vrouwen die met een kleiner aanzetstuk dezelfde afstand sneller kunnen overbruggen (Simpson, 2000).

Wat onze analyse extra boeiend maakt: we zien welke statistisch significante effecten uit Kloots et al. (2012) nog steeds significant zijn als het **statistische model wordt uitgebreid** met enkele nieuwe variabelen. Een opvallend gevolg van die uitbreiding was dat we – in tegenstelling tot Kloots et al. (2012) – geen statistisch significant effect meer vonden voor de factoren *land* en *sekse*. De duurverschillen tussen Vlaanderen en Nederland enerzijds en tussen mannen en vrouwen anderzijds die we in onze eerdere studie vonden, zijn dus waarschijnlijk toe te schrijven aan (een samenspel van) andere factoren.

Naast het spreektempo (zie hierboven) leverden ook nog vier andere factoren

een statistisch significant effect op, namelijk *regio*, het *aantal syllaben*, de *articulatieplaats van r* en het *tweede element van het consonantencluster*.

- ♦ Wat de factor **regio** betreft, liet onze vorige studie al zien dat de duur van svarabhaktivocalen flink wat geografische variatie vertoont. Een significante interactie met het spreektempo hebben we echter niet gevonden. Onze voorzichtige hypothese dat svarabhaktivocalen uit de Randstad mogelijk korter zouden zijn omdat er significant sneller gesproken wordt, werd niet bevestigd. Een paarsgewijze vergelijking gaf ons wel meer inzicht in de precieze verhoudingen tussen de sjwaduur in de respectieve regio's. Precies in de regio's die bij dialectologen bekend staan als gebieden waar weinig svarabhaktivocalen geproduceerd worden (en waar heel wat eindsjwa's bewaard zijn – cf. Stroop, 1988), krijgen we significant kortere svarabhaktivocalen. Dit is met name het geval in Oost- en West-Vlaanderen en in Groningen/Drenthe.
- ♦ De uitbreiding van het statistische model met extra factoren leverde nog een ander interessant resultaat op: het **aantal syllaben** (*werk* vs. *werken*) bleek in de nieuwe analyse wél een statistisch significant duurverschil op te leveren. In woorden van het type *werken* is de svarabhaktivocaal korter dan in woorden van het type *werk*. Tegelijk zorgde deze variabele ook voor nieuwe vraagtekens. Terwijl onze geobserveerde waarden aansloten bij de tendens uit de vakliteratuur (nl. meer syllaben = kortere vocaalduur = 'anticipatory shortening' – Nootboom & Cohen, 1975, p. 133), lijkt de paarsgewijze vergelijking het omgekeerde te suggereren.
- ♦ Wat de **articulatieplaats van r** betreft, wezen onze resultaten in dezelfde richting als die van Sebregts (2015): gebruikers van een alveolaire *r* produceren gemiddeld kortere svarabhaktivocalen dan gebruikers van een huig-*r*. Bij nader inzien blijken de meeste huig-*r*'en echter afkomstig te zijn uit Belgisch- of Nederlands-Limburg (14 resp. 42 realisaties). Met andere woorden: we hebben te maken met een kip-of-eikwestie. Is de langere duur van de svarabhaktivocalen bij huig-*r*'en werkelijk gerelateerd aan de articulatieplaats van *r*, of is de langere duur eerder toe te schrijven aan de regio? De tabel met de geobserveerde waarden per regio (Tabel 1) liet immers al zien dat in de beide Limburgen gemiddeld langere svarabhaktivocalen geproduceerd worden dan in de andere regio's in hetzelfde deel van het taalgebied.
- ♦ Kijken we naar het **tweede element van het consonantencluster**, dan wordt duidelijk dat svarabhaktivocalen voor een velaire consonant langer duren dan voor een labiale of labiodentale consonant. Een mogelijke ver-

klaring zou kunnen liggen in het feit dat de meeste sprekers uit ons svarabhaktivocorpus een tongpunt-*r* gebruikten. Als een tongpunt-*r* gevolgd wordt door een velaire consonant, is er een flinke afstand te overbruggen. Als we svarabhaktivocalen in navolging van Hall (2006, p. 387) beschouwen als ‘phonetic transitions between consonants’, zou het kunnen dat een langere afstand ook samenhangt met een langere duur van de svarabhaktivocaal. Jammer genoeg konden we die potentiële verklaring niet toetsen aan de hand van onze multilevelanalyse (bv. door de interactie te bestuderen tussen de articulatieplaats van *r* en het tweede element van het consonantencluster). Meer interacties dan die met spreektempo kon het statistische model namelijk niet aan: als er nog extra interacties werden toegevoegd, convergeerde het programma niet meer tot een oplossing.

Een volgende stap in de svarabhaktivocastudie zou erin kunnen bestaan om voor elk woord uit het corpus na te gaan of het voor een pauze staat. Voor een pauze treedt *final lengthening* op (zie bv. Klatt, 1976; Crystal & House, 1988; Crystal & House, 1990; Nooteboom, 1997; Cambier-Langeveld, 1997; Cambier-Langeveld, 1999). We zouden kunnen nagaan in hoeverre svarabhaktivocalen voor een pauze langer duren dan in pauzeloze contexten.

5. CONCLUSIE

Het spreektempo blijkt inderdaad de duur van svarabhaktivocalen te beïnvloeden: hoe sneller iemand spreekt, hoe korter de sjwa’s. Onze multilevelanalyse leverde slechts één significante interactie op. Zowel bij mannen als bij vrouwen neemt de duur van de sjwa af als het spreektempo stijgt. Maar terwijl vrouwen in snelle spraak kortere svarabhaktivocalen produceren dan mannen, zijn hun sjwa’s in trage spraak juist wat langer dan die van hun mannelijke collega’s. De verschillen zijn dus bij vrouwen meer uitgesproken dan bij mannen en dat zou een reflectie kunnen zijn van algemene verschillen in vocaalduur tussen mannen en vrouwen.

Naast de invloed van het spreektempo kwamen nog een aantal andere interessante tendensen naar voren. Ook al gebruikten we in deze vervolgstudie een ander statistisch model, toch wezen de tendensen voor de factor regio in dezelfde richting als bij onze eerste duurstudie: in regio’s waar de dialecten weinig of geen sjwa-insertie kennen, zijn de svarabhaktivocalen korter. Eveneens frappant (en moeilijk te verklaren): de verwachte anticipatorische verkorting die we met het blote oog kunnen vaststellen in de data (‘meer syllaben = kor-

tere duur van de sjwa'), werd niet bevestigd door de statistische paarsgewijze vergelijking van het *type* werk en *werken*. Verder bleken gebruikers van een alveolaire *r* gemiddeld kortere svarabhaktivocalen te produceren dan gebruikers van de huig-*r*, maar de huig-*r*'en bleken op hun beurt voornamelijk afkomstig te zijn uit regio's die gekenmerkt worden door wat tragere spraak – een kip-of-eiprobleem dus. Tot slot werd duidelijk dat de svarabhaktivocalen voor een veldaire consonant wat langer duren dan voor een labiale of labiodentale consonant, wat gerelateerd zou kunnen zijn aan de sterke vertegenwoordiging van tongpunt-*r*'en in ons svarabhaktivocorpus. Als een tongpunt-*r* gevolgd wordt door een veldaire consonant moet immers een relatief grote articulatorische afstand overbrugd worden, wat wellicht ook een langere sjwaduur met zich meebrengt.

Literatuurlijst

- Baayen, R. Harald** (2008). *Analyzing linguistic data. A practical introduction to statistics using R*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bürki, Audrey, Mirjam Ernestus, Cédric Gendrot, Cécile Fougeron & Ulrich Hans Frauenfelder** (2011a). 'What affects the presence versus absence of schwa and its duration: A corpus analysis of French connected speech.' *Journal of the Acoustical Society of America*, 130/6, 3980-3991.
- Bürki, Audrey, Cécile Fougeron, Cedric Gendrot & Ulrich H. Frauenfelder** (2011b). 'Phonetic reduction versus phonological deletion of French schwa: Some methodological issues.' *Journal of Phonetics*, 39, 279-288.
- Byrd, Dani** (1994). 'Relations of sex and dialect to reduction.' *Speech Communication*, 15, 39-54.
- Cambier-Langeveld, Tina** (1997). 'The Domain of Final Lengthening in the Production of Dutch.' In Jane Coerts & Helen de Hoop (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1997* (pp. 13-24). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Cambier-Langeveld, Tina** (1999). 'The Interaction between Final Lengthening and Accentual Lengthening: Dutch versus English.' In Renée van Bezooijen & René Kager (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1999* (pp. 13-25). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Clements, George N. & Samuel J. Keyser** (1983). *CV Phonology. A generative theory of the syllable*. Cambridge: The MIT Press.
- Crystal, Thomas & Arthur House** (1988). 'Segmental durations in connected-speech signals: Current results.' *Journal of the Acoustical Society of America*, 83/4, 1553-1573.

- Crystal, Thomas & Arthur House** (1990). 'Articulation rate and the duration of syllables and stress groups in connected speech.' *Journal of the Acoustical Society of America*, 88/1, 101-112.
- De Schutter, Georges** (1975). 'De plaats van de ə in een fonologische beschrijving van het Nederlands.' *Leuvense Bijdragen*, 64, 173-202.
- De Schutter, Georges & Johan Taeldeman** (1993). 'Studies in /r/ klein. 1. /r/ na vocaal in onbetoonde lettergreep.' *Taal en tongval*, 45, 155-172.
- De Wulf, Chris, Jan Goossens & Johan Taeldeman** (2005). *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten – deel IV*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Geraadpleegd via de Kaartenbank van het Meertens Instituut (www.meertens.knaw.nl/kaartenbank).
- Grondelaers, Stefan & Roeland van Hout** (2010). 'Is Standard Dutch with a regional accent standard or not? Evidence from native speakers' attitudes.' *Language Variation and Change*, 22, 221-239.
- Grondelaers, Stefan, Roeland van Hout & Mieke Steegs** (2010). Evaluating Regional Accent in Standard Dutch. *Journal of Language and Social Psychology*, 29/1, 101-116.
- Hall, Nancy** (2006). 'Cross-linguistic patterns of vowel intrusion'. *Phonology*, 23, 387-429.
- Henton, Caroline** (1995). 'Cross-language variation in the vowels of female and male speakers'. In *Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS 95)* (pp. 420-423).
- Jacewicz, Ewa, Robert A. Fox & Catlin O'Neill** (2009). 'Articulation rate across dialect, age, and gender.' *Language Variation and Change*, 21, 233-256.
- Jacewicz, Ewa, Robert Fox & Lai Wei** (2010). 'Between-speaker and within-speaker variation in speech tempo of American English.' *Journal of the Acoustical Society of America*, 128/2, 839-850.
- Jessen, Michael** (2007). 'Forensic reference data on articulation rate in German.' *Science and Justice*, 47, 50-67.
- JMP Pro**, versie 14 (2019). SAS Institute Inc., Cary, NC, 1989-2019.
- Klatt, Dennis** (1976). 'Linguistic uses of segmental duration in English: Acoustic and perceptual evidence.' *Journal of the Acoustical Society of America*, 59/5, 1208-1221.
- Kloots, Hanne** (2008). *Vocaalreductie in het Standaardnederlands in Vlaanderen en Nederland*. Delft: Eburon.
- Kloots, Hanne, Georges De Schutter, Steven Gillis & Marc Swerts** (2002). 'Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands.' *Nederlandse Taalkunde*, 7/2, 97-126.

- Kloots, Hanne, Georges De Schutter, Steven Gillis & Marc Swerts** (2004). 'Svara-bhaktivokale im Standardniederländischen in Flandern und den Niederlanden.' *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, 71, 129-155.
- Kloots, Hanne, Steven Gillis & Jo Verhoeven** (2009). 'Merk toch hoe sterk. Sjwa-insertie in spontaan gesproken Standaardnederlands.' *Nederlandse taalkunde*, 14/1, 45-65.
- Kloots, Hanne, Steven Gillis, Sven De Maeyer & Jo Verhoeven** (2012). 'De duur van de svarabhaktivocaal in het Standaardnederlands. Een pioniersstudie.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 128/1, 2-19.
- Koopmans-van Beinum, Florian** (1994). 'What's in a Schwa? Durational and Spectral Analysis of Natural Continuous Speech and Diphones in Dutch.' *Phonetica*, 51, 68-79.
- Kuijpers, Cecile & Wilma van Donselaar** (1998). 'The Influence of Rhythmic Context on Schwa Epenthesis and Schwa Deletion in Dutch.' *Language and Speech*, 41, 87-108.
- Malécot, André, R. Johnston & P.-A. Kizziar** (1972). 'Syllabic Rate and Utterance Length in French.' *Phonetica*, 26, 235-251.
- Nooteboom, Sieb** (1997). 'The Prosody of Speech: Melody and Rhythm.' In William Hardcastle & John Laver (eds.), *The Handbook of Phonetic Sciences* (pp. 640-673). Oxford: Blackwell Publishers.
- Nooteboom, Sieb & Antonie Cohen** (1975). 'Anticipation in speech production and its implications for perception.' In Antonie Cohen & Sieb G. Nooteboom (eds.), *Structure and Process in Speech Perception* (pp. 124-142). Berlin e.a.: Springer Verlag.
- Pellegrino, François, Christophe Coupé & Edigio Marsico** (2011). 'A cross-language perspective on speech information rate.' *Language*, 87/3, 539-558.
- Quené, Hugo** (2008). 'Multilevel modeling of between-speaker and within-speaker variation in spontaneous speech tempo.' *Journal of the Acoustical Society of America*, 123/2, 1104-1113.
- Quené, Hugo & Huub van den Bergh** (2004). 'On Multi-Level Modeling of data from repeated measures designs: A tutorial.' *Speech Communication*, 43, 103-121.
- Racine, Isabelle & François Grosjean** (2002). 'La production du E caduc facultatif est-elle prévisible? Un début de réponse.' *Journal of French Language Studies*, 12/3, 307-326.
- Roach, Peter** (1998). 'Some Languages are Spoken More Quickly than Others.' In Laurie Bauer & Peter Trudgill (eds.), *Language Myths* (pp. 150-158). London e.a.: Penguin Books.
- Samuelsson, Yvonne** (2006). 'Gender effects on phonetic variation and speaking styles: A literature study'. *GSLT Speech Technology Term Paper* (pp. 1-8).
- Schwab, Sandra & Mathieu Avanzi** (2015). 'Regional variation and articulation rate in French.' *Journal of Phonetics*, 48, 96-105.

- Schwab, Sandra & Isabelle Racine** (2013). 'Le débit lent des Suisses romands: mythe ou réalité?' *Journal of French Language Studies*, 23, 281-295.
- Sebregts, Koen** (2015). *The sociophonetics and phonology of Dutch r*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Utrecht: LOT.
- Simpson, Adrian** (2000). 'Gender-specific differences in the articulatory and acoustic realization of interword vowel sequences in American English.' In Phil Hoole, Masaaki Honda en Christine Mooshammer (eds.), *5th Seminar on Speech Production: Models and Data* (pp. 209-212). Kloster Seeon.
- Simpson, Adrian** (2003). 'Possible articulatory reasons for sex-specific differences in vowel duration.' In *Proceedings of the 6th International Seminar on Speech Production* (pp. 261-266).
- Simpson, Adrian & Ericsson, Christine** (2003). 'Sex-specific durational differences in English and Swedish.' In *Proceedings of the XVth International Congress of Phonetic Sciences* (pp. 1113-1116).
- Stroop, Jan** (1988). 'Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 104, 52-69.
- Taeldeman, Johan** (1978). *De vokaalstructuur van de 'Oostvlaamse' dialecten. Een poging tot historische en geografische situering in het Zuidnederlandse dialectlandschap*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- van Dantzig, Branco** (1932). 'Das Svarabhakti-Phänomen in der niederländischen Sprache.' *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale*, 7, 52-63.
- Van de Velde, Hans & Roeland van Hout** (2001). 'Sprekertypeologie met betrekking tot de realisering van de slot-n in het Standaard-Nederlands.' In Luc Draye, Hugo Ryckeboer & Jan Stroop (red.), *De variabiliteit van de -(ə)n in het Nederlands*. Themanummer *Taal & Tongval*, nr. 14, 89-112.
- Van de Velde, Hans & Roeland van Hout** (2003). 'De deletie van de slot-n.' *Nederlandse taalkunde*, 8/2, 93-114.
- van den Berg, Berend** (1958). 'De svarabhaktivokaal als dialectcriterium.' In *Album Edgard Blancquaert* (pp. 175-178). Tongeren: George Michiels.
- van der Sijs, Noline** (red.) (2011). *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam: Bert Bakker.
- van Donselaar, Wilma, Cecile Kuijpers & Anne Cutler** (1999). 'Facilitatory Effects of Vowel Epenthesis on Word Processing in Dutch.' *Journal of Memory and Language*, 41, 59-77.
- van Hout, Roeland, Georges De Schutter, Erika De Crom, Wendy Huinck, Hanne Kloots & Hans Van De Velde** (1999). 'De uitspraak van het Standaard-Nederlands: variatie en varianten in Vlaanderen en Nederland.' In Erica Huls & Bert Weltens (red.), *Artikelen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie* (pp. 183-196). Delft: Eburon.
- van Oostendorp, Marc** (2000). *Phonological Projection. A Theory of Feature Content and Prosodic Structure*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

- van Son, Rob & Louis Pols** (1993). 'How does speaking rate influence vowel formant track parameters?' In Vincent van Heuven & Louis Pols (red.), *Analysis and Synthesis of Speech. Strategic Research towards High-Quality Text-to-Speech Generation* (pp. 171-191). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Vennemann, Theo** (1988). *Preference laws for syllable structure and the explanation of sound change*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Verhoeven, Jo, Guy De Pauw & Hanne Kloots** (2004). 'Speech rate in a pluricentric language: A comparison between Dutch in Belgium and the Netherlands.' *Language and Speech*, 47/3, 299-310.
- Warner, Natasha, Allard Jongman, Anne Cutler & Doris Mücke** (2001). 'The phonological status of Dutch epenthetic schwa.' *Phonology*, 18, 387-420.
- Zwaardemaker, Hendrik & Leonard P.H. Eijkman** (1928). *Leerboek der phonetiek*. Haarlem: De Erven Bohn.

APPENDIX

Tabel 11: Invloed van de vaste effecten uit de multilevelanalyse en hun interactie met het spreektempo (aantal syllaben, sekse, leeftijd, regio, articulatieplaats van *r* en ‘elem2’, d.i. het tweede element van het consonantencluster)

	Schatting	Standaardfout	t-ratio	Prob> t
Intercept	64,8	12,3	5,28	< 0,01
sekse[M]	-0,3	0,6	-0,50	0,62
leeftijd[J]	0,5	0,6	0,88	0,38
type r[achter]	4,2	1,3	3,17	< 0,01
type r[anders]	-3,8	1,5	-2,57	0,01*
elem2[cor]	-2,6	4,4	-0,58	0,56
elem2[dors]	3,8	2,3	1,63	0,11
snelheid	-3,6	1,7	-2,14	0,03*
aantal syllaben	3,3	1,3	2,46	0,03*
regio[B]	3,5	1,4	2,60	0,01*
regio[L]	1,7	1,5	1,14	0,26
regio[M]	5,8	1,4	4,06	< 0,01
regio[N]	-5,3	1,7	-3,10	< 0,01
regio[O]	-7,8	2,0	-3,90	< 0,01
regio[R]	2,8	1,6	1,71	0,09
regio[W]	-3,5	1,7	-2,04	0,04*
sekse[M]*snelheid	0,5	0,2	2,02	0,04*
leeftijd[J]*snelheid	-0,2	0,2	-1,05	0,29
type r[achter]*snelheid	-1,2	0,6	-1,93	0,05
type r[anders]*snelheid	1,6	0,7	2,32	0,02*
elem2[cor]*snelheid	-1,6	3,3	-0,48	0,63
elem2[dors]*snelheid	0,9	1,7	0,56	0,58
aantal syllaben*snelheid	0,6	0,5	1,22	0,22
regio[B]*snelheid	0,3	0,5	0,56	0,58
regio[L]*snelheid	0,8	0,6	1,38	0,17
regio[M]*snelheid	-0,05	0,5	-0,09	0,93
regio[N]*snelheid	-1,1	0,8	-1,31	0,19
regio[O]*snelheid	-0,2	0,9	-0,24	0,81
regio[R]*snelheid	0,1	0,6	0,11	0,92
regio[W]*snelheid	1,6	0,6	2,57	0,01*

Tabel 12: Paarsgewijze vergelijking van de acht regio's (met B = Antwerpen/Vlaams-Brabant, L = Belgisch-Limburg, M = Zuid-Gelderland, N = Groningen/Drenthe, O = Oost-Vlaanderen, R = Randstad, W = West-Vlaanderen, Z = Nederlands-Limburg)

regio	-regio	Vershil	Standaard-fout	t-ratio	Prob> t
B	L	1,8	2,1	0,85	0,99
B	M	-2,2	2,0	-1,10	0,96
B	N	8,8	2,2	3,94	< 0,01
B	O	11,3	2,5	4,52	< 0,01
B	R	0,7	2,2	0,34	1,00
B	W	7,0	2,2	3,18	0,04*
B	Z	0,8	3,3	0,23	1,00
L	M	-4,0	2,2	-1,84	0,59
L	N	7,1	2,4	2,90	0,08
L	O	9,5	2,7	3,53	0,01
L	R	-1,0	2,4	-0,44	1,00
L	W	5,2	2,4	2,16	0,38
L	Z	-1,0	3,2	-0,31	1,00
M	N	11,1	2,3	4,72	< 0,01
M	O	13,6	2,6	5,14	< 0,01
M	R	3,0	2,3	1,32	0,89
M	W	9,3	2,4	3,91	< 0,01
M	Z	3,0	3,1	0,97	0,98
N	O	2,5	2,8	0,89	0,99
N	R	-8,1	2,5	-3,29	0,03*
N	W	-1,8	2,5	-0,72	1,00
N	Z	-8,1	3,5	-2,31	0,30
O	R	-10,6	2,8	-3,83	0,01
O	W	-4,3	2,8	-1,55	0,78
O	Z	-10,6	3,7	-2,85	0,09
R	W	6,3	2,5	2,53	0,19
R	Z	0,02	3,4	0,01	1,00
W	Z	-6,3	3,5	-1,78	0,64

